

Ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος (1878-1952) υπήρξε μία από τις πιο αμφιλεγόμενες προσωπικότητες στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, διαδραματίζοντας πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλα τα γεγονότα της πολύκροτης περιόδου 1909-1926. Άνθρωπος αποφασιστικός, οξυδερκής και οραματιστής, εύλογα επιχείρησε να ακολουθήσει το όραμά του μέχρι το τέλος, ωστόσο η εμμονική στάση του, και η νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, διέψευσαν τις όποιες προσδοκίες του.

Η εκβιαστική άνοδος του στην εξουσία και η συνακόλουθη νομιμοποίησή του από τη Συνέλευση μπορούν να εξηγηθούν μόνο υπό το πρίσμα της σοβαρής χαλάρωσης των κοινοβουλευτικών αρχών, καθώς και της εξίσου σοβαρής φθοράς της Συνέλευσης, η οποία αδυνατούσε να εξελιχθεί σε ουσιαστική αντιπροσωπευτική και συντακτική εξουσία. Ο Πάγκαλος εκμεταλλεύτηκε το αντικομμουνιστικό κλίμα και τον πανικό του αστικού κόσμου απέναντι στο εργατικό κίνημα για να καταλάβει την εξουσία. Ο αστικός πολιτικός κόσμος εύκολα συγκατατέθηκε να του δώσει πίστωση χρόνου, προκειμένου να επιβάλει μια σειρά αντιδημοκρατικών μέτρων. Η δικτατορία του στιγματίστηκε, όσον αφορά την εσωτερική πολιτική, αφενός από την αστυνομική διάταξη που απαγόρευε στις γυναίκες να φοράνε φούστες που απέχουν πάνω από 30 πόντους από το έδαφος, καθώς και για τα σκάνδαλα στα οποία αναμείχθηκαν μέλη της κυβέρνησής του.

Στις 24 Αυγούστου 1926 ανετράπη όχι από τους βενιζελικούς, όπως θα ανέμενε κανείς, αλλά πρωτίστως από τους πραιτωριανούς του καθεστώτος του. Το αντιπραξικόπημα, υπό την ηγεσία του Κονδύλη, τον βρήκε να παραθερίζει στις Σπέτσες. Έμεινε στη φυλακή Ιτζεδίν της Κρήτης για δύο χρόνια κι αφέθηκε ελεύθερος στις 10 Ιουλίου 1928, με την αμνηστία που χορήγησε ο Βενιζέλος, όταν ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία.

Έκτοτε αποσύρθηκε από τον δημόσιο βίο – με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως το 1935, όταν έλαβε μέρος στις εκλογές ως επικεφαλής του Εθνικού Κόμματος μόνο στην περιφέρεια Δράμας, αλλά δεν εξελέγη.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Μεταξά ιδιώτευσε, ενώ τον Απρίλιο του 1941 του έγινε πρόταση από τον βασιλιά Γεώργιο για συμμετοχή του στη νέα κυβέρνηση, κάτι που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Λόγω των φιλικών σχέσεών του με το καθεστώς Τσολάκογλου κατηγορήθηκε ως δωσίλογος. Η κατηγορία για συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στο ότι αποτέλεσε έναν από τους βασικούς εμπνευστές των Ταγμάτων Ασφαλείας. Ο ίδιος είχε όντως προτείνει τον σχηματισμό τους, για να αποτραπεί, όμως, ο κίνδυνος αφενός να ανέλθουν οι κομμουνιστές στην εξουσία μετά την απελευθέρωση, αφετέρου να επανέλθει ο βασιλιάς Γεώργιος Β' στην Ελλάδα. Μετά την απελευθέρωση φυλακίστηκε ως δωσίλογος, αποφυλακίστηκε το 1945, και το 1950 κατέβηκε υποψήφιος βουλευτής το 1950 με το Εθνικόν Κόμμα του Ναπολέοντα Ζέρβα, αλλά απέτυχε να εκλεγεί. Έφυγε από την ζωή τον Φεβρουάριο του 1952.

Άνθρωπος της δράσης, αλλά και σκληρός στις πρακτικές του, αμετακίνητος στις θέσεις του, δεν δίσταζε να μετέλθει ακροτήτων για να υπηρετήσει το προσωπικό του όραμα – όπως δεν δίστασε να καταλύσει τη δημοκρατία και να επιβάλει δικτατορία, θεωρώντας ότι έτσι ωφελεί τη χώρα, ενώ στην πραγματικότητα η Ελλάδα μετά το πέρας του πραξικοπήματός του μέτραγε τις πληγές της – ειδικά σε επίπεδο διεθνών σχέσεων.

Διονύσης
Ν. Μουσιούτης
Εκδότης - Διευθυντής

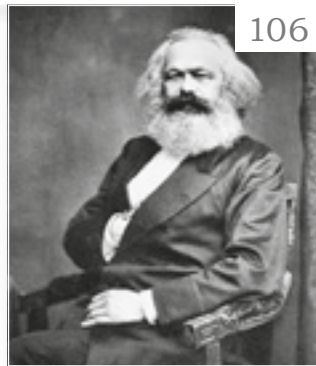

ΑΦΙΕΡΩΜΑ | ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ

- 6 | Θεόδωρος Πάγκαλος | Βίος και πολιτεία
των ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΚΕΦΑΛΟΥ και ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΜΑΥΡΟΚΕΦΑΛΟΥ
- 26 | Η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-1926)
του ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΠΑΠΑΦΛΩΡΑΤΟΥ
- 40 | Η εξωτερική πολιτική της δικτατορίας
του Θεόδωρου Πάγκαλου, 1925-1926
του ΑΝΤΩΝΗ ΚΛΑΨΗ
- 51 | “Ήθελε να κάνει δικτατορία, δεν τον απαλλάσσω καμίας ευθύνης”
Αποκλειστική συνέντευξη του εγγονού του Θεόδωρου Πάγκαλου
ΣΤΟΝ ΜΑΚΗ ΠΡΟΒΑΤΑ

Παρακαλούνται οι παλαιοί συνδρομητές όπως επικοινωνήσουν μαζί μας
ώστε να ενημερωθούν τα στοιχεία τους (διεύθυνση, τηλέφωνο, e-mail).

ΤΗΛ.: 210 49.13.502, 210 36.23.993 | E-MAIL: info@istoria.gr

- 62 Το Άγιο Όρος και η Ρωσική Μονή του ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΗΛ. ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ
- 78 Προετοιμάζοντας τις επιχειρήσεις «Μαρίτα» και «Μπαρμπαρόσσα» (ΜΕΡΟΣ Β') του ΜΑΡΤΙΝ ΒΑΝ ΚΡΕΒΕΛΑΝΤ
- 92 Ο Κόκκινος Στρατός στη Γερμανία (1944-1945) (ΜΕΡΟΣ Β') του ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ-ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΛΕΣΙΑΔΑ
- 106 Ο ταραχώδης βίος του Καρλ Μαρξ του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΑΣΑΜΠΑΛΑΚΟΥ

ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ

- 120 ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ
- 122 Επικαιρότητα & ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΑΓΚΟΣ
- 124 Βιβλία & ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΙΟΝΥΣΗΣ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ
- 127 Σταυρόλεξο & ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ: Ειρήνη Ι. Πουρνάρα (1968)

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ Μ.Ι.Κ.Ε.

ISSN: 1107-0285 ΚΩΔΙΚΟΣ ΕΝΤΥΠΟΥ: 233712 ΔΙΚΤΥΑΚΟΣ ΤΟΠΟΣ: www.istoria.gr

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Διονύσης Ν. Μουσμούντης, e-mail: dmousmoutis@istoria.gr

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Σπυρίδων Πλουμίδης ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΥΛΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΩΝ: Μαρία Σαμπατακάκη

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Νίκος Βατόπουλος ΝΟΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: Πιερρίνα Κοριατοπούλου

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Γιώργος Βούλγαρης, αντεισαγγελέας Εφετών, δ.ν.: Γιώργος Γεωργής, τ. πρόεδρος, Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, Κύπρος· Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας· Νίκος Καρατιδάκης, Καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο· Μαριέττα Μινώτου, διευθύντρια Γενικών Αρχείων του Κράτους· Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου· Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου· Σπυρίδων Πλουμίδης, Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών· Σωτήρης Ριζάς, διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών· Ανδρέας Στεργίου, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ΚΑΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ελένη Βαλεριάνου, e-mail: evalerianou@istoria.gr

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ: Τατιάνα Μοσχοπούλου, e-mail: tmoschopoulou@istoria.gr

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: Χριστίνα Τουχαντζίδου, e-mail: info@istoria.gr

ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ: Νίκος Λεοντάρας, Επιδάουρου 5, 182 33, Άγιος Ιωάννης Ρέντη, ΤΗΛ. 210 49.13.502,

FAX 210 49.03.949. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Πανεπιστημίου 46, 106 78, Αθήνα, ΤΗΛ. 210 36.11.880 -

210 36.23.993. ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΠΟΛΥΓΡΑΦΟΣ PRESS. ΔΙΑΝΟΜΗ: Άργος.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

Επιθυμώ να εγγραφώ συνδρομητής από το τεύχος του μηνός .....

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

ΟΝΟΜΑ .....

ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ .....

ΠΕΡΙΟΧΗ ..... Τ.Κ. ....

ΠΟΛΗ ..... ΧΩΡΑ .....

ΤΗΛ. ....

EMAIL .....

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΩΡΟ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

ΟΝΟΜΑ .....

ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ .....

ΠΕΡΙΟΧΗ ..... Τ.Κ. ....

ΠΟΛΗ ..... ΧΩΡΑ .....

ΤΗΛ. ....

EMAIL .....

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

ΜΕ ΚΑΤΑΘΕΣΗ ΣΕ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΡ. ΛΟΓ. 19000488528

IBAN: GR 36011 01900 0000 19000488528

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΑΡ. ΛΟΓ. 5034092163075

IBAN: GR23 0172 0340 0050 3409 2163075

ΜΕΣΩ ΠΙΣΤΩΤΙΚΗΣ ΚΑΡΤΑΣ

ΕΙΔΟΣ ΚΑΡΤΑΣ .....

ΗΜΕΡ. ΛΗΞΕΩΣ .....

ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΡΤΑΣ .....

ΟΝΟΜ./ΠΩΝΥΜΟ ΚΑΤΟΧΟΥ .....

ΜΕΤΡΗΤΟΙΣ Ή ΜΕ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ Μ.Ι.Κ.Ε.

ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 5, 182 33, ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΕΝΤΗΣ

ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΤΩΡΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ ΚΑΙ ΕΠΩΦΕΛΗΘΕΙΤΕ

- Έκπτωση 20%
- Σταθερή τιμή για 1 χρόνο
- Κάθε μήνα η “ΙΣΤΟΡΙΑ” σπίτι σας

ΑΞΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΠΤΩΣΗ

- ΕΛΛΑΔΑ 45 €
- ΚΥΠΡΟΣ 90 €
- ΕΥΡΩΠΗ 100 €
- ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ 110 €

Στις τιμές συμπεριλαμβάνεται ο ΦΠΑ και τα ταχυδρομικά έξοδα

Αντικατάσταση κακέκτυπων τευχών και δώρων γίνεται σε διάστημα 2 μηνών από την παραλαβή τους. – Η αξία της συνδρομής προσαρμόζεται στην εκάστοτε τιμή πώλησης του περιοδικού. – Παλαιότερα τεύχη του περιοδικού θα βρείτε στην Πανεπιστημίου 46, Αθήνα, 9:00-17:00 καθημερινά.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

210 49.13.502, 210 36.23.993

EMAIL: info@istoria.gr

ΔΩΡΟ

ιστορικής αξίας

Κάντε δώρο στα αγαπημένα σας πρόσωπα
μία ετήσια συνδρομή στο περιοδικό **“Ιστορία”**.

Μοιραστείτε
μαζί τους τη
δύναμη που
κρύβει η
γνώση της
ιστορίας.

Σε κάθε τεύχος
έγκυροι ιστορικοί
παρουσιάζουν και
αναλύουν σε απλή
γλώσσα, γνωστά και
άγνωστα θέματα της
ελληνικής και της
παγκόσμιας ιστορίας.

Μόνο
45€
12 τεύχη
το χρόνο

Μάθετε περισσότερα

210 4913502, 210 3623993

Email: info@istoria.gr

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ, ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

των ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΚΕΦΑΛΟΥ και ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΜΑΥΡΟΚΕΦΑΛΟΥ

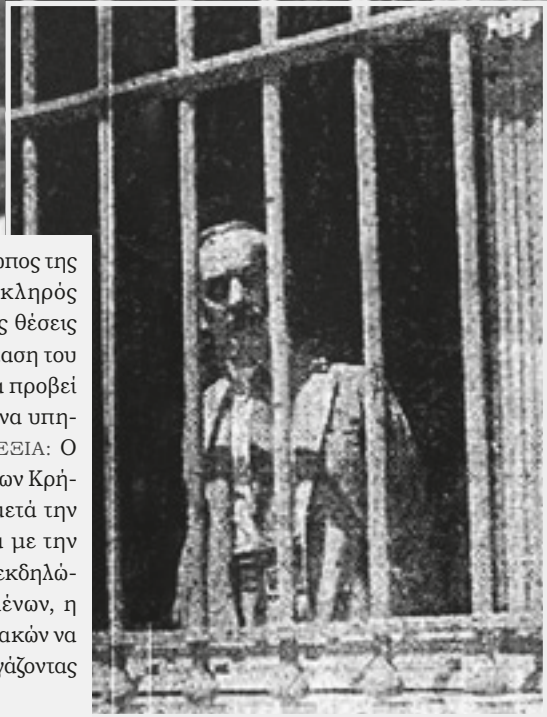
Ο Θεόδωρος Πάγκαλος υπήρξε από τις πιο αμφιλεγόμενες προσωπικότητες στη σύγχρονη Ιστορία της Ελλάδας, τόσο σε πολιτικό όσο και σε στρατιωτικό επίπεδο. Διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στο σύνολο των γεγονότων που αφορούσαν τον ελλαδικό χώρο, ιδίως κατά την περίοδο 1909-1926. Άνθρωπος αποφασιστικός, οξυδερκής και –όπως καλούσε η ιστορική περίπτωση– οραματιστής. Εύλογα λοιπόν, όπως κάθε οραματιστής, επιχείρησε να ακολουθήσει το όραμά του ως το τέλος. Όπως συμβαίνει όμως στις πλείστες των ανάλογων περιπτώσεων, η εμμονική στάση του και η διαμορφωθείσα μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 πραγματικότητα, εγχώρια και διεθνής, διέψευσαν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τις όποιες προσδοκίες του.

Ανθρωπος της δράσης, αποφασιστικός, αλλά και σκληρός στις πρακτικές του, αμετακίνητος στις θέσεις του, δεν δίσταζε σε οποιαδήποτε περίπτωση του στρατιωτικού και του πολιτικού βίου του να φθάνει σε ακρότητες, στην υπηρεσία του προσωπικού του οράματος. Όπως δεν δίστασε να καταλύσει τη δημοκρατία και να επιβάλει δικτατορία, θεωρώντας ότι έτσι ωφελεί τη χώρα, ενώ στην πραγματικότητα η Ελλάδα, μετά το πέρας του πραξικοπήματός του, μετρούσε τις πληγές της, ειδικά σε επίπεδο διεθνών σχέσεων. Το όνομά του, οι αντιλήψεις του και οι πρακτικές του, εκτός από την όποια ιστορική αποτίμηση, είναι βέβαιο ότι θα διατηρηθούν άρρηκτα συνδεδεμένες με τη θυμώσοφη ρήση «ο δρόμος για την κόλαση είναι στρωμένος με καλές προθέσεις».

Τα χρόνια της νιότης

Ο Θεόδωρος Πάγκαλος γεννήθηκε στις 11 Ιανουαρίου 1878 στη Σαλαμίνα. Ήταν το πρωτότοκο παιδί του Δημητρίου Πάγκαλου, γυναικολόγου και πολιτευόμενου του τρικουπικού κόμματος, και της Κατίγκως (Αικατερίνης) Χατζημελέτη. Αργότερα στην οικογένεια προστέθηκαν και άλλα δύο παιδιά, ο Γεώργιος και η Αθηνά.

Τη χρονιά που γεννήθηκε ο Θεόδωρος υπεγράφη η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και ξέσπασε ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος. Παρ' όλα αυτά, ο Θεόδωρος μεγάλωσε στο κλίμα σιγουριάς και ασφάλειας που προσέδιδε στην πολιτική ζωή διακυβέρνηση της χώρας από τον Τρικούπη. Το κλίμα αυτό ανατράπηκε το 1895, έτος κατά το οποίο ο Τρικούπης έχασε στις εκλογές και ο νεαρός Πάγκαλος απορρίφθηκε στις εξετάσεις

Θεόδωρος Πάγκαλος (1878-1952): άνθρωπος της δράσης, αποφασιστικός, αλλά και σκληρός στις πρακτικές του, αμετακίνητος στις θέσεις του, δεν δίσταζε σε οποιαδήποτε περίπτωση του στρατιωτικού και πολιτικού του βίου να προβεί ακόμη και σε ακρότητες προκειμένου να υπηρετήσει το προσωπικό του όραμα. ΔΕΞΙΑ: Ο Πάγκαλος στη φυλακή Ιτζεδίν των Χανίων Κρήτης, όπου παρέμεινε για δύο χρόνια μετά την πτώση της δικτατορίας του. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Εμπρός*, στη φυλακή αυτή εκδηλώθηκε (24/8/1927) στάση των κρατουμένων, η οποία έληξε με τους τροφίμους των φυλακών να οδηγούνται στην απομόνωση ζητωκραυγάζοντας υπέρ του Πάγκαλου.

για τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Την ίδια χρονιά ενεγράφη στην Ιατρική Σχολή. Εκεί έμεινε ως το 1897, οπότε πήγε στη Σχολή Ευελπίδων και από αυτήν –ως πρωτοετής εύελπιδης– στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο.

Στο μέτωπο ο Πάγκαλος βίωσε ως μάρτυρας πού οδηγούν οι υποσχέσεις και ο λαϊκισμός των πολιτικών και είδε από κοντά τον απροετοίμαστο και ανεκπαιδευτο Ελληνικό Στρατό να εισέρχεται σε έναν πόλεμο με ελάχιστα πολεμοφόδια, να κρατάει τις θέσεις του για τρεις ημέρες και κατόπιν (11/4) να τρέπεται σε φυγή προς τη Λάρισα και τα Φάρσαλα, από όπου έλαβε διαταγή να υποχωρήσει και πάλι, αρχικά προς Δομοκό (23-24/4) και αργότερα προς Λαμία, καθώς δεν είχε εκπονηθεί κανένα σχέδιο δράσης. Εξαιτίας όλων αυτών ο Πάγκαλος χαρακτήρισε τον «ατυχή» (όπως έμεινε να λέγεται) πόλεμο του 1897 ως «το αίσχος του 1897» και επέστρεψε στη Σχολή Ευελπίδων με ένα βαρύ συναίσθημα ντροπής – το ίδιο που ένιωθε όλος ο ελληνικός λαός.

Από τη Σχολή αποφοίτησε το 1900, πρώτος στην τάξη του, ως ανθυπολοχαγός του Πεζικού. Λίγο αργότερα παντρεύτηκε την Αριάδνη Σκλια, με την οποία απέκτησε τέσσερα παιδιά: τον Θησέα, τον Δημήτριο, τον Γεώργιο και την Αμαλία.

Το Κίνημα στο Γουδί

Το 1908 η πολιτική ατμόσφαιρα στην Ελλάδα ήταν βαριά: ο ελληνικός λαός, που ακόμη ένιωθε έντονη την ταπείνωση από τον «ατυχή» πόλεμο του 1897, δεν είχε σταματήσει να έχει αλυτρωτικές βλέψεις. Το Κρητικό και το Μακεδονικό αποτελούσαν την αιχμή του δόρατος της εξωτερικής πολιτικής. Οι Νεότουρκοι, παρά τις υποσχέσεις τους και τον αέρα αλλαγής που είχαν φέρει, είχαν αρχίσει ήδη να δείχνουν το αληθινό τους πρόσωπο, ενώ στο εσωτερικό της χώρας η δυσφορία εναντίον της Αυλής εντεινόταν εξαιτίας και της χειρίστης οικονομικής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα, ως αποτέλεσμα της σταφιδικής κρίσης των προηγούμενων ετών και της επιβολής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Ο λαός υπέφερε από τα οικονο-

μικά μέτρα που είχε λάβει η κυβέρνηση Θεοτόκη, ενώ δυσaráεσκεια εκφραζόταν και στις τάξεις του Στρατού, καθώς ένα νομοσχέδιο εμπόδιζε την ανέλιξη των υπαξιωματικών σε ανώτερους βαθμούς, την ίδια στιγμή που επιτελικές θέσεις καταλαμβάνονταν από μέλη της βασιλικής οικογένειας. Απότοκο αυτής της κατάστασης ήταν η διεξαγωγή διαδηλώσεων με μεγάλη συμμετοχή του λαού και των συντεχνιών. Ανάμεσα σε αυτές τις διαδηλώσεις ξεχωρίζει αυτή των υπαξιωματικών (29 Απριλίου), για την οποία τιμωρήθηκαν από την κυβέρνηση 24 πρωτοστατούντες υπαξιωματικοί με απόταξη και άλλοι 200 με απλή τιμωρία.

Σε αυτό το τεταμένο κλίμα, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους έγινε στο σπίτι του Πάγκαλου η συνάντηση μιας ομάδας ανθυπολοχαγών, η οποία έμελλε να αποτελέσει τον πυρήνα του Στρατιωτικού Συνδέσμου (ΣΣ). Η συζήτηση διήρκεσε ώρες και αφορούσε την αντιμετώπιση της τραγικής κατάστασης της χώρας. Στη δεύτερη συνάντηση η ομάδα, στην οποία είχαν προστεθεί και άλλα μέλη, προχώρησε στη σύνταξη ενός πρωτοκόλλου, στο οποίο μεταξύ άλλων διατυπωνόταν για πρώτη φορά η πρόθεση του Συνδέσμου να δοθεί η ηγεσία του κινήματος στον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το πρωτόκολλο αυτό, που, δυστυχώς, δεν διασώζεται επειδή ήταν γραμμένο με ερυθρά μελάνη, έφερε τις υπογραφές επτά ανθυπολοχαγών, ενός λοχαγού, του Κ. Σάρρου, και δύο υπολοχαγών, του Θ. Παγκάλου και του Χ. Χατζημικάλη.

Τους πρώτους μήνες του 1909 έγινε προσπάθεια προσέγγισης αξιωματικών με στόχο να μνηθούν στον Σύνδεσμο. Αρκετοί από αυτούς αρχικά εκδήλωσαν ενδιαφέρον, όμως αργότερα υποχώρησαν, αφού όμως έδιναν τον λόγο τους –όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Πάγκαλος– ότι δεν θα πρόδιδαν. Η συνεισφορά του Πάγκαλου σε αυτή τη φάση της συγκρότησης του Συνδέσμου ήταν καθοριστική εξαιτίας των οργανωτικών δεξιοτήτων που επέδειξε.

Το γεγονός όμως που λειτούργησε ως καταλύτης για την ενίσχυση του Συνδέσμου και την προσάρτηση επιμέρους ομάδων σε αυτόν ήταν η προκλητική δήλωση

Λαϊκή λιθογραφία του Σ. Χρησιτίδη που απεικονίζει την επιτυχία και τη λαϊκή αποδοχή του κινήματος στο Γουδί.

του Σεφκέτ πασά, του Τούρκου διοικητή Στρατού Θεσσαλονίκης, με την οποία καλούσε την Ελλάδα να παρατηθεί των δικαιωμάτων της στην Κρήτη, διαφορετικά «θα βάδιζε εναντίον των Αθηνών για να πει τον καφέ του στην Ακρόπολη». Αμέσως προσχώρησε στον ΣΣ ο Σύνδεσμος Υπαξιωματικών, με μαχητικά μέλη τους Νικόλαο Πλαστήρα και Γεώργιο Κονδύλη και επικεφαλής τον λοχαγό Γεώργιο Καραϊσκάκη, εγγονό του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Παράλληλα εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για προσάρτηση στον ΣΣ και από μία ακόμη ομάδα 17 λοχαγών, που στους κόλπους της περιελάμβανε πολλούς μακεδονομάχους και είχε αρχηγό τον ήλαρχο Επαμεινώνδα Ζυμβρακάκη, υπήρξε όμως διαφωνία σε δύο ζητήματα: στο αν έπρεπε να προσκληθεί ο Βενιζέλος και στο αν νομιμοποιούνταν να χρησιμοποιήσουν βία προκειμένου να επιτύχουν τους σκοπούς τους.

Στις 25 Ιουνίου 1909 πραγματοποιήθηκε μία ακόμη συνάντηση του ΣΣ, τη φορά

αυτήν στο σπίτι του υπολοχαγού Χατζημηχάλη. Οι 135 κατώτεροι αξιωματικοί και οι 28 λοχαγοί που παρευρίσκονταν φορώντας πολιτικά ρούχα προσπαθούσαν να εξομαλύνουν την κατάσταση με σχετική μετριότητα. Η ένταση που προκλήθηκε διακόπηκε όταν, ξαφνικά, στο σπίτι εισέβαλε ο φρουράρχος Αθηνών συνταγματάρχης Ν. Σκινιάς. Η κυβέρνηση είχε πληροφορηθεί τη συνωμοσία –γεγονός για το οποίο ο Πάγκαλος απέδιδε την ευθύνη στην εσπευσμένη στρατολόγηση μελών που επιδίωξε ο Ζυμβρακάκης, με αποτέλεσμα την πλήρη διάρρηξη της συμφωνημένης μυστικότητας– και επιδίωκε τώρα τη σύλληψη και την καταδίκη των συνωμοτών. Για τον λόγο αυτόν ο Σκινιάς επιχείρησε να πάρει το πρωτόκολλο που βρισκόταν στην έδρα καθώς, φέροντας τις υπογραφές όλων, ήταν αρκετό για την καταδίκη τους. Τότε ο Πάγκαλος άρπαξε το χαρτί και οι υπόλοιποι αξιωματικοί ζήτησαν από τον φρουράρχο να αποχωρήσει. Το αμέσως επόμενο βήμα

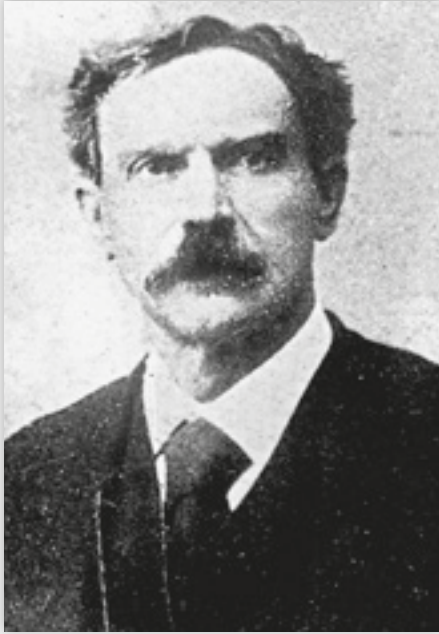
Στις 14 Σεπτεμβρίου 1909 έλαβε χώρα στην Αθήνα ένα εντυπωσιακό συλλαλητήριο που οργανώθηκε από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο σε συνεννόηση με τους συλλόγους και τις συντεχνίες, προκειμένου να εγκριθεί από τον λαό η εξέγερση του Στρατού και του Στόλου και να προωθηθούν οι σκοποί του Κινήματος.

που έκαναν, εφόσον πλέον η κυβέρνηση γνώριζε την ύπαρξή τους, ήταν να εκλέξουν προσωρινή 15μελή Διοικούσα Επιτροπή (ΔΕ), μεταξύ των μελών της οποίας ήταν και οι Πάγκαλος, Ζυμβρακάκης και Χατζημιχάλης. Προτεραιότητα του Συνδέσμου ήταν η άμεση ενίσχυση του Στρατού, ενώ οι κατώτεροι αξιωματικοί παραιτήθηκαν από τη ΔΕ προκειμένου να προσελκύσουν και άλλους λοχαγούς, οι οποίοι δεν θα δέχονταν να ηγούνται κατώτεροι. Στη νέα Διοικούσα Επιτροπή, που ανασυντάχθηκε στις 4 Ιουλίου, συμμετείχαν λοχαγοί του Πεζικού, του Πυροβολικού και του Μηχανικού, ο ίλαρχος Ζυμβρακάκης, ενώ χρέη γραμματέως εκτελούσε ο υπολοχαγός Αθ. Λιδωρίκης, τον οποίο αργότερα αντικατέστησε ο Πάγκαλος.

Παράλληλα, ο Σύνδεσμος έπρεπε να μοιράσει ακριβοδίκαια τα δύο «μήλα της Έριδος»: την πρόσκληση του Βενιζέλου που επιδίωκε η ομάδα του Πάγκαλου και την απομάκρυνση των βασιλοπαίδων από

τον Στρατό, όπως απαιτούσε η ομάδα του Ζυμβρακάκη. Το δεύτερο σχετιζόταν με τη χρήση βίας για την επίτευξη των στόχων του ΣΣ. Τελικά, στο οριστικό πρωτόκολλο, δεν συμπεριλαμβανόταν ούτε πρόσκληση στον Βενιζέλο ούτε απομάκρυνση των πριγκίπων, ενώ, ύστερα από πρόταση του Πάγκαλου χρησιμοποιήθηκε μία ήπια φράση, με την οποία επιτρεπόταν στον Σύνδεσμο να χρησιμοποιήσει ένοπλη βία.

Στις 7 Ιουλίου ορκίστηκε η κυβέρνηση Ράλλη, ο οποίος σύντομα άλλαξε στάση: άρχισε να συνεργάζεται με το Παλάτι, συντάχθηκε με την πολιτική της «αφόγου στάσεως» και δήλωσε τις προθέσεις του, αφ' ενός να διαλύσει τη Βουλή και αφ' ετέρου να αποσύρει τους Έλληνες αξιωματικούς από τη Μακεδονία. Ο ΣΣ αντέδρασε σε αυτές τις δηλώσεις και εντατικοποίησε τη δράση του, για να φθάσει τελικά, μέσα σε λίγες εβδομάδες, να μετρά στους καταλόγους των μελών του πάνω από 300 αξιωματικούς και παράλληλα να ετοιμάσει το

Ο Δημήτριος Ράλλης (1844-1921) διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας πέντε φορές. Την τέταρτη φορά αναγκάστηκε σε παραίτηση λόγω της επικράτησης της Επανάστασης στο Γουδί.

πρόγραμμα για την ενίσχυση του Στρατού και την επαναφορά της εθνικής κοινωνικο-πολιτικής ισορροπίας.

Στα τέλη Ιουλίου εξελέγη αρχηγός του ΣΣ ο συνταγματάρχης Ν. Ζορμπιάς, μετά την άρνηση αρκετών συνταγματάρχων να αναλάβουν την ηγεσία του κινήματος. Ο Ζορμπιάς ήταν ένας άνθρωπος ιδιοφυής αλλά και μετριοπαθής. Απέφευγε τις ακρότητες και ίσως γι' αυτό έγινε προσπάθεια προσέγγισής του από την κυβέρνηση Ράλλη – ενδεχόμενο στο οποίο αντιτάχθηκαν έντονα οι Πάγκαλος, Τυπάλδος και Σπυρομήλιος. Η οριστική ρήξη ανάμεσα στον ΣΣ και στην κυβέρνηση επήλθε λίγες ημέρες αργότερα, όταν εκδόθηκε το Βασιλικό Διάταγμα για την απόταξη των «συνωμοτών» Πάγκαλου, Ζυμβρακάκη, Χατζημιχάλη, Ψύχα, Σπυρομήλιου, Παππά, Τυπάλδου και άλλων πέντε αξιωματικών. Το Διάταγμα αυτό υπεγράφη και δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, η απόταξη όμως δεν υλοποιήθηκε ποτέ, εξαιτίας των ραγδαίων εξελίξεων.

Στις 7 Αυγούστου ο Γ. Καραϊσκάκης, με ανοικτή επιστολή του, κάλεσε τον λαό να συμπαραταχθεί στην προσπάθεια του Συνδέσμου να επιφέρει αλλαγές στη διακυβέρνηση της χώρας. Το γεγονός ότι ο λαός ανταποκρίθηκε στο κάλεσμά του, ενώ παράλληλα οι κατώτεροι αξιωματικοί αρνήθηκαν να διαπραγματευθούν με την κυβέρνηση, οδήγησε τον Ράλλη να διατάξει τη σύλληψη των 12 αξιωματικών. Από αυτούς συνελήφθησαν τελικά μόνο ο λοχαγός Σάρρος και ο ήλαρχος Ταμπακόπουλος. Τότε οι μετριοπαθείς του Συνδέσμου πρότειναν να διαπραγματευθούν με την κυβέρνηση χωρίς να απαιτήσουν την άμεση επαναφορά των αποταχθέντων. Ο Πάγκαλος και οι υπόλοιποι ριζοσπάστες ήταν συλληβδην αντίθετοι σε αυτή την πρόταση. Όλοι τους πίστευαν ότι είχε έρθει η ώρα για την επανάσταση, ακόμη και αν –προκειμένου να επιτευχθεί– έπρεπε να παρακαμφθεί η ΔΕ και να υπάρξει συνεργασία μόνο με τους υπαξιωματικούς, όπως και έγινε: στις 14 Αυγούστου, επειδή ο Ράλλης προέβη σε κάποιες υποχωρήσεις από τις αρχικές του θέσεις, η Διοικούσα Επιτροπή δέχθηκε να συζητήσει μαζί του, γεγονός που προκάλεσε την άμεση ρήξη με τους κατώτερους αξιωματικούς, οι οποίοι δήλωσαν ανοικτά ότι διαφωνούν με τη ΔΕ και κάλεσαν τους «σκληρούς» να συγκεντρωθούν μυστικά στις 12 το μεσημέρι.

Πράγματι, στην προκαθορισμένη ώρα οι συγκεντρώθηκαν και αποφάσισαν να απελευθερώσουν τους συλληφθέντες διά της βίας, όπως τουλάχιστον τους επέτρεπε και το πρωτόκολλό τους. Εκτελεστής της επιχείρησης ορίστηκε ο Θ. Πάγκαλος, ο οποίος, την 1 μ.μ., συναντήθηκε με τον κυρ Γιάννη, έναν γνωστό και έμπιστο αμαξά της Ομόνοιας. Αφού τον ενημέρωσε για το σχέδιο απαγωγής, έφυγαν με κατεύθυνση τις φυλακές. Εκεί ο σκοπός τους χαιρέτησε και εκείνοι κατάφεραν να φθάσουν αθόρυβα έως την πόρτα των κρατουμένων, όπου βρήκαν τον αξιωματικό της Χωροφυλακής να κοιμάται. Μπήκαν ανενόχλητοι στο κελί και αφού τους ζύπνησαν έβγαλαν έξω τον Σάρρο και τον Ταμπακόπουλο. Ο

1

2

1. Το Στρατιωτικό Κίνημα συντάραξε τη χώρα: ζητούσε εκβάθρων αλλαγές σε όλα τα επίπεδα και, όπως ήταν φυσικό, απασχόλησε για πολύ καιρό τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων της εποχής. 2. Ο συνταγματάρχης Νικόλαος Ζορμπάς (1844-1920) επιλέχθηκε να τεθεί επικεφαλής του Στρατιωτικού Συνδέσμου λόγω της ευφυΐας αλλά και της ψυχραιμίας που τον χαρακτήριζαν. Ο ίδιος, αποδεχόμενος την πρόταση αυτή, δεν παρέλειψε να σημειώσει ότι «Δεν ηγνούν ότι γινόμενος αρχηγός Στρατιωτικού Συνδέσμου επιθέμην εκτός νόμου, [...] είχαν όμως την πεποίθησιν ότι ανελάμβανον έργον όπερ είχαν τον ιερόν σκοπόν της υπερασπίσεως της εις προφανή κίνδυνον διατελουσής Πατρίδος, ήτοι έργον σύμφωνον προς το στρατιωτικόν όρκον, προς ον κατά τύπους μόνον φαίνεται ότι αντίκειτο». 3. 1899: Ο Πάγκαλος διανύει το τελευταίο έτος στη Σχολή Ευελπίδων, στην οποία ήταν αρχηγός της τάξης του κάθε χρόνο.

3

σκοπός της εξωτερικής πύλης διατάχθηκε από τον Πάγκαλο να μη μιλήσει, μόλις όμως οι συνωμότες εξήλθαν και ενώ βρίσκονταν πια στην άμαξα, φώναξε: «*Είς τα όπλα!*». Ο Πάγκαλος με τους δύο φυγάδες ζήτησαν καταφύγιο στο σπίτι του Κρητικού επαναστάτη Παπαμαλέκου, στον Πειραιά, όπου και παρέμειναν αρκετές ώρες, έως ότου πληροφορήθηκαν ότι τα μεσάνυχτα έπρεπε να μεταβούν στο Γουδί.

Όντως, τα μεσάνυχτα άρχισαν να καταφθάνουν στο Γουδί αξιωματικοί και να καταλαμβάνονται μονάδες με χαρακτηριστική ευκολία –άλλωστε, η εντολή του Ζορμπά έκανε σαφέστατα λόγο για αναίμακτη εκδήλωση–, ενώ ο Πάγκαλος ετέθη διοικητής των προφυλακών του Γουδίου προς την Αθήνα. Η προσέλευση αξιωματικών-μελών του Συνδέσμου, πυροβολαρχιών, λόκων, αλλά και ανδρών της Χωροφυλακής και οπλιτών συνεχίστηκε ως τα ξημερώματα. Παράλληλα, από τις πρώτες πρωινές ώρες και όσο η είδηση της επανάστασης διαδιδόταν, άρχισαν να συγκεντρώνονται φοιτητές και πλήθος λαού, χωρίς να λείπουν, φυσικά, οι περίεργοι, που έβλεπαν την κατάσταση ως «θέαμα».

Ακολούθησε η σύλληψη κάποιων αξιωματικών του 2ου Συντάγματος Ιππικού που προέβαλαν αντίσταση όταν οι επαναστάτες εισέβαλαν στο Γουδί, χάρη στην ψυχραιμία του Πάγκαλου όμως απεφεύχθη η συνεδρίαση στρατοδικείου που θα τους οδηγούσε στον τυφεκισμό.

Στις 8 το πρωί ένα αυτοκίνητο στο οποίο επέβαιναν ο ταγματάρχης Αναστάσιος Παπούλας, προσωπάρχης του υπουργείου Στρατιωτικών, και ο δήμαρχος Σπύρος Μερκούρης σταμάτησε στην πύλη. Οι επιβαίνοντες είχαν έρθει ως εκπρόσωποι της κυβέρνησης για να συναντηθούν με τον Ζορμπά. Ο Πάγκαλος, σημαδεύοντάς τους με το όπλο, τους ζήτησε να κατεβούν από το αυτοκίνητο και να παραδώσουν τα περιστροφά τους. Αμέσως μετά ακολούθησε η συνάντηση με τον Ζορμπά, η οποία αρχικά είχε θετική έκβαση, καθώς ο Ζορμπάς πίστεψε στις καλές προθέσεις της κυβέρνησης να εφαρμόσει το πρόγραμμα του ΣΣ.

Όταν όμως ζήτησε γραπτές εγγυήσεις και δεν του δόθηκαν απαίτησε την παραίτηση της κυβέρνησης. Έτσι επήλθε η οριστική ρήξη ανάμεσα στην κυβέρνηση και στον ΣΣ, η ευθύνη για την οποία από τον Πάγκαλο αποδόθηκε στους κατώτερους των περιστάσεων Παπούλα και Μερκούρη.

Στις 15 Αυγούστου δημοσιεύθηκε και το πρόγραμμα του ΣΣ, σύμφωνα με το οποίο ο Σύνδεσμος δεν επιθυμούσε «την κατάργησιν της Δυναστείας ούτε την αντικατάστασιν του Βασιλέως». Παρ' όλα αυτά, έκρινε απαραίτητη την απομάκρυνση του διαδόχου και των βασιλοπαιδών από κάθε ενεργό και διοικητική θέση στον Στρατό και στο Ναυτικό. Παράλληλα καθίστατο σαφές ότι ο Σύνδεσμος δεν ήθελε «αλλαγή της κυβερνήσεως», αλλά ψήφιση του προγράμματος από την ισχύουσα Βουλή. Τέλος, ο Σύνδεσμος επεσήμαινε την ανάγκη αλλαγών στην εκπαίδευση, στην Εκκλησία και στο φορολογικό σύστημα, ενώ δεν παρέλειπε να προτείνει συγκεκριμένα μέτρα για την άμεση ενίσχυση του Στρατού και του στόλου.

Η επόμενη ημέρα του κινήματος και η διάλυσή του

Η κυβέρνηση Ράλλη παρατιήθηκε στις 15 Αυγούστου 1909 και την ίδια ημέρα δόθηκε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, ο οποίος ζήτησε από τον Ζορμπά να αναλάβει το υπουργείο Στρατιωτικών. Η αρχική άρνηση του Ζορμπά κάμφθηκε ύστερα από τις παρακλήσεις των αξιωματικών, και έτσι αποδέχθηκε τελικά τη θέση του υπουργού.

Εν τω μεταξύ, σύνδεσμοι, σύλλογοι και μεμονωμένοι πολίτες τάσσονταν με κάθε τρόπο στο πλευρό του Συνδέσμου. Κοινό τόπο ανάμεσα στους Έλληνες αποτελούσε η ανάγκη βελτίωσης της διοίκησης, και πολλοί πίστεψαν ότι την πολυπόθητη αυτήν αλλαγή θα έφερνε το πρόγραμμα του Συνδέσμου. Γι' αυτό, όταν οι κινηματίες θεώρησαν ότι έπρεπε να ασκήσουν πίεση για να προωθηθεί το πρόγραμμά τους, ζήτησαν τη συνδρομή του λαού. Ο Ζορμπάς και ο Πάγκαλος άρχισαν αμέσως συναντήσεις με τα

προεδρεία των συλλόγων, για να τους προτρέψουν να δώσουν το δικό τους «παρών», το οποίο δόθηκε και ήταν ιδιαίτερα βροντερό. Στις 14 Σεπτεμβρίου παλλαϊκά συλλαλητήρια οργανώθηκαν στην Αθήνα και σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας. Για την περιφρούρησή τους και την αποφυγή συμπλοκών οι Πάγκαλος, Σάρρος και Κονταράτος δημιούργησαν το Εκτελεστικόν Τμήμα.

Στην Αθήνα οι διαδηλωτές ήταν δεκάδες χιλιάδες και η ειρηνική πορεία τους κατέληξε στα Ανάκτορα, όπου επιδόθηκε στον βασιλιά ένα ψήφισμα που είχε συνταχθεί στο σπίτι του Πάγκαλου πέντε ημέρες νωρίτερα. Σε αυτό εκφραζόταν το αίτημα του Συνδέσμου να υπάρξει εποπτεία της Βουλής και της κυβέρνησης έως ότου υλοποιηθεί το πρόγραμμα.

Ήδη από τις αρχές Νοεμβρίου άρχισαν να ψηφίζονται στη Βουλή νομοσχέδια σύμφωνα με τις επιθυμίες και τα οράματα του Συνδέσμου: οι νομοί της χώρας περιορίστηκαν σε 16, αναγνωρίστηκε το δικαίωμα της απεργίας, ακυρώθηκαν περικοπές στον προϋπολογισμό της παιδείας, φορολογήθηκαν τα μεγάλα εισοδήματα, ενώ –ύστερα από παρέμβαση του Πάγκαλου, ο οποίος μετέβη στη Βουλή εκπροσωπώντας τον Συνδεσμο– αποσύρθηκε η τροπολογία περί ορίου ηλικίας των αξιωματικών, η ύπαρξη της οποίας εξυπηρετούσε μικροκομματικά συμφέροντα της κυβέρνησης Μαυρομικάλη.

Ανοιχτό όμως παρέμενε το θέμα που εξαρχής είχε τεθεί από την ομάδα Πάγκαλου, αλλά φαινόταν να αποτελεί διακαή πόθο και μεγάλης μερίδας του ελληνικού λαού, η πρόσκληση δηλαδή στον Βενιζέλο να συμμετέχει ή να ηγηθεί της επανάστασης. Τελικά η πρόσκληση εστάλη, ο Βενιζέλος όμως την απέρριψε λέγοντας μεταξύ άλλων ότι εξαιτίας λάθους κινήσεων η «ευκαιρία για μια ριζοσπαστική επανάσταση είχε χαθεί».

Παρ' όλα αυτά, και καθώς στη νέα ΔΕ του Συνδέσμου επανεξελέγησαν (Δεκέμβριος του 1909) τα μέλη που επέμεναν στη λύση Βενιζέλου, στα μέσα Δεκεμβρίου ο Βενιζέλος προσκλήθηκε ξανά. Αυτή τη φορά δεν ήταν αρνητικός και σύντομα προγραμματί-

τισε ταξίδι στην Αθήνα για να εξετάσει την κατάσταση εκ του σύνεγγυς. Κατά τη παραμονή του στην Αθήνα επισήμανε στους κινηματίες τα λάθη που –κατά τη γνώμη του– είχαν διαπράξει, αλλά και την κάθετη διαφωνία του με το ενδεχόμενο εκθρόνισης του βασιλιά. Για ακόμη μία φορά αρνήθηκε να αναλάβει την ηγεσία, δέχθηκε όμως να λειτουργήσει ως μεσολαβητής ανάμεσα στα κόμματα και στον βασιλιά. Έτσι ο Βενιζέλος ξεκίνησε έναν κύκλο συναντήσεων με τη ΔΕ του Συνδέσμου, στις οποίες τον συνόδευε πάντα ο Πάγκαλος.

Στις 9 Ιανουαρίου ένα άρθρο του Αθ. Λιθωρική στην εφημερίδα *Χρόνος* με τίτλο «Όλα εις το φως», στο οποίο αναφερόταν μεταξυ άλλων ότι για την επίτευξη των στόχων του ΣΣ δεν απαιτείται προπαρασκευαστική εργασία, θεωρήθηκε από τον Βενιζέλο ότι υπονόμει τις ενέργειές του για σύγκληση Εθνοσυνέλευσης. Ο Κρητικός ηγέτης τότε παραιτήθηκε – απόφαση που όμως ανακάλεσε λίγο αργότερα, μετά την καιρία παρέμβαση του Πάγκαλου, ο οποίος μετέβη στο ξενοδοχείο που διέμενε ο Βενιζέλος για να τον πείσει ότι ο Λιθωρικής δεν μιλούσε εξονόματος του Συνδέσμου.

Στις 14 Ιανουαρίου 1910, στη συνάντηση που είχε ο Βενιζέλος με τη ΔΕ, αποφασίστηκε ότι θα ήταν προς το συμφέρον της χώρας, έτσι όπως είχαν εξελιχθεί τα πράγματα και εφόσον ο βασιλιάς δεχόταν την πρόταση για διεξαγωγή εκλογών και νέα Εθνοσυνέλευση, ο Στρατιωτικός Συνδεσμος να διαλυθεί. Δύο ημέρες μετά ο Πάγκαλος μετέβη ως επιτετραμμένος του Ζορμπά στα Παλαιά Ανάκτορα, όπου διεξαγόταν το Συμβούλιο του Στέμματος, το οποίο θα έπαιρνε τις τελικές αποφάσεις όσον αφορά τις προαναφερθείσες προτάσεις. Ο Πάγκαλος είχε λάβει εντολή να μάθει το αποτέλεσμα, γι' αυτό, ακόμη και όταν ο συνταγματάρχης Πάλλης του ζήτησε να αποχωρήσει, εκείνος αρνήθηκε. Ο Πάγκαλος αποχώρησε μόνο όταν πληροφορήθηκε από τον Δραγούμη ότι το αποτέλεσμα ήταν θετικό, οπότε πήγε στη ΔΕ για να αναγγείλει τα ευχάριστα νέα. Η αντίστροφη μέτρηση για τη διάλυση του Συνδέσμου είχε ξεκινήσει.

Η Τριανδρία της προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης (Ελ. Βενιζέλος, ναύαρχος Κουντουριώτης και στρατηγός Δαγκλής), κατά την άφιξή τους στη συμπρωτεύουσα, 26 Σεπτεμβρίου 1916.

Στις 18 Ιανουαρίου ορκίστηκε η κυβέρνηση Δραγούμη, η οποία είχε να επιλύσει πολλά ζητήματα ώσπου να υλοποιηθεί η συμφωνημένη αυτοδιάλυση του ΣΣ. Ο Σύνδεσμος εξακολουθούσε να διεκδικεί όσα θεωρούσε πιο συμφέροντα, όπως τον καθορισμό ημερομηνίας εκλογών, τη χρήση συστήματος στενής εκλογικής περιφέρειας και την εκκαθάριση του Στρατού – αιτήματα όμως που σε πολλά σημεία τους προσέκρουαν στις επιθυμίες και στις προθέσεις της κυβέρνησης. Έτσι ο Φεβρουάριος εξελίχθηκε σε μήνα έντονων πολιτικών ζυμώσεων, ενώ ο Μάρτιος σηματοδεύθηκε από τα αιματηρά γεγονότα της εξέγερσης των αγροτών στο Κιλελέρ (6 Μαρτίου 1910).

Στις 17 Μαρτίου δημοσιεύθηκε το Βασιλικό Διάταγμα για τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Φυσικό απότοκο αυτής της δημοσιοποίησης ήταν η αυτοδιάλυση του ΣΣ τρεις ημέρες αργότερα (20 Μαρτίου 1910). Το τελευταίο επίσημο έγγραφο –στο οποίο αναφερόταν χαρακτηριστικά ότι «[ο Σύνδεσμος] παύει υφιστάμενος, άπαντες δε οι αξιωματικοί οι αποτελούντες τα μέλη αυτού απαλλάσσονται των υποχρεώσεων

ας ανέλαβον»– ήταν γραμμένο, όπως και το πρώτο, από τον Πάγκαλο, ο οποίος σχολίασε χαρακτηριστικά: *«Η μοίρα ηθέλησε να αρχίσω την δράσιν το 1908 ως πυροπολητής της και να την τερματίσω ως πυροσβέστης, το 1910»*.

Στις 20 Μαρτίου 1910 ο Σύνδεσμος έπαψε να υπάρχει, αλλά μόνο τυπικά. Δεν είχε περάσει πολύς καιρός, όταν συστάθηκε από τους Σάρρο, Κονταράτο και Πάγκαλο ένα εκτελεστικό τμήμα αποφασισμένο να περιφρουρήσει τις επιδιώξεις του Συνδέσμου με τη χρήση όποιων μέτρων χρειαζόνταν.

Το εκτελεστικό αυτό τμήμα, ωστόσο, δεν έδρασε ποτέ, καθώς η κυβέρνηση Δραγούμη ήρθη στο ύψος των εν λόγω επιδιώξεων: σε στρατιωτικό επίπεδο, άμεση ήταν η πρόσκληση και η εκγύμναση των «απαλλαγέντων» εφέδρων, η αγορά του θωρηκτού «Αβέρωφ» και η προμήθεια φυσιγγίων και οβίδων. Σε πολιτικό επίπεδο, συνήφθη δάνειο και ψηφίστηκαν νόμοι που ευνόησαν τη νομισματική εξυγίανση, ενώ την εκκαθάριση του Δημοσίου από δεκάδες υπαλλήλους ακολούθησε η εκκαθάριση του Στρατεύματος: ειδική επιτροπή υπό τον

Ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος με Γενικό Επιτελάρχη τον Πάγκαλο: οι δύο άνδρες συνεργάστηκαν άπογα κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Όταν ο Παρασκευόπουλος παραιτήθηκε, ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος του δώρισε ένα χρυσό στεφάνι με κάθε φύλλο να φέρει το όνομα της πόλης που είχε απελευθερώσει, κι ο Παρασκευόπουλος είπε ότι οφείλει αυτό το στεφάνι στον Πάγκαλο.

ταγματάρχη Παπακυριαζή και με γραμματέα τον Πάγκαλο αποφάσισε την απόταξη 60 αξιωματικών με καθαρά ηθικά κριτήρια. Τέλος, χάρη σε άρθρα του Πάγκαλου επελέγη το Ορεινό αντί για το Πεδινό Μεραρχιακό Πυροβολικό.

Η αυλαία έπεσε πραγματικά για τον ΣΣ με τις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910 και την ανάληψη από τον Βενιζέλο της πρωθυπουργίας, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ο Πάγκαλος –όπως και άλλοι αξιωματικοί– σταμάτησαν να αντιτίθενται σε όποια απόφαση θεωρούσαν ότι δεν ήταν προς το συμφέρον της χώρας, όπως αυτή που αφορούσε την επαναφορά των βασιλοπαιδων στο Στράτευμα και την τοποθέτηση του Κωνσταντίνου στη θέση του γενικού επιθεωρητή. Παρ' όλα αυτά, οι διαφωνίες και οι αντιπροτάσεις τους δεν εισακούστηκαν.

Το 1911 βρήκε τον Πάγκαλο να φοιτά στη Σχολή Ανωτέρων Σπουδών (η οποία μετεξελίχθηκε στη Σχολή Πολέμου).

Η δράση του κατά τα έτη 1912-1916

Τον Σεπτέμβριο του 1912 ξέσπασε ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος. Ο λοχαγός Πάγκα-

λος έλαβε διαταγή να μεταβεί στο Ναύπλιο, όπου εσυγκροτείτο το επιτελείο της επιστρατευμένης 6ης Μεραρχίας, στο οποίο συμμετείχε και ο ίδιος. Σε αυτόν τον τόσο σημαντικό για τα εδαφικά ζητήματα της χώρας πόλεμο ο Πάγκαλος επέδειξε θάρρος και αντιληπτική ικανότητα. Ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες, χρησιμοποιήθηκε συχνά για αναγνωρίσεις αλλά και για συνεννοήσεις με άλλες μεραρχίες, για συμφιλιώσεις ανθρώπων του ίδιου στρατοπέδου ή σε συνομιλίες με υπεύθυνους του αντίπαλου στρατοπέδου για θέματα αιχμαλώτων. Παράλληλα, παρείχε συμβουλές σε καιρία σημεία του πολέμου – έστω και αν πολλές φορές δεν εισακούγόνταν.

Ο Βενιζέλος από την πλευρά του ζήτησε και φαίνεται να έλαβε σοβαρά υπόψη του τη γνώμη του Πάγκαλου, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα, με τους κατάλληλους συμμάχους στο πλευρό της, μπορούσε και όφειλε να λάβει μέρος σε μια νέα ένοπλη σύρραξη, για να αποτινάξει διά παντός τη βουλγαρική απειλή. Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος δεν άργησε να ξεσπάσει (16 Ιουνίου 1913), και σε αυτόν ο Πάγκαλος υπηρέτησε ως επιτελικός σύνδεσμος.

Ο διοικητής της I Μεραρχίας στρατηγός Νίδερ μαζί με τον Πάγκαλο σε παρατηρητήριο στο μέτωπο Στρυμόνος (1913).

Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1913), με την οποία δόθηκε τέλος στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο και επισφραγίστηκε η απελευθέρωση της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου, βρήκε τον Πάγκαλο –λόγω της σύγκρουσής του με τον Χατζηανέστη– υπασπιστή του 1/38 Τάγματος στις Σέρρες, στο χωριό Καβακλί.

Το φθινόπωρο του ίδιου έτους, ως ταγματάρχης πια, μετέβη στη Γαλλία, στην Ανωτάτη Γαλλική Σχολή Πολέμου, όπου έπειτα από εξετάσεις είχε γίνει δεκτός και συνέχισε τις σπουδές του. Στη Σχολή παρέμεινε ως τον Αύγουστο του 1914, όταν ξέσπασε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος.

Άποψη του Πάγκαλου, που υποστήριζε θερμά και φυσικά εκθειάζε με επιχειρήματα στον Βενιζέλο, ήταν ότι η Ελλάδα έπρεπε να συμμετέχει σε αυτόν τον πόλεμο για να υπερασπιστεί τα εθνικά της δίκαια. Ο ίδιος, ως επιτελάρχης της 8ης Μεραρχίας, μετέβη στην Πρέβεζα κοιμίζοντας και την απόρρητη διαταγή Βενιζέλου προς τον διοικητή του Ε' Σώματος Στρατού Π. Δαγκλή για απόβαση στους Αγίους Σαράντα. Η απόβαση όντως έγινε την προκαθορισμένη

ημερομηνία, στις 13 Οκτωβρίου, υπό άκρα μυστικότητα. Ακολούθησε η κατάληψη του Αργυρόκαστρου και της Χιμάρας, ενώ ο Πάγκαλος έλαβε διαταγή να μετακινηθεί στα Ιωάννινα.

Την επόμενη χρονιά (1915) ο Πάγκαλος δίδασκε τέχνη του πολέμου στη Σχολή Ευελπίδων και συνέγραφε το νέο εγχειρίδιο αυτού του μαθήματος, ενώ η χώρα βρισκόταν στη δίνη ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων: η έντονη διαφωνία ανάμεσα στον πρωθυπουργό και στον βασιλιά σχετικά με το αν έπρεπε να εισέλθει η Ελλάδα στον πόλεμο, όπως υποστήριζε ο πρώτος, ή να κρατήσει στάση ουδετερότητας, όπως πρέσβευε ο δεύτερος, οδήγησε τον Βενιζέλο να παραιτηθεί από τη θέση του. Την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Δημήτριος Γούναρης, αλλά στις εκλογές του Μαΐου του 1915 αδιαμφισβήτητος νικητής αναδείχθηκε ο Βενιζέλος, ο οποίος, ως απάντηση στην επιστράτευση που κήρυξε η Βουλγαρία για να συμμετέχει στον πόλεμο στο πλευρό της Τριπλής Συμμαχίας, κήρυξε και ο ίδιος επιστράτευση. Έτσι ο Πάγκαλος τοποθετήθηκε στην 4η Μεραρχία, στο Ναύπλιο.

Η διένεξη που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια του 1915 ανάμεσα στους δύο ισχυρούς άνδρες της χώρας αποτέλεσε την αρχή του Εθνικού Διχασμού. Το κλίμα που επικρατούσε ήταν έντονα συγκρουσιακό και οι κυβερνήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο το 1916, όταν οι Γάλλοι κατέλαβαν την Κέρκυρα και οι Βούλγαροι εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία και έφθασαν ως το οχυρό Ρούπελ, ενώ οι Ιταλοί κατέλαβαν τη Βόρειο Ήπειρο. Μέσα σε αυτό το κλίμα εκδηλώθηκε το Κίνημα της Θεσσαλονίκης.

Το Κίνημα της Θεσσαλονίκης

Ο Πάγκαλος, που και στο παρελθόν είχε αποδειχθεί άνθρωπος της δράσης, ούτε στις παρούσες συνθήκες έμεινε αδρανής. Τον Αύγουστο του 1916, εκμεταλλευόμενος την άδειά του, συναντήθηκε πολλές φορές με τον Βενιζέλο και άρχισε μαζί με τον Φικιώρη τη μύηση αξιωματικών με απώτερο

σκοπό την εκδήλωση κινήματος. Οι μισημένοι αξιωματικοί, στα μέσα του ίδιου μήνα, ανέρχονταν σε 80 και η εκδήλωση του κινήματος προγραμματίστηκε για το τέλος Αυγούστου. Το σχέδιο όμως δεν περατώθηκε, καθώς στις 17 Αυγούστου εκδηλώθηκε το Κίνημα της Θεσσαλονίκης. Ο Ζυμβρακάκης μαζί με τον αντισυνταγματάρχη Πεζικού Μαζαράκη Αινιάν ηγήθηκαν μιας ομάδας αξιωματικών και οπλιτών, κατέλαβαν το Καραμπουρνάκι και έθεσαν εαυτούς στην υπηρεσία του αρχηγού των Συμμαχικών Δυνάμεων Μακεδονίας. Εν συνεχεία κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη και σχημάτισαν κυβερνητική επιτροπή. Ο Πάγκαλος επιδοκίμασε αυτή την εξέγερση και διαβεβαίωσε τον Βενιζέλο ότι 30 αξιωματικοί ήταν έτοιμοι να αναχωρήσουν από την Αθήνα για να ενισχύσουν το κίνημα. Παράλληλα τον πίεζε να ταχθεί υπέρ της επανάστασης, όπως και έκανε ο Βενιζέλος από την Κρήτη.

Τη στιγμή που η τριανδρία Βενιζέλος, Κουντουριώτης, Δαγκλής έφθαναν στη Θεσσαλονίκη (26 Σεπτεμβρίου) και σχημάτιζαν κυβέρνηση συντασσομένη με τις δυνάμεις της Αντάντ, ο Πάγκαλος, ως στρατιωτικός διοικητής Αιγαίου, συγκροτούσε στη Μυτιλήνη την πρώτη εθελοντική οργάνωση. Κατόπιν, μαζί με τον Φικιώρη μετακινήθηκε στην Κρήτη, ως επιτελάρχης της Μερραρχίας Κρητών. Τον Φεβρουάριο του 1917 ο Πάγκαλος προήχθη στον βαθμό του αντισυνταγματάρχη, ενώ παράλληλα ήταν και στρατιωτικός διοικητής Ηρακλείου. Εξαιτίας της σύγκρουσής του, όμως, με τον πολιτικό διοικητή Στεργιάδη ζητήθηκε η μετάθεσή του.

Τον Μάιο του ίδιου έτους ο Πάγκαλος, ως διοικητής του 9ου Συντάγματος Κρητών στο Σέδες, στρατιωτικό αεροδρόμιο κοντά στη Θεσσαλονίκη, έλαβε διαταγή να μεταβεί στην Αθήνα. Την παραίτηση του Κωνσταντίνου διαδέχθηκε η ορκωμοσία της κυβέρνησης Βενιζέλου – και ο Πάγκαλος ορίστηκε προσωπάρχης του υπουργού Στρατιωτικών, δηλαδή του ίδιου του Βενιζέλου. Από αυτή τη θέση κατέπνιξε πλήθος στάσεων και απέτρεψε λιποταξίες με την απειλή τυφεκισμού.

Ωστόσο, η εναντίον του κριτική οδήγησε στην παύση του από τα καθήκοντά του. Έτσι ο Πάγκαλος, τον Ιανουάριο του 1918, επέστρεψε στο μέτωπο με το 9ο Σύνταγμα Κρητών, από όπου όμως πάλι μετατέθηκε, έναν μήνα μετά, στη Μερραρχία Σερρών, ως διοικητής Πεζικού και συνταγματάρχη. Από εκεί βρέθηκε στον Στρυμόνα, διοικητής Πεζικού της 1ης Μερραρχίας, και προσπάθησε να πατάξει τη λιποταξία. Μία ακόμη εντολή για μετάθεσή του προκάλεσε στον Πάγκαλο έκρηξη θυμού. Αισθάνθηκε οργή και απογοήτευση και τηλεγράφησε στον Βενιζέλο ότι επιθυμούσε να αποστρατευθεί. Ο πρωθυπουργός κατάλαβε το λάθος του και του ζήτησε να παραμείνει στη θέση του.

Ο Πάγκαλος, ως διοικητής Πεζικού της 1ης Μερραρχίας, οργάνωσε αρκετές επιτυχημένες επιχειρήσεις, και σύντομα τιμήθηκε με τον πολεμικό σταυρό και εύφημο μνεία. Τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς επελέγη γενικός επιτελάρχης της Στρατιάς και δύο μήνες αργότερα ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος –τότε αρχιστράτηγος του Ελληνικού Στρατού– πρότεινε την προαγωγή του σε υποστράτηγο.

Μικρασιατική Εκστρατεία

Στις 2 Μαΐου 1919 έπαιρνε σάρκα και οστά η Μεγάλη Ιδέα, διακαής πόθος εκατομμυρίων Ελλήνων για την προσάρτηση των μικρασιατικών εδαφών: ο Ελληνικός Στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη σημαίνοντας την έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Σε αυτήν ο Πάγκαλος διετέλεσε αρχηγός του Γενικού Επιτελείου στο Γενικό Στρατηγείο της Μικράς Ασίας. Οι οδηγίες και οι κινήσεις του για την απελευθέρωση περιοχών ήταν καιρικές και στέφονταν πάντα με επιτυχία, ο επιτελάρχης όμως δεν άργησε να επεκταθεί και σε εδάφη εκτός της προκαθορισμένης ελληνικής ζώνης (όπως για παράδειγμα στην Προύσα, στις 22 Ιουνίου 1920), γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του Βενιζέλου. Αυτοστιγμεί οι Πάγκαλος και Παρασκευόπουλος υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, τις οποίες όμως ο Βενιζέλος απέρριψε. Ακολούθησε

η προαγωγή του Πάγκαλου σε υποστράτηγο και η απελευθέρωση της Ανατολικής Θράκης (αρχές Ιουλίου του 1920) με δικό του σχέδιο.

Τις νίκες σε στρατιωτικό επίπεδο διαδέχθηκαν οι επιτυχίες σε διπλωματικό: με τη Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) η Ελλάδα αποκτούσε έκταση που δεν θα είχε ποτέ ξανά, μετατρεπόταν στην ουσία στην «Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Παρ' όλα αυτά, στις εκλογές του Νοεμβρίου η βενιζελική παράταξη ηττήθηκε και αυτό αποτέλεσε την αρχή πολλών αλλαγών, κατ' ουσίαν την αρχή του τέλους του μικρασιατικού ονείρου.

Η κατάρρευση του μετώπου

Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η ήττα των Φιλελευθέρων δεν άλλαξαν μόνο την πολιτική σκηνή του τόπου. Αλλαγές επήλθαν και στον Στρατό: στις 3 Νοεμβρίου παραιτήθηκε ο Παρασκευόπουλος, ενώ τον δρόμο της επιστροφής πήρε και ο Πάγκαλος, όπως και πολλοί άλλοι βενιζελικοί, λόγω των εκκαθαρίσεων που ακολούθησαν την εκλογή του Κωνσταντίνου. Ο Πάγκαλος αποχωρώντας προέβλεψε, προς μεγάλη του λύπη και απογοήτευση, το μέγεθος της επερχόμενης συμφοράς. Αμέσως μετά αντικαταστάθηκε από τον Πάλλη.

Στις 12 Απριλίου 1921 ο Πάγκαλος, ευρισκόμενος στην Ελευσίνα, δέχθηκε δολοφονική επίθεση, η οποία δεν στάθηκε μοιραία χάρη στην έγκαιρη παρέμβαση του δικηγόρου Σακελλαρόπουλου, ο οποίος πρόλαβε και προειδοποίησε τον Πάγκαλο, που διέφυγε από μία καταπακτή.

Έναν χρόνο μετά, τον Αύγουστο του 1922, οι δυσσιώνες αλλά ρεαλιστικές προβλέψεις του Πάγκαλου επαληθεύθηκαν: το μικρασιατικό μέτωπο κατέρρευσε και η συμφορά για τον ελληνισμό ήταν ανεπίτρεπτη.

Η επανάσταση του 1922 και η Στρατιά του Έβρου

Παρά το μέγεθος της καταστροφής, όμως, και το πλήθος των προσφύγων που είχε καταφύγει στην Ελλάδα, η πολιτική και η στρατιωτική ηγεσία έπρεπε να επιδείξουν

Ο Πάγκαλος με τον Κονδύλη υποδέχονται στη Ραιδεστό Άγγλο στρατηγό (1920). ΜΕΣΗ: Ο Επαμεινώνδας Ζυμβρακάκης (1863-1922) υπήρξε από τους πρωτεργάτες του Στρατιωτικού Συνδέσμου και μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του. ΚΑΤΩ: Ο Χατζηκυριάκος, ο Πάγκαλος και ο Πλαστήρας έφιπποι στη Θράκη μετά την επικράτηση της Επανάστασης του 1922.

ψυχραιμία και να προχωρήσουν στις απαραίτητες κινήσεις για να μη χαθεί και η Ανατολική Θράκη, όπως προειδοποιούσε ο Πάγκαλος ότι θα συμβεί.

Δυστυχώς, για μία ακόμη φορά οι προβλέψεις του επαληθεύθηκαν με τον χειρότερο τρόπο: στις 10 Σεπτεμβρίου οι Μεγάλες Δυνάμεις, με διάβημά τους προς τον Κεμάλ, δήλωσαν ότι ήταν θετικές στο ενδεχόμενο παραχώρησης της Ανατολικής Θράκης, ως τον Έβρο και την Αδριανούπολη. Δύο ημέρες αργότερα ο Έλληνας πρωθυπουργός Νικόλαος Τριανταφυλλάκος αποδέχθηκε αυτό το διάβημα, ανοίγοντας έτσι τον ασκό του Αιόλου.

Στις 11 Σεπτεμβρίου εκδηλώθηκε επανάσταση από τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά, που ζητούσαν παραίτηση του βασιλιά, διάλυση της Βουλής και ενίσχυση του θρακικού μετώπου. Για να επιτευχθεί το τελευταίο η επανάσταση ανέλαβε τη συγκρότηση της Στρατιάς Θράκης/Έβρου, η οποία αντικατέστησε τη Στρατιά Μικράς Ασίας, όταν αυτή καταργήθηκε με διαταγή του υπουργείου Στρατιωτικών λίγες ημέρες νωρίτερα (6 Σεπτεμβρίου 1922). Μέσα σε σχεδόν δύο εβδομάδες η Στρατιά Έβρου αριθμούσε 55.000 άνδρες, ενώ, υπό την απειλή εκτελέσεων από τον Πάγκαλο, ο Κωνσταντίνος υπέβαλε την παραίτησή του (14 Σεπτεμβρίου). Δύο μόλις ημέρες αργότερα, όμως, ο Πάγκαλος παραμερίστηκε και τοποθετήθηκε διοικητής της Σχολής Ευελπίδων.

Οι εξελίξεις που ακολούθησαν ήταν ραγδαίες: στο εσωτερικό της χώρας συγκροτήθηκε Ανακριτική Επιτροπή για την τιμωρία των υπευθύνων της Μικρασιατικής Καταστροφής, με πρόεδρό της τον Θ. Πάγκαλο. Το πόρισμα της Επιτροπής υπεδείκνυε 8 υπεύθυνους. Οι οκτώ κατηγορούμενοι (Δ. Γούναρης, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Ν. Θεοτόκης, Ν. Σιράτος, Γ. Μπαλτατζής, Γ. Χατζηανέστης, Μ. Γούδας, Ξ. Στρατηγός) παραπέμφθηκαν σε δίκη, που έμεινε γνωστή ως Δίκη των Ξετι, και έπειτα από 14 συνεδριάσεις καταδικάστηκαν και οι έξι πρώτοι εκτελέστηκαν την ίδια ημέρα (15 Νοεμβρίου) στο Γουδί. Μία ημέρα νωρίτερα την

πρωθυπουργία της χώρας είχε αναλάβει ο Γονατάς, ενώ ο Πάγκαλος ανακλήθηκε στην ενεργό υπηρεσία και ορκίστηκε υπουργός Στρατιωτικών.

Από την άλλη πλευρά, στο εξωτερικό, η επανάσταση όρισε ως εκπρόσωπο της Ελλάδας για τις επικείμενες διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους και την Τουρκία τον Βενιζέλο, ο οποίος αποδέχθηκε την πρόταση, δήλωσε όμως, ευρισκόμενος στη διάσκεψη στα Μουδανιά για την υπογραφή ανακωχής, ότι θα παραιτείτο από τη θέση του αν η Επανάσταση –αντίθετα με τις συμβατικές υποδείξεις– αρνιόταν να υποχωρήσει στο ζήτημα της παράδοσης της Ανατολικής Θράκης. Η επαναστατική κυβέρνηση, λοιπόν, δεν μπορούσε παρά να αποδεχθεί την εκκένωση της Θράκης ως τον Έβρο. Έτσι η Στρατιά, που αρχικό ρόλο είχε την προστασία της Ανατολικής Θράκης, μετά την υπογραφή της Ανακωχής των Μουδανιών (27 Σεπτεμβρίου 1922) μετατράπηκε σε μέσο άσκησης διπλωματικής πίεσης στις διαπραγματεύσεις που ξεκινούσαν στις 20 Οκτωβρίου στη Λωζάνη της Ελβετίας.

Περί τα μέσα Δεκεμβρίου η οργάνωση της Στρατιάς ανατέθηκε στον Θ. Πάγκαλο, ο οποίος αποδέχθηκε τη θέση του διοικητή παρά την αρχική άρνησή του. Είχε να αντιμετωπίσει τους φυγάδες, την πτώση του ηθικού λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και μεγάλες ελλείψεις υλικού. Προκειμένου να συγκροτήσει έναν ισχυρό και υπολογίσιμο από τους αντιπάλους στρατό ο Πάγκαλος χρησιμοποίησε σκληρά μέτρα, ενώ δεν έλειψαν και οι εκτελέσεις, προκειμένου να αποκατασταθεί η τάξη στο Στράτευμα.

Έτσι, όταν ο Βενιζέλος διεμήνυσε από τη Λωζάνη ότι μόνο αν η ελληνική πλευρά διέθετε ισχυρό στρατό, ικανό να διεξαγάγει επιτυχημένη επιχείρηση στη Θράκη, θα μπορούσαν να καμφθούν οι υπερβολικές απαιτήσεις των Τούρκων, και έστειλε τον στρατηγό Μαζαράκη (Δεκέμβριος 1922) να εποπτεύσει τη Στρατιά Έβρου, αυτό που αντίκρισε ο στρατηγός ήταν μια ετοιμοπόλεμη στρατιά, που μπορούσε χωρίς δυσκολία να προελάσει ως την Τσατάλτζα. Αυτή

Από την επιθεώρηση της Στρατιάς Έβρου. Απεικονίζονται ο Νικόλαος Πλαστήρας, ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο αρχηγός του στόλου Αλ. Χατζηκυριάκος. ΔΕΞΙΑ: Ο Παναγιώτης Δαγκλής (1853-1924) υπήρξε στρατιωτικός και πολιτικός. Το μικρό του παράστημα δεν τον εμπόδισε να έχει μεγάλη παρουσία στα πεδία των μαχών, όπως στους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά και στην πολιτική σκηνή του τόπου, πάντα στο πλευρό του Βενιζέλου.

η διαπίστωση, φυσικά, δεν ήταν μόνο δική του: το έβλεπε και ο Πάγκαλος, γι' αυτό και έκανε σχέδια για διάβαση του Έβρου και πορεία ως την Τσατάλιτσα. Το έβλεπαν όμως και οι Σύμμαχοι, και ανησυχούσαν για το ενδεχόμενο ενός νέου ελληνοτουρκικού πολέμου.

Ο Βενιζέλος, από την πλευρά του, θεωρούσε ότι χωρίς τη βοήθεια των Συμμάχων μια ελληνοτουρκική σύρραξη θα απέβαινε εις βάρος της χώρας μας. Οπότε πρότεινε να κληθεί η Σερβία να ενισχύσει στρατιωτικά την Ελλάδα, με αντάλλαγμα τη Φλώρινα. Πράγματι, η επαναστατική κυβέρνηση, ξεπερνώντας τις αρχικές αντιρρήσεις της, αποτάθηκε στη Σερβία για βοήθεια, αυτό το σχέδιο όμως γρήγορα ναυάγησε, καθώς οι Σέρβοι δεν δέχθηκαν τίποτε από όσα τους πρότεινε η ελληνική αντιπροσωπία.

Εν τω μεταξύ, στη Λωζάνη υπεγράφη η Σύμβαση περί Ανταλλαγής Πληθυσμών (17 Ιανουαρίου 1923) και εκκρεμούσε μόνο η τελική συνεδρίαση για την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης. Η συνεδρίαση ορίστηκε για τις 22 Ιανουαρίου, στις 18 Ιανουαρίου όμως η διάσκεψη διακόπηκε επ' αόριστον, μετά την αποχώρηση των Συμμάχων, που προκλήθηκε από την αδιαλλαξία της

Τουρκίας στο ζήτημα της παραίτησης από το δικαίωμα εισπραξης αποζημίωσης.

Ακριβώς τότε οι ελπίδες του Πάγκαλου για αγγλοτουρκική ρήξη και ανακατάληψη της Ανατολικής Θράκης –ίσως ακόμη και κατάληψη της Κωνσταντινούπολης– αναπτερώθηκαν, για να αποδειχθούν όμως σύντομα και πάλι φρούδες.

Έπειτα από διακοπή έξι εβδομάδων (23 Απριλίου 1923) η διάσκεψη άρχισε ξανά τις εργασίες της, χωρίς να φαίνεται να έχει μεσολαβήσει κάποια αλλαγή: η Τουρκία συνέχιζε να είναι αμετακίνητη στην απαίτησή της για οικονομική αποζημίωση από την Ελλάδα, ενώ η Ελλάδα δεν είχε ούτε την πρόθεση ούτε τη δυνατότητα να καταβάλει πολεμική αποζημίωση. Αυτή η αδιαλλαξία, αλλά και η ισχυροποίηση της Στρατιάς του Έβρου, που ήδη αριθμούσε πάνω από 125.000 άνδρες, ενθάρρυνε πολλούς στρατιωτικούς να εναντιώνονται σε οποιαδήποτε προοπτική υποχώρησης και να προκρίνουν τη λύση ενός νέου πολέμου. Επικεφαλής αυτών των στρατιωτικών, που μιλούσαν για προέλαση ως την Κωνσταντινούπολη, ήταν ο αρχηγός της Στρατιάς Έβρου Πάγκαλος και ο αρχηγός του στόλου Αλ. Χατζηκυριάκος. Η στάση του Βενιζέλου

Οι αξιωματικοί Δρακάτος και Ζαρεϊφόπουλος, οι οποίοι καταδικάστηκαν σε θάνατο για καταχρήσεις εις βάρος του Δημοσίου επί δικτατορίας Πάγκαλου, οδηγούνται στην αγχώνη. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Συμπλοκή αστυνομικών και φοιτητών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Πάγκαλου.

είχε αρχίσει να απογοητεύει πολλούς, γι' αυτό και στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στις 7 Μαΐου οι Γονατάς, Πλαστήρας, Πάγκαλος και Χατζηανέστης αποφάσισαν την αντικατάστασή του από τον υπουργό Εξωτερικών Απόστολο Αλεξανδρή.

Πράγματι ο Αλεξανδρής μετέβη στη Λωζάνη (13 Μαΐου) και συναντήθηκε με τον Βενιζέλο, ο οποίος του υποσχέθηκε ότι αν η επικείμενη συνάντηση με τον πρωθυπουργό της Τουρκίας Ισμέτ Ινονού απέβαινε άκαρπη θα παραιτείτο άμεσα. Στη συνάντηση αυτήν ο Ινονού δεν απάντησε καν σε όσα του πρότεινε ο Βενιζέλος αντί της αποζημίωσης, με αποτέλεσμα ο Αλεξανδρής να τηλεγραφήσει στην Αθήνα (22 Μαΐου) ότι, αν στις επόμενες τέσσερις ημέρες τα πράγματα είχαν παραμείνει ως είχαν, θα προχωρούσε σε καταγγελία της Ανακωχής των Μουδανιών και στις 27 Μαΐου ο Ελληνικός Στρατός θα ξεκινούσε την προέλασή του στη Θράκη. Ο Βενιζέλος ήταν αντίθετος με μια τέτοια προοπτική, ήταν όμως σύμφωνη η κυβέρνηση.

Στις 26 Μαΐου, και ενώ τα πάντα ήταν έτοιμα και αναμενόταν μόνο η εντολή για να ξεκινήσει η επιχείρηση, επήλθε συμφωνία μεταξύ Βενιζέλου και Ινονού, αφού ο Τούρκος πρωθυπουργός δέχθηκε αντί για

αποζημίωση να προσαρτηθεί στην Τουρκία το Καραγάτς και τα προάστιά του. Στο άκουσμα της συμφωνίας υπήρξαν διαφορετικές αντιδράσεις από ελληνικής πλευράς: οι Γονατάς και Πλαστήρας δήλωσαν ότι είναι ευγνώμονες για την επίτευξη ειρήνης, ενώ οι Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος αποδοκίμασαν τη λύση αυτήν. Το τηλεγράφημα που απέστειλαν στον Βενιζέλο ξεκινούσε ως εξής: *«Επελθούσαν συμφωνίαν θεωρούμε ανωτέραν Μικρασιατικής Καταστροφής»*. Το τηλεγράφημα συνέχιζε λέγοντας ότι εφεξής οι αρχηγοί Στρατού και Στόλου πενθούν και έχουν απολέσει την εμπιστοσύνη τους στην ελληνική αντιπροσωπία. Περιττό, βέβαια, να ειπωθεί ότι οι δύο άνδρες δεν αποδέχονταν τη συμφωνία, ενώ ο Πάγκαλος με τηλεγράφημά του ενημέρωνε την Αθήνα ότι θα διέταζε επανάληψη του πολέμου και προέλαση στην Ανατολική Θράκη.

Ακολούθησε σύσκεψη στη Θεσσαλονίκη με τον Γονατά και τον Πλαστήρα, στην οποία οι αδιάλλακτοι Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος υποχώρησαν και δήλωσαν ότι θα ακολουθούσαν την επίσημη γραμμή της κυβέρνησης. Παρ' όλα αυτά ο Πάγκαλος, επιθυμώντας να καταλάβει ο ίδιος την εξουσία και να ανακηρύξει τη δημοκρατία, άρχισε να προσεγγίζει διοικητές μεγάλων

μονάδων για να ανατρέψει την επανάσταση. Τα σχέδιά του όμως έγιναν αμέσως γνωστά στον Πλαστήρα, που ανάγκασε τον Πάγκαλο να παραιτηθεί από την αρχηγία της Στρατιάς (20 Ιουνίου). Στις 23 Ιουνίου αποχώρησε με αντιτορπιλικό, χωρίς να του δοθεί καν κάποιο παράσημο για την οργάνωση της Στρατιάς του Έβρου.

Η αντεπανάσταση του 1923 και το αίτημα για δημοκρατία

Έπειτα από αυτές τις δραματικές εξελίξεις ο Πάγκαλος μετέβη στη Γαλλία και κατόπιν στην Ελβετία, όπου παρέμεινε όλο το καλοκαίρι εξαιτίας ενός θέματος υγείας που τον απασχολούσε. Στην Ελλάδα επέστρεψε το φθινόπωρο, αποφασισμένος να πολιτευθεί – επιθυμία που ενισχύθηκε και από τη θερμή υποδοχή που του επεφύλαξαν οι Θεσσαλονικείς (ιδιαίτερα οι πρόσφυγες που βρισκόνταν εκεί) όταν επισκέφθηκε την πόλη, στις 30 Σεπτεμβρίου.

Γρήγορα, όμως, αναγκάστηκε να αναλάβει ξανά τα ηνία του Στρατού: τα μεσάνυχτα της 21ης προς την 22α Οκτωβρίου, και ενώ στις 18 Οκτωβρίου η επανάσταση είχε προκηρύξει εκλογές, εκδηλώθηκε αντεπανάσταση. Στο στρατιωτικό κίνημα των Μεταξά, Γαργαλίδη, Λεοναρδόπουλου συμ-

μετείχαν κυρίως βενιζελικοί αξιωματικοί, που φοβούνταν ότι οι εκλογές θα οδηγούσαν σε αβασίλευτο καθεστώς και ζητούσαν παραίτηση της κυβέρνησης Γονατά και τη διεξαγωγή τιμών εκλογών από μια νόμιμη κυβέρνηση. Το κίνημα δεν εκδηλώθηκε στην Αθήνα αλλά στην περιφέρεια, και κατεστάλη αμέσως: ο Πάγκαλος στην Αθήνα και ο Κονδύλης στη Θεσσαλονίκη έλεγξαν τάχιστα την κατάσταση, με αποτέλεσμα στις 27 Οκτωβρίου οι στασιαστές να παραδοθούν άνευ όρων.

Ακολούθως, ο Πάγκαλος μαζί με τους Κονδύλη, Χατζηκυριάκο και Παπαναστασίου άρχισαν, με μια σειρά συλλαλητηρίων και άρθρων, να διεκδικούν δημοψήφισμα για να φύγει ο βασιλιάς Γεώργιος και να ανακηρυχθεί δημοκρατία.

Στις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, στις οποίες ο Πάγκαλος εξελέγη βουλευτής Θεσσαλονίκης, το Κόμμα των Φιλελευθέρων κατέλαβε 250 έδρες, ενώ οι Φιλελεύθεροι Δημοκρατικοί του Παπαναστασίου 120. Στις 2 Ιανουαρίου 1924 συνήλθε η Συντακτική Συνέλευση και λίγες ημέρες μετά ορκίστηκε πρωθυπουργός ο Ελ. Βενιζέλος, για να παραιτηθεί τελικά τον Φεβρουάριο, ύστερα από σφοδρή σύγκρουσή του με τον Αλ. Παπαναστασίου. Η κατάσταση στον

Ο Πάγκαλος οδηγείται στη φυλακή Ιτζεδίν μετά την ανατροπή του από τον Γ. Κονδύλη.

πολιτικό κόσμο τότε ήταν πολύ τεταμένη, ο Πάγκαλος όμως δεν σταμάτησε ποτέ να υπερασπίζεται όσα πίστευε. Με σθένος έθετε στη Βουλή το Πολιτειακό, ακόμη και όταν δεχόταν σωρεία επιθέσεων. Και όταν οι Φιλελεύθεροι διασπάστηκαν εκείνος εξελέγη αρχηγός των Φιλελεύθερων Δημοκρατικών.

Στις 12 Μαρτίου ο Παπαναστασίου με τη Δημοκρατική Ένωση σχημάτισε κυβέρνηση και ο Πάγκαλος διορίστηκε υπουργός Εννόμου Τάξεως (31 Μαρτίου). Στη θέση αυτήν παρέμεινε ως τις 18 Ιουνίου, ημέρα κατά την οποία ανέλαβε το υπουργείο Στρατιωτικών. Η θητεία του όμως στον συγκεκριμένο υπουργικό θώκο υπήρξε ιδιαίτερα βραχύβια: παραιτήθηκε έναν μόλις μήνα μετά (26 Ιουλίου), όταν ανέλαβε πρωθυπουργός ο Θεμιστοκλής Σοφούλης.

Ούτε όμως η δική του διακυβέρνηση διήρκεσε πολύ: υπό την πίεση των εξελίξεων, τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όπου οργανώνονταν κινήματα, όσο και στο εξωτερικό,

όπου οι σχέσεις με την Τουρκία διέρχονταν πάλι κρίση, η κυβέρνηση Σοφούλη παραιτήθηκε και τη θέση της πήρε η κυβέρνηση Α. Μιχαλακοπούλου, η οποία όμως δεν κατάφερε να αμβλύνει τα προβλήματα. Αντίθετα, έδωσε έμφαση στον «κομμουνιστικό κίνδυνο», όζυνε τις πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις – και ως εκ τούτου οδήγησε στην αποσταθεροποίηση της δημοκρατίας, που είχε ανακηρυχθεί μόλις επτά μήνες πριν.

Το 1925, λοιπόν, ανέτειλε με σωρεία απεργιών, προκλήσεις των Τούρκων και την προειδοποίηση του Πάγκαλου ότι θα κινηθεί εναντίον της κυβέρνησης. Όταν αυτή η ανοικτή απειλή έφθασε στα αφτιά του Μιχαλακόπουλου εκείνος απάντησε: *«Ε, ας κάμει και αυτός μια δικτατορία, να δούμε τι θα γίνει!»*

Στις 25 Ιουνίου 1925 ο Πάγκαλος ηγήθηκε στρατιωτικού πραξικοπήματος και ανέτρεψε την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου, με το επιχείρημα ότι η χώρα πήγαινε από το κακό στο χειρότερο εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας. Στις 24 Αυγούστου 1926 ανετράπη, όχι από τους βενιζελικούς, όπως θα ανέμενε κανείς, αλλά πρωτίστως από τους πραιτοριανούς του καθεστώτος του. Το αντιπραξικόπημα, υπό την ηγεσία του Κονδύλη, τον βρήκε να παραθερίζει ξέγνοιαστος στις Σπέτσες. Έμεινε στη φυλακή Ιτζεδίν της Κρήτης για δύο χρόνια και αφέθηκε ελεύθερος στις 10 Ιουλίου 1928, με την αμνηστία που χορήγησε ο Βενιζέλος όταν ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία.

Η τελευταία περίοδος της ζωής του (1935-1952)

Έκτοτε ο Πάγκαλος αποσύρθηκε από τον δημόσιο βίο – με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως το 1935, όταν έλαβε μέρος στις εκλογές ως επικεφαλής του Εθνικού Κόμματος μόνο στην περιφέρεια Δράμας, έλαβε περισσότερες από 5.500 ψήφους, ωστόσο δεν εξελέγη.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Μεταξά (1936-1941) παρέμεινε στην Ελευσίνα διάγοντας ήσυχη ζωή, ενώ στις 19 Απριλίου 1941 έγινε πρόταση στον βασιλιά Γεώργιο

να συμπεριλάβει στη νέα κυβέρνηση και τον Πάγκαλο – πρόταση που τελικά δεν ευοδώθηκε. Λίγες ημέρες αργότερα οι Γερμανοί μπήκαν στην Αθήνα και σχηματίστηκε η κυβέρνηση Τσολάκογλου.

Από τις πρώτες ημέρες ανάληψης της εξουσίας από τον Γεώργιο Τσολάκογλου επισκέφθηκαν τον πρωθυπουργό πολλοί, ανάμεσά τους και ο Πάγκαλος, γεγονός που σχολιάστηκε αρνητικότερα. Ο ίδιος ο Πάγκαλος είπε ότι ήθελε μόνο να του δώσει συμβουλές ώστε να κυβερνήσει ήπια, εναντίον του κλίμα όμως ήταν πολύ τεταμένο: στις 25 Ιουνίου 1943 εκδηλώνεται επίθεση κατά του ίδιου και της οικίας του με προπηλακισμούς, ακόμη και με πυροβολισμούς. Η επίθεση επαναλαμβάνεται στις 26 Σεπτεμβρίου, και στις 16 Οκτωβρίου 1944 –και ενώ η Αθήνα είχε απελευθερωθεί τέσσερις ημέρες νωρίτερα– μέλη του ΕΑΜ προσπάθησαν να τον συλλάβουν, αλλά η προσωπική φρουρά του τους εμπόδισε.

Ό,τι δεν κατάφερε ο ΕΑΜ το ολοκλήρωσε η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου: στις 26 Οκτωβρίου ο Πάγκαλος συνελήφθη και οδηγήθηκε στις φυλακές Αβέρωφ, όπου παρέμεινε ως τα Δεκεμβριανά. Όταν, με το ξέσπασμά τους, οι Ελασίτες επιτέθηκαν στις φυλακές, εκείνος οργάνωσε και εκτέλεσε μια ριψοκίνδυνη απόδραση από τις φυλακές, η οποία στέφθηκε με επιτυχία. Έτσι ο Πάγκαλος θεώρησε ότι θα μπορούσε να χαρεί και πάλι την ελευθερία του.

Οι προσδοκίες του ωστόσο πολύ σύντομα διαψεύστηκαν: στις 25 Αυγούστου 1945, και ενώ είχε υπογραφεί η Συμφωνία της Βάρκιζας έξι μήνες νωρίτερα, συνελήφθη ως δωσίλογος, έπειτα από απόφαση του 6ου Ανακριτικού Γραφείου Δωσίλογων. Ο Πάγκαλος κατηγορήθηκε για συνεργασία με τον εχθρό – κατηγορία που στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στο ότι ήταν από τους βασικούς εμπνευστές των Ταγμάτων Ασφαλείας. Είχε όντως προτείνει τον σχηματισμό τους, για να αποτραπεί ο κίνδυνος αφ' ενός να ανέλθουν οι κομμουνιστές στην εξουσία μετά την απελευθέρωση, αφ'

ετέρου να επανέλθει ο Γεώργιος Β' στην Ελλάδα. Η αθώωση από τις κατηγορίες αυτές ήρθε στις 12 Σεπτεμβρίου 1945 από το Συμβούλιο Εφετών. Εκτοτε ο Πάγκαλος έζησε συγγράφοντας τα «απομνημονεύματά» του και αρθρογραφώντας στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο, ενώ ήδη από τον Νοέμβριο του 1941 έπαιρνε σύνταξη ως πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950 αποφάσισε να πολιτευθεί ξανά ως υποψήφιος με το Εθνικό Κόμμα του Ναπολέοντα Ζέρβα. Το Εθνικό Κόμμα κέρδισε πέντε έδρες, όλες στην Ήπειρο, με αποτέλεσμα τη μη εκλογή του Πάγκαλου.

Στις 27 Φεβρουαρίου 1952, την ώρα που Ελλάδα και Τουρκία γίνονταν μέλη του ΝΑΤΟ και διεξαγόταν η δίκη του Μπελογιάννη και των συντρόφων του, ο Θεόδωρος Πάγκαλος απεβίωσε. Η κηδεία του έγινε την επομένη δημοσία δαπάνη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κώστας Χατζηαντωνίου, *Θεόδωρος Πάγκαλος*, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα 2004.
- Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί, εκατό χρόνια μετά: παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, εκδ. Αλεξάνδρεια 2010.
- Επανάστασις 1909: το αρχείο του Στρατιωτικού Συνδέσμου, Πάγκαλος*, συλλογικό έργο, εκδ. Κέδρος 1972.
- Βασίλειος Τσίχλης, *Το κίνημα του Γουδιού και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2007.
- Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Η Δίκη των Έξι: επίλογος στο Γουδί*, εκδ. Φυτράκη 1973.
- Σαράντος Ι. Καργάκος, *Η Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922): από το έπος στην τραγωδία*, τόμ. Ι, ΙΙ, Αθήνα 2010.
- Ιωάννης Μουρέλος, «Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (1916-1917)», *Μνήμων*, τόμ. Η', Αθήνα 1980-1982.
- Γεώργιος Σπέντζος, «Η Στρατιά του Έβρου, οι ελληνικές εναλλακτικές και η Συνθήκη της Λωζάνης», *Βαλκανικά σύμμεκτα*, Θεσσαλονίκη 2007.

Η Χριστίνα Μαυροκεφάλου και ο Παναγιώτης Μαυροκέφαλος είναι φιλόλογοι.

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΑΓΚΑΛΟΥ (1925-1926)*

του ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΠΑΠΑΦΛΩΡΑΤΟΥ

Συμπληρώθηκαν ήδη 90 χρόνια από την ανατροπή της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου, ο οποίος είχε καταλάβει αναίμακτα την εξουσία, τον Ιούνιο του 1925. Η περίοδος διακυβέρνησης της χώρας από τον δικτάτορα μπορεί να χωριστεί σε τρεις υποπεριόδους. Η πρώτη ήταν κοινοβουλευτική (διάρκειας 96 ημερών), η δεύτερη είχε μάλλον άδηλο χαρακτήρα και διήρκεσε 97 ημέρες, ενώ η τρίτη ήταν αμιγώς δικτατορική (διάρκειας 229 ημερών). Τα γεγονότα της ανώμαλης εκείνης περιόδου περιγράφονται συνοπτικά κατωτέρω.

Το βράδυ της 24ης Ιουνίου (1925) ο υπουργός Στρατιωτικών Κωνσταντίνος Γόντικας, εξερχόμενος του Κοινοβουλίου, συνάντησε τον Πάγκαλο. Αμέσως τον ρώτησε εάν θα έκανε κίνημα. «*Και βέβαια θα κάμω*», ήταν η απάντηση. Κατόπιν ο επίδοξος κινηματίας έφυγε αμέριμνος. Σήμερα φαντάζει παράδοξο ένας υπουργός (και δη Στρατιωτικών) να υποβάλλει ένα τέτοιο ερώτημα προς έναν βουλευτή. Πολλώ δε μάλλον να τον αφήνει να συνεχίσει την πορεία του ανενόχλητος, έχοντας απαντήσει καταφατικά στο προηγούμενο ερώτημα. Το γεγονός είναι δηλωτικό της επικρατούσας κατάστασης κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Το βράδυ διέρρευσαν πληροφορίες περί πιθανής σύλληψης του Πάγκαλου, ο οποίος το επόμενο πρωινό προχώρησε στην εκδήλωση του κινήματος. Το κίνημα επικράτησε μάλλον εύκολα καθώς δεν αντιμετωπίστηκε με τον απαιτούμενο δυναμισμό από την κυβέρνηση. Το παράδοξο ήταν ότι ο Πάγκαλος εμφανίστηκε στη Βουλή και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, εφόσον συντάχθηκαν μαζί του ο Γονατάς, ο Κονδύλης, ο Παπαναστασίου και οι υποστηρικτές τους. Μόνο ο Σοφούλης βρήκε το θάρρος να αντιταχθεί, ενώ ο Καφαντάρης και ο Μικαλακόπουλος απείχαν της ψηφοφορίας. Ύστερα, η Δ' Εθνοσυνέλευση διέκοψε τις εργασίες της για τον Οκτώβριο, ουδέποτε, όμως, επαναλήφθηκαν...

Σύντομα ο νέος πρωθυπουργός έδωσε το πρώτο δείγμα γραφής, προχωρώντας στην έκδοση διατάγματος για την «κατοχύρωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος» (13 Ιουλίου 1925), που έδινε τη δυνατότητα της

σύλληψης και παραπομπής σε στρατοδικείο όλων όσοι μετέδιδαν ειδήσεις οι οποίες διετάρασαν τη δημόσια τάξη ή στρέφονταν «καθ' οιονδήποτε τρόπον» εναντίον της κυβέρνησης. Τρεις ημέρες αργότερα άρχισαν οι συλλήψεις των αντιφρονούντων δημοσιογράφων, ενώ στο στόχαστρο βρέθηκαν οι εφημερίδες *Εστία*, *Η Καθημερινή* και *Ριζοσπάστης*, δηλαδή έντυπα τα οποία κάλυπταν όλο το πολιτικό φάσμα. Αυτό ήταν απολύτως λογικό εφόσον ο Πάγκαλος είχε διακηρύξει εξ αρχής ότι τόσο ο κωνσταντινισμός όσο και ο βενζελισμός είχαν

ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος με διάταγμα της 30ής Σεπτεμβρίου 1925 κατήργησε τη βουλή με το αιτιολογικό ότι «είχε χάσει την εμπιστοσύνη του Έθνους». Οι πολιτικοί αρχηγοί, πιστεύοντας στις δεσμεύσεις Πάγκαλου, του επέτρεψαν ουσιαστικά να αναλάβει αναίμακτα τα ηνία της χώρας.

ΔΕΞΙΑ: Η δικτατορία Πάγκαλου ακολούθησε σοβινιστική πολιτική. Στις 18 Οκτωβρίου 1925, με πρόσχημα συνοριακό επεισόδιο, τμήματα του ελληνικού στρατού εισέβαλαν στη Βουλγαρία και κατέστρεψαν το Πετρίτσι. Ο τυχοδιωκτισμός αυτός στοίχισε στην Ελλάδα ακριβά. Υποχρέώθηκε να πληρώσει στη Βουλγαρία αποζημίωση (20 εκατομμύρια λέβα).

σβήσει και ο ίδιος αποτελούσε τον προπομπό μιας νέας κατάστασης. Ως εκ τούτου, προχώρησε στην επαναφορά στο στρατεύμα αρκετών αξιωματικών των οποίων η συντριπτική πλειονότητα προσέκειτο στο Λαϊκό Κόμμα. Τέλος, αποτάχθηκαν ή αποστρατεύθηκαν όσοι δεν ήταν αρεστοί στο νέο καθεστώς.

Σταδιακά οι έως τότε υποστηρικτές του (όπως ο Παπαναστασίου) άρχισαν να τον εγκαταλείπουν, ενώ πολλοί βενιζελικοί τον επέκριναν ανοιχτά. Ο Πάγκαλος τότε προέβη σε ανοίγματα προς τους... Λαϊκούς, εφαρμόζοντας την πολιτική την οποία έως τότε επέκρινε με σφοδρότητα. Δεν σταμάτησε, όμως, εκεί. Δεν δίστασε να υποχρεώσει τον υπουργό Εξωτερικών Κ. Ρέντη να αποστείλει τηλεγραφικές οδηγίες προς τις πρεσβείες με την εντολή να αγνοούν εισηγήσεις του Βενιζέλου και τα μέλη τους να αποφεύγουν κάθε συναναστροφή μαζί του. Ο Βενιζέλος εξακολουθούσε να παρακολουθεί τις εξελίξεις και να διατηρεί επαφή με διάφορους διεθνείς παράγοντες, ενώ πολλοί από την Ελλάδα ζητούσαν συχνά την άποψή του σε πολλά θέματα. Άλλωστε ήταν πρόσφατη η επιτυχία του στην Κοινωνία των Εθνών όσον αφορά την υπόθεση των πρωτοκόλλων Πολίτη - Καλόφωφ, γεγονός το οποίο συντήρησε τη φήμη του ως ικανού διαπραγματευτή στο εσωτερικό της χώρας.

Ο Πάγκαλος έλαβε διάφορα μέτρα εις βάρος των δικαστών, των καταχραστών του δημοσίου χρήματος και κατά των κομμουνιστών, με απώτερο σκοπό την απόκτηση λαϊκού ερείσματος. Εντούτοις, τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά και ως εκ τούτου ο απόστρατος αξιωματικός εγκατέλειψε τον δημοκρατικό μανδύα, διαλύοντας την Εθνοσυνέλευση. Η ενέργειά του αυτή προκάλεσε την αντίδραση του Γ. Καφαντάρη και ιδίως του Αλ. Παπαναστασίου. Η κυβέρνησή του άρχισε να φυλλοροεί και εξαναγκάστηκε να προκηρύξει εκλογές για τον Μάρτιο. Ωστόσο τα πνεύματα δεν καταλάγιασαν, γεγονός το οποίο επέτεινε τον εκνευρισμό του Πάγκαλου, ο οποίος γνώριζε καλά ότι πολλοί απεργάζονταν την πτώση του. Τον Αύγουστο είχε εκπονηθεί

σχέδιο σύλληψής του, όταν θα επέστρεφε σιδηροδρομικώς στην πρωτεύουσα από τη Θεσσαλονίκη. Το σχέδιο, όμως, προδόθηκε και ο Πάγκαλος πρόλαβε να επιβιβαστεί σε μια μεμονωμένη ατμομηχανή και να περάσει απαρατήρητος από τη Λάρισα.

Τον Οκτώβριο του 1925 οργανώθηκε μια ευρύτερη συνωμοτική κίνηση με τη συμμετοχή και του Γ. Παπανδρέου. Το γεγονός αυτό πληροφορήθηκε η κυβέρνηση και αντέδρασε με ψυχραμία. Η κατάσταση, όμως, μεταβλήθηκε άρδην με την επάνοδο του Πλαστήρα στην Καρδίτσα από το εξωτερικό, όπου διέμενε για λόγους υγείας. Το φθινόπωρο ο ηγέτης του κινήματος του 1922 αποφάσισε να μετεγκατασταθεί στην Αθήνα, ενδεχόμενο το οποίο προσπάθησε να αποτρέψει ο πρωθυπουργός. Ήταν βέβαιος ότι ο Πλαστήρας εξακολουθούσε να ασκεί επιρροή επί αρκετών βενιζελικών αξιωματικών και ενδεχόμενη σύμπραξή του με τον Κονδύλη θα έθετε σε άμεσο κίνδυνο το καθεστώς. Προς τούτο αποφάσισε την απέλασή του.

Ο Πλαστήρας ενημερώθηκε για τις προθέσεις της κυβέρνησης και έλαβε την απόφαση να εξαφανιστεί, με συνέπεια τη σύλληψη ορισμένων συνεργατών του, όπως ο Νικόλαος Βεντήρης και ο Γεώργιος Παπανδρέου. Επίσης, εξεδόθη προκήρυξη με την οποία επιβαλλόταν η ποινή του θανάτου σε όποιον έκρυβε τον Καρδιτσιώτη στρατιωτικό. Ο Πάγκαλος κινητοποίησε τον κρατικό μηχανισμό, όργανα του οποίου κατάφεραν να εντοπίσουν το κρησφύγετο του Πλαστήρα, που κρυβόταν στην οικία Τσοκοπούλου, επί της οδού Τσακάλωφ. Στις 23.00 της 11ης Οκτωβρίου ο Ναπολέων Ζέρβας έσπευσε να τον συλλάβει, αφού όλο το οικοδομικό τετράγωνο είχε κυκλωθεί από άνδρες των σωμάτων ασφαλείας. Ο Πλαστήρας αντιλήφθηκε την κύκλωση και όταν έφθασε ο Ζέρβας πήδησε στη διπλανή ταράτσα.

«Από εκεί θέλησε να πηδήσει σε γειτονική ανεγειρόμενη οικοδομή. Έγινε όμως αντιληπτός από τους αξιωματικούς που είχαν κυκλώσει το τετράγωνο, οι οποίοι έτρεξαν να ανέλθουν στην οικοδομή. Ο Πλαστήρας πυροβόλησε εναντίον τους

τέσσερις φορές, αλλά βλέποντας ότι δεν μπορούσε να διαφύγει επέστρεψε από τον ίδιο δρόμο στο σπίτι του Τσοκόπουλου και κλειδώθηκε στο δωμάτιό του. Όταν έσπευσε ο Ζέρβας, ο Πλάστηρας εφώναξε από μέσα: “Ναπολέον, δεν θα παραδοθώ παρά μόνο σε στρατηγό. Αν επιχειρήσεις να μεις βιαίως θα σε σκοτώσω”. Ειδοποιήθηκε τότε αμέσως και κατέφθασε ο διοικητής του Α' Σώματος Στρατού στρατηγός Τσερούλης, ο οποίος τον παρέλαβε και τον μετέφερε στον Πειραιά και από εκεί με ατμάκато στον Ναύσταθμο, όπου επιβιβάστηκε στο αντιτορπιλικό “Λέων” που τον οδήγησε στο Μπρίντεζι της Ιταλίας».¹

Η επεισοδιακή απομάκρυνση του Πλαστήρα από το ελληνικό έδαφος δεν οδήγησε και στην εξάλειψη της αναταραχής στους κόλπους του στρατεύματος, στην ηγεσία του οποίου ο Πάγκαλος είχε τοποθετήσει τον γνωστό από τη Μικρασιατική Εκστρατεία Σαρηγιάννη. Μια νέα συνωμοσία εξυφάνθηκε με στόχο την ανατροπή του, υπό την καθοδήγηση του Κονδύλη, του Παπαναστασίου και διαφόρων εν ενεργεία και αποστρατεία αξιωματικών. Προσδιορίστηκε μάλιστα η 17η Φεβρουαρίου ως η ημερομηνία εκδήλωσης του κινήματος. Την τελευταία στιγμή, όμως, η Αστυνομία επέδραμε στις οικίες των συνωμοτών και τους συνέλαβε, τη στιγμή που ο Παπαναστασίου φέρεται να συνομιλούσε με τον Γερμανό πρεσβευτή. Ο Πάγκαλος συνέλαβε (εκτός του Παπαναστασίου) τον Καφαντάρη (έπειτα από δύο ημέρες), τον Κονδύλη και άλλους αξιωματικούς.

Μολαταύτα, ο ισχυρός άνδρας της χώρας αντιλήφθηκε ότι ο αναβρασμός δεν θα σταματούσε παρά μόνο εάν δινόταν κάποια επίφαση δημοκρατικότητας στο νέο καθεστώς και εξήγγειλε τη διεξαγωγή εκλογών για τη Γερουσία στις 10 Ιανουαρίου 1926, όντας βέβαιος ότι οι (βενιζελικοί) αντίπαλοί του θα ήταν αδύνατον να ομοιοήσουν στην υποστήριξη κοινών υποψηφίων. Εντούτοις, προς μεγάλη έκπληξή του, ο Καφαντάρης, ο Μιχαλακόπουλος και ο Παπαναστασίου συμφώνησαν σε κοινούς υποψηφίους. Αυτό πανικόβαλε τον Πάγκαλο, ο οποίος εξέδωσε ένα διάγγελμα, εν αγνοία ακόμη και των

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τον Παύλο Κουντουριώτη στο Παναθηναϊκό Στάδιο σε εορταστική εκδήλωση για την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών. ΚΑΤΩ: Ο πυρήνας των επαναστατών του 1922 στον ναύσταθμο της Σαλαμίνας. Ο Πάγκαλος διακρίνεται καθήμενος, τρίτος από αριστερά.

περισσότερων από τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου (4 Ιανουαρίου). Στο διάγγελμα επιτέθηκε με δριμύτητα στους τρεις προαναφερθέντες βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς (χωρίς να τους κατονομάζει). Επιπλέον, επικαλέστηκε «εθνικούς κινδύνους», η αντιμετώπιση των οποίων του επέβαλλε να συγκεντρώσει στα χέρια του όλη τη συντακτική και τη νομοθετική εξουσία. Στόχος του ήταν να εφαρμόσει το πρόγραμμά του για να εδραιώσει τη δημοκρατία! Επρόκειτο για απροκάλυπτη επιβολή προσωποπαγούς δικτατορίας, την οποία, δυστυχώς, επικύρωσε ο πρόεδρος Π. Κουντουριώτης.

Τον Φεβρουάριο έστειλε στην εξορία (στη Σαντορίνη) τον Γ. Καφαντάρη, τον Γ. Κονδύλη, τον Αλ. Παπαναστασίου και αρκετούς αξιωματικούς. Ήθελε να αποτρέψει την εκδήλωση κάποιας δυναμικής ενέργειας εναντίον του. Δεν τα κατάφερε όμως, καθώς εκδηλώθηκε στάση ορισμένων στρα-

τιωτικών τμημάτων υπό την ηγεσία του συνταγματάρχη Τζαβέλα καθώς και των αντισυνταγματάρχων Β. Καρακούφα και Ευρ. Μπακιριτζή στη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο του 1926. Αρχηγός θα ήταν ο ευρισκόμενος στο εξωτερικό Πλαστήρας, ο οποίος είχε ήδη μετακινηθεί στα Σκόπια και θα εισερχόταν κρυφά στο ελληνικό έδαφος για να φθάσει στη Θεσσαλονίκη. Η συνωμοσία είχε λάβει ευρύτερες διαστάσεις, καθώς συμμετείχε σε αυτήν και ο διοικητής του Β' Σώματος Στρατού Κ. Μανέτας. Εντούτοις, το μυστικό διέρρηξε και ο Πάγκαλος αντέδρασε ταχύτατα. Αξίωσε από τους Σέρβους να θέσουν υπό περιορισμό τον Πλαστήρα, τον οποίο επικήρυξε με το ποσό των 500.000 δραχμών. Επίσης έλαβε μέτρα στην πρωτεύουσα, στη Θεσσαλονίκη και στη Λάρισα, όπου έδρευε το Β' Σώμα Στρατού.

Αν και τα περιθώρια είχαν στενέψει, οι συνωμότες εξεγέρθηκαν. Το κίνημά τους κατεστάλη μάλλον εύκολα, οι πρωτεργάτες του συνελήφθησαν και παραπέμφθηκαν σε δίκη. Το έκτακτο στρατοδικείο τους καταδίκασε σε θάνατο. Ο Πάγκαλος αύξησε κατακόρυφα τις στρατιωτικές δαπάνες, στο 37%, θέλοντας να προσεταιριστεί τους αξιωματικούς αλλά και για να προπαρασκευάσει τη χώρα για έναν νέο πόλεμο. Τον επόμενο μήνα προχώρησε σε ανασχηματισμό της κυβέρνησής του, καθώς πολλά μέλη της υπέβαλαν τις παρατήσεις τους. Στις 15 Μαρτίου ο πρόεδρος Κουντουριώτης αποφάσισε να αποστασιοποιηθεί από τον δικτάτορα, υποβάλλοντας την παραίτησή του. Ο Πάγκαλος προσπάθησε να τον μεταπεισει, χωρίς ωστόσο να το καταφέρει. Τότε αποφάσισε να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία και (με συντακτική πράξη) προκήρυξε εκλογές για την εκλογή προέδρου, στις οποίες θα συμμετείχαν ως υποψήφιοι μόνο όσοι ήταν μεταξύ 45 και 65 ετών! Αυτό έγινε για να αποκλείσει τις υποψηφιότητες του Κουντουριώτη και του Ζαΐμη, οι οποίες θα μπορούσαν να τύχουν ευρείας υποστήριξης. Μολαταύτα, σύσσωμος ο πολιτικός κόσμος (με τη σύμπραξη και των αντιβενιζελικών μέσω του Μεταξά και του Τσαλδάρη) αποφάσισε την υπο-

στήριξη του Κωνσταντίνου Δεμερτζή. Τότε ο Πάγκαλος ανακοίνωσε ότι οι εκλογές θα διεξαχθούν σε δύο γύρους, ο πρώτος σε 12 νομούς (4 Απριλίου) και ο δεύτερος σε 23 νομούς (11 Απριλίου). Το γεγονός αυτό ώθησε τους πολιτικούς αρχηγούς να συστήσουν στους ψηφοφόρους τους αποχή από την «εκλογική φάρσα», όπως τη χαρακτήρισαν. Το Σύνταγμα προέβλεπε ότι η εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας θα γινόταν από τη Βουλή και τη Γερουσία σε κοινή συνεδρίαση των δύο σωμάτων. Επομένως η ενέργεια του Πάγκαλου ήταν πρόδηλα αντισυνταγματική.

Ο Πάγκαλος δεν πτοήθηκε και οι εκλογές διεξήχθησαν κανονικά. Η αντιπολίτευση κατήγγειλε όργιο νοθείας. Η υποψηφιότητα του Πάγκαλου συγκέντρωσε 782.589 ψήφους έναντι 56.126 αυτής του Δεμερτζή. Αν και τα επίσημα αποτελέσματα ανακοινώθηκαν τον Μάιο, ο Πάγκαλος δεν περίμενε την τυπική αναγόρευσή του σε νικητή των εκλογών και ορκίστηκε στις 19 Απριλίου. Η έκταση της νίκης του δεν αφήνει αμφιβολία για τη νοθεία που έγινε. Εντούτοις, οι Βρετανοί διπλωμάτες, οι οποίοι υπηρετούσαν στην Αθήνα εκείνη την εποχή, υποστήριξαν ότι πράγματι ένα μεγάλο τμήμα των λαϊκών μαζών τον υπερψήφισε. Ο Πάγκαλος κατέστη πλέον εκλεγμένος Πρόεδρος της Δημοκρατίας και αναζήτησε εναγωνίως ένα πρόσωπο ευρείας αποδοχής για το αξίωμα του πρωθυπουργού. Τελικώς ήρθε σε παρασκηνιακή συνεννόηση με τον Ζαβιτσιάνο, ο οποίος όμως, στις 11 Ιουλίου, αρνήθηκε την πρόταση.

Η εκλογή του στο ύπατο αξίωμα γέμισε τον Πάγκαλο με αυτοπεποίθηση και προχώρησε στη χορήγηση αμνηστίας, απελευθέρωνοντας τον Καφαντάρη, τον Κονδύλη και τον Παπαναστασίου, οι οποίοι επέστρεψαν από τη Σαντορίνη. Αμέσως μετά την άφιξή τους στην πρωτεύουσα άρχισαν τις επαφές με αξιωματικούς για την ανατροπή του δικτάτορα. Προσέγγισαν εκ νέου τον Μανέτα αλλά και τον Οθωναίο, ο οποίος ήταν διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού. Επίσης, ήρθαν σε επαφή με τον διοικητή της 7ης Μεραρχίας. Ο Πάγκαλος, όμως, είχε λά-

βει τα μέτρα του και είχε διατάξει τη στενή παρακολούθησή τους. Μόλις αντιλήφθηκε ότι εξυφαινόταν εκ νέου συνωμοσία προχώρησε στη σύλληψη του Καφανιάρη, του Παπαναστασίου αλλά και των Μιχαλακόπουλου, Παπανδρέου και Αχ. Κύρου (διευθυντή της εφημερίδας *Εστία*), οι οποίοι είχαν συμπράξει ενεργά στις συνωμοτικές κινήσεις. Οι τρεις πολιτικοί εκτοπίστηκαν στη Νάζο και απελευθερώθηκαν από τον νέο πρωθυπουργό Αθανάσιο Ευταξία.

Η πτώση του Πάγκαλου δεν επρόκειτο να προέλθει εξαιτίας των σφαλμάτων του στη διαχείριση των εσωτερικών ζητημάτων αλλά λόγω των εγκληματικών λαθών του στην εξωτερική πολιτική. Η κυβέρνηση του επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διπλωματία. Ως γνωστόν, ο νέος ισχυρός άνδρας ήταν παντελώς άσχετος προς το διεθνές γίγνεσθαι και η μόνιμη εμμονή του ήταν η επανέναρξη του πολέμου με την Τουρκία, με σκοπό την απελευθέρωση της Ανατολικής Θράκης και, ει δυνατόν, της Μικράς Ασίας. Προς τούτο, είχε αναθέσει στον Σαρηγιάννη την ανασύνταξη των Ενόπλων Δυνάμεων και την προετοιμασία τους για την επικείμενη επιχείρηση. Πριν από την έναρξή της, όμως, επιδίωξε να διευθετήσει όλες τις εκκρεμότητες με την Αλβανία και τη Νοτιοσλαβία, προκειμένου να στραφεί απερίσπαστος στην εκπλήρωση των οραμάτων του. Χρονικά, το πρώτο δείγμα γραφής δόθηκε τον Οκτώβριο του 1925, όταν έγινε η εισβολή ελληνικών δυνάμεων στη Βουλγαρία (γνωστή ως «επεισόδιο του Πετριπίσιου»). Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις εξακολούθουσαν να παραμένουν τεταμένες και μετά τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου. Ένας από τους βασικότερους λόγους ήταν η δράση των κομιτατζήδων εκατέρωθεν της μεθορίου. Στις 19 Οκτωβρίου ένα σοβαρό περιστατικό έλαβε χώρα στα σύνορα, το οποίο οι δύο πλευρές περιέγραψαν διαφορετικά.

Σύμφωνα με την ελληνική εκδοχή, άνδρες του βουλγαρικού φυλακίου άνοιξαν πυρ και σκότωσαν έναν Έλληνα οπλίτη περί τις 14.00. Οι άνδρες του ελληνικού φυλακίου ανταπέδωσαν τα πυρά για βραχύ χρονικό διάστημα. Κατόπιν, ο επικεφαλής

25 Ιουνίου 1925. Κίνημα Πάγκαλου. Στρατιώτες σε θέσεις μάχης σε κεντρικό σημείο των Αθηνών. ΚΑΤΩ: Διαδήλωση στην Αθήνα επί δικτατορίας Πάγκαλου.

του ελληνικού αποσπάσματος λοχαγός Βασιλειάδης διέταξε την κατάπαυση του πυρός και κινήθηκε προς το βουλγαρικό φυλάκιο, κρατώντας μια λευκή σημαία. Δυστυχώς, δέχθηκε μαζικά πυρά και σκοτώθηκε ακαριαία. Η Σόφια ισχυρίστηκε ότι το περιστατικό έλαβε χώρα πριν από τις 14.00. Ο οπλίτης σκοτώθηκε ευρισκόμενος εντός του βουλγαρικού εδάφους. Επακολούθησε ανταλλαγή πυροβολισμών, κατά την οποία έπεσε νεκρός ο Έλληνας διοικητής. Σύμφωνα με τη βουλγαρική πλευρά, οι άνδρες της δεν διέκριναν τη λευκή σημαία καθώς, λόγω της μάχης και του πυκνού καπνού, δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν καν τον ίδιο!

Πάντως η ένταση διατηρήθηκε και συνεχίστηκε η σποραδική ανταλλαγή πυροβολι-

σιμών έως το βράδυ. Κατά την διάρκεια της νύκτας ένα τάγμα του βουλγαρικού στρατού κατέλαβε μια κορυφογραμμή μέσα στο ελληνικό έδαφος. Η απάντηση από ελληνικής πλευράς ήταν δριμυία. Ισχυρές δυνάμεις (ενισχυμένες με στοιχεία Πυροβολικού) εισέβαλαν στο βουλγαρικό έδαφος προκειμένου να εξουδετερώσουν τις εκεί ευρισκόμενες εκθρικές δυνάμεις και να απελευθερώσουν το ελληνικό έδαφος. Οι μάχες επεκτάθηκαν και συνεχίστηκαν καθ' όλο το επόμενο διήμερο. Στις 22 Οκτωβρίου τα ελληνικά τμήματα κατέλαβαν τρεις μεθοριακούς σταθμούς των Βουλγάρων και το απόγευμα της ίδιας ημέρας προήλθαν επί μετώπου 30 χλμ. σε βάθος μέχρι και 10 χλμ. Η Σόφια έδωσε εντολή στις δυνάμεις της να αποσυρθούν, επικεντρώνοντας τις προσπάθειές της στο διπλωματικό πεδίο. Αντιθέτως, τα ελληνικά τμήματα συνέχισαν την κίνησή τους, ενώ το ελληνικό Πυροβολικό έβαλλε κατά του Πετριτσίου. Η Αθήνα αρνήθηκε το τελευταίο γεγονός, αν και από στρατιωτικής πλευράς η ενέργεια αυτή ήταν απολύτως ενδεδειγμένη, καθώς η συγκεκριμένη πόλη αποτελούσε κέντρο ανεφοδιασμού του αντιπάλου.

Η βουλγαρική κυβέρνηση είχε ταχύτερη ενημέρωση από την αντίστοιχη ελληνική και έσπευσε να διαμαρτυρηθεί στον πρεσβευτή της Ελλάδας στη Σόφια Ραούλ Ρωσέτι, ο οποίος δήλωσε παντελή άγνοια και δεσμεύθηκε να ενημερώσει την Αθήνα. Η βουλγαρική πλευρά ζήτησε κατάπαυση του πυρός και τερματισμό των εκθροπραξιών προκειμένου να εξεταστούν νηφάλια τα γεγονότα και να αποδοθούν οι ευθύνες στους υπαίτιους. Ταυτόχρονα, όμως, η Σόφια ανέβασε τους τόνους της αντιπαράθεσης, αποστέλλοντας στην ελληνική κυβέρνηση μια ρηματική διακοίνωση, με την οποία επιφυλασσόταν για τις μελλοντικές ενέργειες στο διπλωματικό πεδίο. Ταυτόχρονα ο Βούλγαρος πρεσβευτής στην Αθήνα μετέβη στο υπουργείο Εξωτερικών και διαμαρτυρήθηκε για τη συνέχιση των επιχειρήσεων του Ελληνικού Στρατού, αν και οι Βούλγαροι είχαν υψώσει σε αρκετές περιπτώσεις λευκή σημαία.

Η Αθήνα απέρριψε όλους τους βουλγαρικούς ισχυρισμούς, επιρρίπτοντας την ευθύνη για το επεισόδιο στις ενέργειες των οργάνων της Σόφιας, μέσω μιας δικής της διακοίνωσης. Η βουλγαρική κυβέρνηση άφησε αναπάντητη την ελληνική διακοίνωση και προχώρησε στην ενημέρωση των κυβερνήσεων της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Βρετανίας και της Νοτιοσλαβίας, κάνοντας λόγο για εισβολή των ελληνικών στρατευμάτων στο έδαφός της. Ταυτόχρονα απευθύνθηκε στον γενικό γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών, ζητώντας την άμεση σύγκληση του Συμβουλίου, βάσει των άρθρων 10 και 11 της ιδρυτικής Συνθήκης. Δυστυχώς για την Αθήνα, το επεισόδιο συνέπεσε με την υπογραφή του Συμφώνου του Λοκάρνο, το οποίο είχε πλημμυρίσει με αισιοδοξία τις κυβερνήσεις και τους λαούς της Γηραιάς Ηπείρου για οριστική εξάλειψη του πολέμου. Ο Πάγκαλος δεν έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάληψη διπλωματικού αγώνα, πιστεύοντας (εσφαλμένα στην προκειμένη περίπτωση) στην ισχύ των όπλων. Ως εκ τούτου, άφησε ελεύθερο το διπλωματικό πεδίο στους Βούλγαρους, οι οποίοι έσπευσαν να εκμεταλλευθούν την ευκαιρία για να εξέλθουν από την απομόνωση στην οποία είχαν περιέλθει από το τέλος του Μεγάλου Πολέμου. Η διεθνής κοινότητα θεώρησε την Ελλάδα επιτιθέμενη και τον Πάγκαλο έναν ανεύθυνο και επικίνδυνο για τη διεθνή ασφάλεια ηγετίσκο.

Πολλοί διπλωμάτες (όπως ο Αγνίδης, ο Δενδραμής κ.ά.) συνέστησαν στην Αθήνα να χαμηλώσει τους τόνους και να αποσύρει τα στρατεύματά της από το βουλγαρικό έδαφος. Επίσης, συνεστήθη στην ελληνική κυβέρνηση να προσφύγει πρώτη στην Κοινωνία των Εθνών λόγω της δολοφονίας του οπλίτη και του αξιωματικού της. Σε αυτό το μήκος κύματος κινήθηκε και η βρετανική διπλωματία, μέσω συνεχών συστάσεων των διαφόρων οργάνων της. Δυστυχώς, όλες οι προαναφερθείσες υποδείξεις αγνοήθηκαν και η Αθήνα επεδείκνυε ερειστική στάση. Προς τούτο, ο επικεφαλής της βρετανικής διπλωματίας σερ Όστεν Τσάμπερλεν αποφάσισε να μεταβεί αυτοπροσώπως στη

Πυροβόλο σε θέση μάχης κατά τη διάρκεια του κινήματος του Πάγκαλου.

Γενεύη. Το Συμβούλιο του οργανισμού συνήλθε σε δημόσια συνεδρίαση υπό την προεδρία του Αριστίτη Μπριάν, στις 26 Οκτωβρίου. Οι αντιπρόσωποι της Ελλάδας και της Βουλγαρίας παρουσίασαν τις απόψεις τους και αποφασίστηκε η εκκένωση των ξένων εδαφών από τα στρατεύματα των δύο χωρών και η απόσυρσή τους στα εθνικά τους εδάφη. Σε διαφορετική περίπτωση ελλόχευε ο κίνδυνος επιβολής κυρώσεων.

Η Αθήνα και η Σόφια έσπευσαν να συμμορφωθούν στην απόφαση του Συμβουλίου, τα μέλη του οποίου προχώρησαν στην αναζήτηση των ευθυνών. Για αυτόν τον λόγο συνεστήθη πενταμελής επιτροπή υπό την προεδρία του Βρετανού διπλωμάτη Ράμπολντ. Δυστυχώς, τα μέλη της αποφάνθηκαν κατά της Ελλάδας, η οποία κλήθηκε να καταβάλει αποζημίωση στη Βουλγαρία. Η απόφαση αυτή εδραζόταν στο γεγονός της εισβολής σε εχθρικό έδαφος αλλά και στον αριθμό των ανθρωπίνων απωλειών από βουλγαρικής πλευράς (11 νεκροί, εκ των οποίων οι 5 ήταν πολίτες). Επιπλέον, απορρίφθηκε το ελληνικό αίτημα για την καταβολή αποζημίωσης (με εξαίρεση αυτήν για τον φονευθέντα Έλληνα αξιωματικό). Η ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε έντονα, αλλά δεν εισακούστηκε.² Απορρίφθηκε ακόμη και η αίτησή της για συμψηφισμό της αποζημίωσης με τις βουλγαρικές επανορθώσεις από την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μια συνήθης διπλωματική

πρακτική. Εντούτοις, το ποσό το οποίο επιδικάστηκε ήταν κατά πολύ χαμηλότερο από αυτό που ζητούσαν οι Βούλγαροι (16.000 αντί 79.000 λίρες). Η χώρα είχε υποστεί μια νέα διπλωματική ήττα, την οποία όλοι οι Βρετανοί ιθύνοντες απέδιδαν στον Πάγκαλο.

Δυστυχώς, αυτή δεν ήταν η μόνη «ατυχή» κίνηση του Πάγκαλου στη διπλωματική σκακιέρα. Ο ανώτατος αξιωματικός έμελλε να εμπλακεί και στο ζήτημα των Τσάμηδων.³ Τον Νοέμβριο του 1921 η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη αποφάσισε ότι μια εκτεταμένη περιοχή στην οποία διαβιούσαν οι Τσάμηδες θα αποδιδόταν στην Ελλάδα. Λίγο μετά ακολούθησε η δολοφονία των μελών της ιταλικής αντιπροσωπίας διαχάραξης της ελληνοαλβανικής μεθορίου και το ζήτημα έμεινε σε εκκρεμότητα. Τον Ιούνιο του 1925 τα μέλη της Μεικτής Επιτροπής περί Ανταλλαγής Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών,⁴ που περιόδευσαν σε όλη την Ηπειρο, υπολόγισαν σε 20.160 τους Τσάμηδες. Σημειωτέον ότι κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων πολλοί από αυτούς είχαν συστήσει συμμορίες και πολέμησαν στο πλευρό των Οθωμανών. Μετά τη λήξη των πολέμων επακολούθησε μια περίοδος ρευστότητας στην περιοχή επειδή κανείς δεν ήταν σίγουρος εάν το χωριό του θα συμπεριλαμβανόταν στα ορια της ελληνικής ή της αλβανικής επικράτειας. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή υπεγράφη μια ελληνοτουρκική σύμβαση, η

οποία προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή των ορθόδοξων χριστιανών κατοίκων της Τουρκίας με τους μουσουλμάνους κατοίκους της Ελλάδας.⁵ Μολαταύτα, στο κείμενο δεν γινόταν καμία μνεία σε όσους μουσουλμάνους διαβιούσαν στη Δυτική Μακεδονία και στην Ήπειρο, οι οποίοι εθεωρούντο μάλλον αλβανικής καταγωγής.

Υστερα από τη σύσταση της αρμόδιας επιτροπής (Μάρτιος του 1924) ανέκυψε το ζήτημα του προσδιορισμού της καταγωγής των μουσουλμάνων. Προς τούτο ο Γουάιντινγκ πρότεινε η υπόθεση να διευθετηθεί απευθείας μεταξύ Αθήνας και Τιράνων. Η πρότασή του συνάντησε τις έντονες αντιδράσεις τόσο των Ελλήνων όσο και των Τούρκων, οι οποίοι απέκλεισαν κατηγορηματικά κάθε ανάμιξη των Αλβανών στην υπόθεση, που εναπόκειτο αποκλειστικά στην αρμοδιότητα της Μεικτής Επιτροπής. Κατά συνέπεια, η προαναφερθείσα επιτροπή ξεκίνησε τις εργασίες της χωρίς τη συμμετοχή ή την ανάμιξη αντιπροσώπου της αλβανικής κυβέρνησης. Τα Τίρανα αποφάσισαν να καταθέσουν προσφυγή στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών κατά της Αθήνας. Απώτερος σκοπός τους ήταν να καταστήσουν ανεφάρμοστη την ελληνική πρόταση περί εισαγωγής ενός γενικού μέτρου για την εξαίρεση των μουσουλμάνων από την ανταλλαγή, το οποίο συνίστατο στην πιστοποίηση της καταγωγής των ίδιων ή των προγόνων τους από την Αλβανία. Εξαρχής οι Αλβανοί αντέδρασαν, με το αιτιολογικό ότι στις συνθήκες χάους και αναταραχής που επικρατούσαν στην περιοχή κατά την τελευταία 15ετία ήταν πολύ δύσκολο για τους ομοεθνείς τους (Τσάμηδες) να συγκεντρώσουν ή έστω να φυλάξουν τα απαραίτητα δικαιολογητικά.

Η προσφυγή τους συζητήθηκε στο Συμβούλιο, στις 17 Δεκεμβρίου 1923. Η απόφαση αποτέλεσε κόλαφο για την αλβανική πλευρά, καθώς απορρίφθηκε η πρότασή της για τη σύσταση ειδικής επιτροπής που θα αποφάσιζε για την τύχη των μουσουλμάνων της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου. Οι Αλβανοί φιλοδοξούσαν να συμμετέχουν και οι ίδιοι (δί' αντιπροσώπου

τους) στις εργασίες της επιτροπής. Αντιθέτως, ο διεθνής οργανισμός απεφάνθη ότι το όλο έργο ενέπιπτε στην αρμοδιότητα της ήδη υπάρχουσας επιτροπής, στην οποία οι Αλβανοί δεν συμμετείχαν. Επιπλέον, η ίδια επιτροπή θα αποφάσιζε για το ύψος της αποζημίωσης που θα επιδικαζόταν για τα απαλλοτριωθέντα κτήματα των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Τέλος, το Συμβούλιο θεωρούσε επαρκείς τις διαβεβαιώσεις της Ελλάδας περί εφαρμογής στο ακέραιο όλων των δεσμευσεών της. Έκτοτε όλη η ευθύνη του χειρισμού της υπόθεσης ανελήφθη από τη Μεικτή Επιτροπή, που αποφάσισε να συστήσει μια τριμελή αντιπροσωπία, τα μέλη της οποίας θα μετέβαιναν επιτόπου στην Ήπειρο και θα διερευνούσαν τη βούληση των μουσουλμάνων.⁶ Το ταξίδι τους πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1924 και διήρκεσε έναν μήνα.

Τα μέλη της αντιπροσωπίας κατέληξαν στο ομόφωνο συμπέρασμα ότι οι μουσουλμάνοι δεν είχαν διαμορφώσει ακόμη εθνική συνείδηση και το βασικό κριτήριο του αυτοπροσδιορισμού τους αποτελούσε η θρησκεία. Εντούτοις, οι περισσότεροι από αυτούς εξέφραζαν την πρόθεση μετεγκατάστασης στην Τουρκία και δήλωναν ότι ήταν τουρκικής καταγωγής. «*Μόνο μερικές περιορισμένες αριθμητικά ομάδες ισχυρίζονταν ότι ήταν αλβανικής καταγωγής και γι' αυτό ζητούσαν να εξαιρεθούν του μέτρου*».⁷ Η αντιπροσωπία θεώρησε ότι βασικό κριτήριο εξακρίβωσης της πραγματικής καταγωγής των μουσουλμάνων ήταν ο τόπος καταγωγής τους. Ακολουθώς έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη κατά σειρά η εθνική συνείδηση, η γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα. Οι αποφάσεις αυτές της Μεικτής Επιτροπής προκάλεσαν τις έντονες αντιδράσεις των Τιράνων, οι ιθύνοντες των οποίων θεωρούσαν απαραίτητη την παραμονή των Τσάμηδων εντός της ελληνικής επικράτειας. Οι Τσάμηδες θα αποτελούσαν ένα διαρκές αγκάθι στα πλευρά της Ελλάδας και θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως διαπραγματευτικό χαρτί κάθε φορά που η Αθήνα θα επιχειρούσε να διασφαλίσει τα δικαιώματα των Βορειοηπειρωτών. Προς τούτο η αλβανική

κυβέρνηση αποφάσισε να ανεβάσει τους τόνους της αντιπαράθεσης, προσφεύγοντας εκ νέου στο Συμβούλιο της ΚτΕ κατά της Ελλάδας. Επιπλέον, απέστειλε επιστολές προς τον γενικό γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών και προς τις κυβερνήσεις των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Επίσης, ενέτεινε την προπαγάνδα της ανάμεσα στους ίδιους τους Τσάμηδες, γνωρίζοντας ότι η Αθήνα είχε δεσμευθεί διεθνώς να μην αναλάβει καμία πρωτοβουλία ενίσχυσης του μεταναστευτικού ρεύματος. Τους επόμενους μήνες δεκάδες πράκτορες των Τυράνων κατέκλυσαν τα χωριά των Τσάμηδων, προσπαθώντας να τους πείσουν ότι έχουν αλβανική καταγωγή. Η Αθήνα έδωσε σαφείς οδηγίες προς τις τοπικές Αρχές να απέσχουν από κάθε ενέργεια που θα μπορούσε να εκθέσει την ελληνική πλευρά διεθνώς και να εκληφθεί ως ένδειξη ανειλικρινείας της ελληνικής κυβέρνησης. Η όλη συμπεριφορά της επίσημης κυβέρνησης εκκινεί μέσα στο συμβατικό πλαίσιο, γεγονός το οποίο αναγνώρισε και ο επίσημος εισηγητής της ΚτΕ για το θέμα των Τσάμηδων, Ισπανός διπλωμάτης Ντε Λεόν. Εκείνο το διάστημα ανέκυψε ένα νέο πρόβλημα, καθώς οι Τούρκοι άλλαξαν πολιτική, αρνούμενοι να δεχθούν άλλους Τσάμηδες στη χώρα τους. Η απόφασή τους οφειλόταν μάλλον σε οικονομικά κριτήρια παρά στην επιθυμία τους να συμπαρασταθούν στον ατελέσφορο, έως εκείνη την ώρα, αγώνα των Αλβανών. Σταδιακά, οι αντιπρόσωποι τους προέβαλλαν όλο και περισσότερα προσκόμματα στη μετανάστευση των Τσάμηδων, υποστηρίζοντας ότι δεν είχαν τουρκική εθνική συνείδηση.

Τα τρία ουδέτερα μέλη της επιτροπής αποφάσισαν να μεταβούν επιτόπου στην περιοχή προκειμένου να λάβουν την οριστική απόφασή τους. Κατέληξαν στα ίδια συμπεράσματα με τους απεσταλμένους της Μεικτής Επιτροπής, οι οποίοι είχαν παραμείνει στην περιοχή επί τέσσερις εβδομάδες, έναν χρόνο νωρίτερα. Η Αθήνα αναθάρρησε και προσεπάθησε να αποσπάσει μια έγγραφη δέσμευση των Τούρκων ότι θα δέχονταν την εγκατάσταση στα εδάφη τους

Η κυβέρνηση που σχημάτισε ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος στις 7 Οκτωβρίου 1924 ανετράπη στις 26 Ιουνίου 1925 από τη δικτατορία Πάγκαλου. ΚΑΤΩ: Ο Γεώργιος Παπανδρέου αντιτάχθηκε στο καθεστώς Πάγκαλου και εξορίστηκε στο ναύσταθμο και στη Νάξο.

τουλάχιστον 10.000 Τσάμηδων. Συγχρόνως κινητοποιήθηκαν και οι Αλβανοί, οι οποίοι αποπειράθηκαν να αποτρέψουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Τελικώς, τον Ιούνιο του 1925 η Άγκυρα ενημέρωσε τον Έλληνα επιτετραμμένο Ι. Πολίτη ότι μπορούσε να δεχθεί έως 5.000 μουσουλμάνους της Ηπείρου. Αν και ο αριθμός δεν ήταν αυτός που είχε ζητήσει η Αθήνα, εντούτοις κρίθηκε ικανοποιητικός από ελληνικής πλευράς διότι θα άνοιγε τον δρόμο για την επίλυση του ζητήματος.

Η κυβέρνηση Ανδρέα Μικαλακόπουλου είχε την ελπίδα ότι μόλις αναχωρούσε η πρώτη ομάδα θα έσπευδαν να ακολουθήσουν και οι υπόλοιποι, υποχρεώνοντας την Άγκυρα να τους δεχθεί στο έδαφός της. Το ζήτημα φαινόταν ότι έβαινε προς επίλυση, και μάλιστα υπέρ των ελληνικών συμφερόντων, γεγονός που πιστοποιείται και από τις διαμαρτυρίες των Αλβανών τόσο προς τους Τούρκους όσο και προς τα μέλη της Μεικτής Επιτροπής και τον γενικό γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών. Τότε ακριβώς ανέλαβε τα ηνία της Ελλάδας ο Πάγκαλος, ο οποίος ήταν γνωστός για τα φιλοαλβανικά του αισθήματα και επιθυμούσε την εξομάλυνση των διμερών σχέσεων προκειμένου να... αναπτυχθεί η Ήπειρος οικονομικά. Έτσι, λοιπόν, έλαβε την απόφαση να εξαιρεθούν οι Τσάμηδες από την ανταλλαγή, ανατρέποντας εκ βάθρων την πολιτική όλων των προηγούμενων ελληνικών κυβερνήσεων, τον Φεβρουάριο του 1926. Σημειωτέον ότι η απόφαση αυτή ελήφθη τη στιγμή κατά την οποία οι Αλβανοί ήταν απομονωμένοι και ήταν ορατή η διευθέτηση του ζητήματος επ' ωφελεία των ελληνικών δικαίων! Έκτοτε οι Τσάμηδες παρέμειναν στην περιοχή με τα γνωστά επακόλουθα, ιδίως κατά την περίοδο της Κατοχής.

Το τρίτο (και τελικώς ολέθριο για τον ίδιο) πεδίο της εξωτερικής πολιτικής στο οποίο δραστηριοποιήθηκε ο Πάγκαλος ήταν οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, οι οποίες είχαν κλονιστεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εκδήλωση μιας πατερναλιστικής πολιτικής του Βελιγραδίου έναντι της Αθήνας. Τότε η απομονωμένη διεθνώς Ελλάδα, φοβούμενη την απώλεια και της

Δυτικής Θράκης προς όφελος της Βουλγαρίας, έστειλε τον Πολίτη στο Βελιγράδι προκειμένου να εξασφαλίσει τη συνδρομή της Νοτιοσλαβίας. Πράγματι, οι Σέρβοι δήλωσαν ότι δεν θα επέτρεπαν εδαφική επέκταση των Βουλγάρων πέραν των ορίων τα οποία όριζε η Συνθήκη του Νειγύ. Εκτοτε, όμως, το Βελιγράδι άρχισε να ασκεί πιέσεις στην Αθήνα για παραχώρηση σημαντικών προνομίων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Λίγο μετά άρχισαν διαπραγματεύσεις για την εγκαθίδρυση σερβικής ελεύθερης ζώνης στον λιμένα της πρωτεύουσας της Μακεδονίας, που οδήγησαν στη σύναψη της συμφωνίας Αλεξανδρή - Νίντσιτς, στις 10 Μαΐου 1923, η οποία παραχώρουσε στους Σέρβους μια ολόκληρη ζώνη (αντί «κώρου») στον λιμένα της Θεσσαλονίκης. Αν και διειρηθεί η ελληνική κυριαρχία, τη διοίκησή της θα αναλάμβαναν οι σερβικές τελωνειακές Αρχές. Η συμφωνία αυτή δεν κατέστη δυνατόν να εφαρμοστεί λόγω της κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η χώρα την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και εξαιτίας της στάσης των Σέρβων στη Λωζάνη.

Στις 17 Νοεμβρίου 1924 το Βελιγράδι κατήγγειλε τόσο τη Συνθήκη Συμμαχίας όσο και την προαναφερθείσα συνθήκη. Το γεγονός αυτό προκάλεσε αίσθηση και ο Μικαλακόπουλος κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για επαναπροσέγγιση με τους Σέρβους. Το Βελιγράδι, όμως, προέβαλε απαράδεκτες αξιώσεις σε απαξιωτικό τόνο, επιχειρώντας να εμφανιστεί ως προστάτης της Αθήνας! Μάλιστα, επρόκειτο για *«τοιαύτας προκλητικές αξιώσεις των Σέρβων, τοιούτον απαράδεκτον ύψος υποστηρίξεώς των [...] ώστε αι διαπραγματεύσεις τελικώς διεκόπησαν. Ουδεμία ελληνική αντιπροσωπία θα ήτο δυνατόν να δεχθή τοιούτον τρόπον μεταχειρίσεως, συγχωρούμενον μόνον εις νικητάς διαπραγματευομένους προς ηττημένους»*.⁸ Η κατάσταση συνέχισε να επιδεινώνεται και μετά την άνοδο του Πάγκαλου στην εξουσία. Στις 4 Ιανουαρίου αρκετές ανθελληνικές διαδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες πόλεις της Νοτιοσλαβίας εξαιτίας της υποτιθέμενης κακής μεταχείρισης των σλαβόφωνων της Μακεδονίας.

Ο Πάγκαλος το 1925 κατά τη διάρκεια τελετής στο Καλλιμάρμαρο Στάδιο. ΔΕΞΙΑ: Ο Πάγκαλος συνοδεύόμενος από τη σύζυγό του Αριάδνη αποχωρεί από τελετή το 1926.

Το γεγονός προκάλεσε την παρέμβαση του Λονδίνου στο Βελιγράδι με σκοπό να χαμηλώσουν οι τόνοι της αντιπαράθεσης.

Λίγο μετά οι διαπραγματεύσεις άρχισαν ξανά, κατόπιν και παροτρύνσεων των Γάλλων. Ο Πάγκαλος επέδειξε εξαρχής συμβιβαστική διάθεση, γεγονός το οποίο αιφνιδίασε ακόμη και τους Βρετανούς. Όπως ήταν φυσικό, είχαν αντιληφθεί αμέσως ότι απώτερος σκοπός του Έλληνα δικτάτορα ήταν να εξασφαλίσει τη συνδρομή των Σέρβων προκειμένου να επιτεθεί κατά των Τούρκων. Το χειρότερο όλων ήταν ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκκινεί κατ' ουσίαν μόνος του, εν αγνοία τόσο της κυβέρνησης όσο και πολλών αρμοδίων παραγόντων του υπουργείου Εξωτερικών, διαπραγματευόμενος με τον πρεσβευτή της Νοτιοσλαβίας Πάντα Γαβριλοβιτς. Επίσης, στις διαπραγματεύσεις συμμετείχαν ο υπουργός Εξωτερικών Λουκάς Κανακάρης-Ρούφος και ο Σέρβος ομόλογός του Νίντσιτς. Το περιεχόμενο των συμφωνιών, όμως, διέρρευσε, με αποτέλεσμα την υποβολή παραίτησης του γενικού διευθυντή του υπουργείου Εξωτερικών Μιχαήλ Τσαμαδού, λίγες ημέρες πριν από την υπογραφή της συμφωνίας. Στις 13 Αυγούστου 1926 ο Μιχαλακόπουλος (με τη σύμφωνη γνώμη και άλλων πολιτικών αρχηγών) απηύθυνε επιστολή προς τον πρωθυπουργό, εφιστώντας του την προσοχή για

το ζήτημα. Επίσης, επιφυλάχθηκε για την αποστολή και άλλου διαβήματος ή για τη λήψη μέτρων προκειμένου να αποτραπούν ολέθριες συνέπειες για τον τόπο, ως αποτέλεσμα της πολιτικής που ακολουθήθηκε. Την επομένη το ίδιο έπραξε και ο Μεταξάς, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη σύλληψή του και τον εγκλεισμό του στο ατμόπλοιο (σαπιοκάραβο κατά τον Ρούσο) «Αιγαίον», μία βδομάδα αργότερα. Πάντως είχε προηγηθεί η σύλληψη του Καφαντάρη και του Παπαναστασίου.

Το καθεστώς κλυδωνιζόταν αλλά ο Πάγκαλος δεν είχε αντιληφθεί τον κίνδυνο που διέτρεχε. Οι ελληνοσερβικές συμφωνίες (ή αλλιώς «παγκαλικές συμφωνίες» ή Συμφωνίες των Αθηνών) καθιέρωναν με σειρά από διεθνείς δουλειές εις βάρος της Ελλάδος σε θέματα διαμετακόμισης, συγκοινωνιών, κοινών μεθοριακών σταθμών κ.ά. Οι Νοτιοσλάβοι αποκτούσαν τόσα πολλά δικαιώματα (εμπορικές διευκολύνσεις) στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης ώστε η λεγόμενη σερβική ζώνη θα δρούσε ανταγωνιστικά με το τμήμα του λιμανιού που παρέμενε υπό τον ελληνικό έλεγχο. Επίσης, η ζώνη θα διαπλατυνόταν, ενώ η οργάνωσή της δεν θα τελούσε υπό τον έλεγχο των ελληνικών Αρχών. Όλα αυτά έθιγαν τον σκληρό πυρήνα της ελληνικής κυριαρχίας. Δυστυχώς, δεν ήταν τα μόνα σημεία. Η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης -

Το Κίνημα Γεωργίου Κονδύλη της 22ας Αυγούστου 1926 ήταν η καθοριστική ενέργεια που οδήγησε στην ανατροπή της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου, ο οποίος παραθέριζε στις Σπέτσες. ΚΑΤΩ: Το Ιτζεδίν, όπως είναι σήμερα.

Γευγελής από ελληνική καθίστατο ελληνοσερβική και οποιαδήποτε διαφορά τελούσε υπό την επιδιαιτησία ενός Γάλλου! Επίσης, οι Σέρβοι αποκτούσαν δικαίωμα ελέγχου επί των προνομίων της Μονής Χιλανδαρίου στο Άγιον Όρος, ύστερα από δεσμευτική δήλωση της ελληνικής κυβέρνησης. Τέλος, την ίδια ημέρα υπεγράφη δήλωση μεταξύ του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών Λουκά Κανακάρη-Ρούφου και του πρεσβευτή της Νοτιοσλαβίας στην Αθήνα Γκαβρίλοβιτς υπό τον τίτλο «Δήλωση αφορώσα την προστασίαν των μειονοτήτων», βάσει της οποίας η Αθήνα αναλάμβανε υποχρεώσεις έναντι της Νοτιοσλαβίας (και όχι έναντι της Κοινωνίας των Εθνών) για τη σταβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας.

Η υπογραφή της συμφωνίας προκάλεσε θετικά δημοσιεύματα στον βρετανικό και

στον γαλλικό Τύπο. Αντιθέτως, ο τουρκικός Τύπος (ο οποίος αντανάκλουσε σε μεγάλο βαθμό την επίσημη πολιτική της Άγκυρας) ήταν επικριτικός, για προφανείς λόγους. Η ελληνική κοινή γνώμη (μεγάλα τμήματα της οποίας ήταν παραδοσιακά εναντίον των Σέρβων), ο εμπορικός (κυρίως) κόσμος της Θεσσαλονίκης και οι περισσότεροι πολιτικοί ήταν κυριολεκτικά ανάστατοι. Επίσης, ανησυχούσαν και πολλοί ισχυροί οικονομικοί παράγοντες όπως ο Πρ. Αθανασιάδης-Μποδοσάκης. Ο δικτάτορας είχε απολέσει ξαφνικά όλα τα ερείσματά του, καθώς ακόμη και η πλειονότητα των αξιωματικών τον εγκατέλειψε, φοβούμενη την απώλεια εθνικού εδάφους.

Τη χαριστική βολή έμελλε να του τη δώσει ο Κονδύλης. Ο Πάγκαλος τον είχε προσεταιριστεί μετά την επάνοδό του από την εξορία. Άρχισε τις επισκέψεις στην κατοικία του Πάγκαλου και μάλιστα δεν έχανε την ευκαιρία να γευματίζει μαζί του. Ο «Πρόεδρος της Δημοκρατίας» είχε πεισθεί για τη «νομιμοφροσύνη» του Κονδύλη και του επέτρεπε να έρχεται σε επαφή με τους ηγέτες της Δημοκρατικής Φρουράς. Σταδιακά ο Κονδύλης μύησε τον Ζέρβα (διοικητή του 1ου Τάγματος) και τον Ντερτιλή (διοικητή του 2ου Τάγματος) στη συνωμοσία. Αυτή ήταν η πρώτη κίνηση για την προσχώρηση και άλλων στο εκκολλαπτόμενο κίνημα. Ο Κονδύλης επέσειε σε όλους τον «σερβικό κίνδυνο». Τελικώς, τις πρώτες πρωινές ώρες της 24ης Αυγούστου εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα, το οποίο επικράτησε αναίμακτα.

Ο πρωθυπουργός και τα υπόλοιπα μέλη του υπουργικού συμβουλίου συνελήφθησαν αμέσως. Ο ευρισκόμενος στις Σπέτσες Πάγκαλος προσπάθησε να αντιδράσει και επιβιβάστηκε στο τορπιλοβόλο «Πέργαμος» με σκοπό να καταφύγει στο Ιόνιο, όπου ήταν ο φίλος του Κολιαλέξης, ο οποίος είχε παραμείνει πιστός αλλά στο τέλος συμβιβάστηκε. Η πορεία του τορπιλοβόλου διακόπηκε στον Ισθμό, στην είσοδο του οποίου έπλεε το θωρηκτό «Κιλκίς», ενώ και ορισμένα από τα σκάφη της μοίρας του Κολιαλέξη στράφηκαν εναντίον του. Επακολούθησε περιπετειώδης καταδίωξη και εν τέλει

ο Πάγκαλος συνελήφθη και φυλακίσθηκε στο Ιτζεδίν, όπου παρέμεινε εγκάθειρκτος έως τις 10 Ιουλίου 1928. Δικάστηκε τον Απρίλιο του 1930.

Συμπερασματικά, η διακυβέρνησή του Πάγκαλου μάλλον έβλαψε τη χώρα, ιδίως στον τομέα των διεθνών σχέσεων. Στο εσωτερικό ίδρυσε την Ακαδημία Αθηνών, έλαβε διάφορα μέτρα για την ενίσχυση των Ενόπλων Δυνάμεων, την επιτάχυνση των δημόσιων έργων και την αντιμετώπιση της διαφθοράς. Μολαταύτα, η κυβέρνησή του κατηγορήθηκε σφόδρα για σκάνδαλα (σύμβαση προμήθειας ρωσικών σιτηρών, σύμβαση για την αγορά γερμανικών στρατιωτικών οχημάτων, σύμβαση με το καζίνο Ελευσίνας) κ.ά. Σημαντικότερο φαίνεται ότι ήταν το τελευταίο. Μετά την κατάλυση της δικτατορίας ο υφυπουργός Εσωτερικών Γ. Βογόπουλος κατηγορήθηκε ότι εκ προθέσεως έβλαψε τα συμφέροντα της Επικρατείας κατά παράβαση του άρθρου 2, παράγραφος 2 του Νόμου ΦΠΣΤ' του 1877 «περί ευθύνης υπουργών». Παράλληλα, κατηγορήθηκε και ο ίδιος ο δικτάτορας ότι παρεκίνησε τον Βογόπουλο «εις εκτέλεσιν της ανωτέρω αξιοποιούσας πράξεως». Η συσταθείσα προανακριτική επιτροπή της Βουλής καταλόγισε στον Πάγκαλο ηθική αυτοουργία «εις την υπό του Βογοπούλου βλάβην εκ προθέσεως των συμφερόντων της Δημοκρατίας, ήτοι επί παραβάσει του περί ευθύνης υπουργών νόμου». Το δικαστήριο τον έκρινε ένοχο και τον καταδίκασε σε 2ετή φυλάκιση και 5ετή στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γεώργιος Ρούσσοσ, *Νεώτερη ιστορία του ελληνικού έθνους (1826-1974)*, τόμ. Στ', εκδ. Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975, σσ. 442-443.
2. Σημειωτέον ότι ο υπουργός Εξωτερικών Κ. Ρέντης τελούσε υπό παραίτηση κατά την περίοδο εκείνη.
3. Η προέλευση της λέξης Τσάμης δεν είναι απόλυτως εξακριβωμένη. Ορισμένοι υποστηρί-

ζουν ότι προήλθε από κάποιον Ισάμ, κάτοικο του Λεσκοβικίου, ο οποίος ήταν ο πρώτος αρνησίθρησκος κατά την τουρκική κατάκτηση. Άλλοι θεωρούν ότι προήλθε από τον ποταμό Θύαμι, ο οποίος ρέει στην ευρύτερη περιοχή.

4. Η επιτροπή αυτή είχε συσταθεί μετά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής σύμβασης περί ανταλλαγής των πληθυσμών, τον Ιανουάριο του 1923. Αποτελείτο από 11 μέλη, 4 Έλληνες, 4 Τούρκους και 3 προερχόμενους από ουδέτερα κράτη (τον Σουηδό Ε. Ε. Ekstrand, τον Ισπανό Μ. Μ. de Lara και τον Δανό δρα Κ. Μ. Widding).
5. Επρόκειτο για την ελληνοτουρκική σύμβαση περί ανταλλαγής των πληθυσμών, η οποία υπεγράφη στη Λωζάνη, στις 30 Ιανουαρίου 1923. Οι όροι της σύμβασης αυτής ήταν διατυπωμένοι πλημμελώς από την ελληνική πλευρά (κυρίως σχετικά με τους εγκατεστημένους στην Κωνσταντινούπολη) με αποτέλεσμα το κείμενο να είναι ετεροβαρές, επ' ωφελεία των τουρκικών συμφερόντων.
6. Η αντιπροσωπία απαρτιζόταν από τον Ε. Ε. Ekstrand, τον Π. Μεταξά και τον Χαμντιμπέη.
7. Ελ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1993-2000)*, εκδ. Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 31.
8. Σπυριδών Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*, τόμ. Γ', (1924-1932), Αθήνα: εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1973, σ. 119.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τόμ. Α', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1955.
- Ελ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1993-2000)*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 2004.
- Σπυριδώνος Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*, τόμ. Γ', (1924-1932), εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1973.
- Γεώργιος Ρούσσοσ, *Νεώτερη ιστορία του ελληνικού έθνους (1826-1974)*, τόμ. Στ', εκδ. Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975.
- * Το άρθρο εμπεριέχεται στο βιβλίο του Ι. Σ. Παπαφλωράτου *Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού, 1833-1949* (εκδ. Σάκκουλα, 2014).

Ο Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος είναι νομικός-διεθνολόγος, δρ Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΑΓΚΑΛΟΥ, 1925-1926

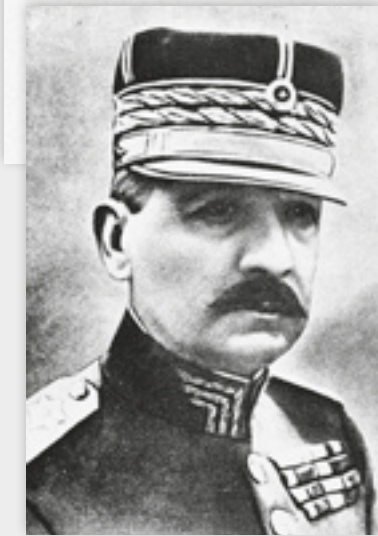
του ΑΝΤΩΝΗ ΚΛΑΨΗ

Τον Ιούνιο του 1925 ο στρατηγός Θεόδωρος Παγκαλος ανέτρεψε την κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και επέβαλε στην Ελλάδα την από καιρό σχεδιαζόμενη δικτατορία του, αρχικά υπό κοινοβουλευτικό μανδύα και από τον Ιανουάριο του επόμενου έτους χωρίς κανένα πρόσχημα. Η εγκαθίδρυση του καθεστώτος του Παγκαλου και η διατήρησή του στην εξουσία για 14 μήνες στιγμάτισε ανεξίτηλα την πορεία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς συνέτεινε στην αναθεώρηση των προσανατολισμών που καθοδηγούσαν τις διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις στο διάστημα που είχε μεσολαβήσει από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης. Θιασώτης του νεομεγαλοϊδεατισμού, ο Παγκαλος έμελλε να απομακρύνει την Αθήνα από τις αρχές της σύνεσης και του ρεαλισμού που προσδιόριζαν έως τότε το ελληνικό διπλωματικό πρόγραμμα: αντίθετα, ο ίδιος έθεσε ως πρωταρχικό του στόχο τον επαναπροσδιορισμό –έστω και μερικό– των εδαφικών συμφωνηθέντων στη Λωζάνη.

Η απόλυτα απορριπτική στάση του Παγκαλου απέναντι στον συμβιβασμό που είχε επιτευχθεί στην ελβετική πόλη, τον Ιούλιο του 1923, είχε διαφανεί από την πρώτη στιγμή, όταν ο ίδιος έσπευσε να χαρακτηρίσει τη Συνθήκη της Λωζάνης ως «Ανταλκίδειο Ειρήνη». Ο Παγκαλος είχε, ήδη από την εποχή των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων στο πλαίσιο της

Συνδιάσκεψης της Λωζάνης, ταχθεί υπέρ της δυναμικής επίλυσης των διαφορών με την Τουρκία, προτείνοντας, ως διοικητής της Στρατιάς του Έβρου, την οποία ο ίδιος είχε ανασυγκροτήσει, την επανάληψη των εκθροπισμών με σκοπό την ανακατάληψη της Ανατολικής Θράκης. Η έγκαιρη και αποφασιστική παρέμβαση του Ελευθερίου Βενιζέλου είχε τότε ανατρέψει τα σχέδια του Παγκαλου, ο οποίος, ωστόσο, δεν εγκατέλειψε τις φιλοδοξίες του για τη μελλοντική, όταν οι περιστάσεις το επέτρεπαν, βίαιη ανατροπή, προς όφελος της Αθήνας, του εδαφικού καθεστώτος που επέβαλε ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία η Συνθήκη της Λωζάνης. Η προσήλωση του Παγκαλου στην ανάγκη επανακράτησης των ελληνοτουρκικών συνόρων, η οποία θα απέδιδε στην Ελλάδα τουλάχιστον την Ανατολική Θράκη, ενδεχομένως δε και τμήμα της Μικράς Ασίας, έμελλε κατά συνέπεια να προσδιορίσει τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε την ελληνική εξωτερική πολιτική κατά το διάστημα της δεκαετή παραμονής του στην εξουσία. Η πρόθεση του Έλληνα δικτάτορα να σκληρύνει τη στάση της Αθήνας απέναντι στην Άγκυρα έγινε αμέσως εμφανής όταν επέλεξε να θέσει επίσημα θέμα αγνοουμένων πολέμου που εξακολουθούσαν να εργάζονται κάτω από άθλιες συνθήκες σε τουρκικά αγροκτήματα της κεντρικής Μικράς Ασίας.

Η πρώτη έμπρακτη εκδήλωση του αναπροσανατολισμού που ο Παγκαλος επέ-

Ο Θεόδωρος Πάγκαλος προσέρχεται στα εγκαίνια της Γενναδειού Βιβλιοθήκης το 1926. ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο Πάγκαλος κατά τη διάρκεια της εξουσίας του υιοθέτησε εθνικιστική ρητορεία, προκαλώντας συγκρούσεις με τα γειτονικά κράτη. Η εμμονή του στην ιδέα περί εκδίκησης απέναντι στους Τούρκους για τη Μικρασιατική Καταστροφή τον οδήγησαν σε σοβαρά διπλωματικά λάθη. ΚΑΤΩ: Ο Πάγκαλος με τον αρχιστράτηγο Λεωνίδα Παρασκευόπουλο και τον Υπάτο Αρμολογική Σμύρνης Αριστείδη Στεργιάδη στη Σμύρνη, Οκτώβριος 1920.

Ο Βενιζέλος κατά τη διάρκεια της διάσκεψης στη Λωζάννη. Πίσω του ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, που υπήρξε στενός συνεργάτης του και ένα από τα επίλεκτα στελέχη του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας για 9 μήνες, από τον Οκτώβριο του 1924 ως τον Ιούνιο του 1925, οπότε παραιτήθηκε, μετά την εκδήλωση πραξικοπήματος από τον Πάγκαλο.

φερε στην ελληνική εξωτερική πολιτική διαπιστώθηκε μόλις τον Οκτώβριο του 1925. Αφορμή αποτέλεσε ένα αιματηρό, αλλά κατά τα λοιπά μικρής σημασίας ελληνοβουλγαρικό μεθοριακό επεισόδιο, στο πλαίσιο του οποίου τρεις άνδρες του Ελληνικού Στρατού (ένας αξιωματικός και δύο οπλίτες) φονεύθηκαν από βουλγαρικά πυρά. Επιβεβαιώνοντας την προτίμησή του υπέρ των «δυναμικών λύσεων» των κάθε είδους διμερών διαφορών με τα γειτονικά κράτη, ο Πάγκαλος διέταξε την εισβολή ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στο βουλγαρικό έδαφος και την κατάληψη της πόλης του Πετριτίσιου, με στόχο τον εξαναγκασμό της Σόφιας να παράσχει έμπρακτη ικανοποίηση στην Αθήνα. Μακράν, ωστόσο, του να αποδώσει τους καρπούς που ο Πάγκαλος επιθυμούσε, η αψυκολόγητη πρωτοβουλία του απέδειξε περίτρανα τη διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας,

η οποία καταδικάστηκε ως εισβολέας από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, αναγκάστηκε να αποσύρει άμεσα τις δυνάμεις της από το βουλγαρικό έδαφος και επιπλέον κλήθηκε να καταβάλει χρηματική αποζημίωση στη Βουλγαρία.

Η δυσμενής για τα ελληνικά συμφέροντα εξέλιξη του επεισοδίου στο Πετριτίσι κατέδειξε ότι, προκειμένου να διαθέτουν έστω και ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας, τα μαξιμαλιστικά σχέδια του Πάγκαλου όφειλαν προηγουμένως να βρίσκονται σε αρμονία με τα συμφέροντα τουλάχιστον μίας ή περισσότερων Μεγάλων Δυνάμεων που δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. Κάθε απόπειρα, με άλλα λόγια, ικανοποίησης των φιλοδοξιών του Έλληνα δικτάτορα για αναίρεση των –κατά τη γνώμη του– αδικιών που συνεπαγόταν για την Ελλάδα οι εδαφικοί όροι της Συν-

θήκης της Λωζάνης ήταν άμεσα συνυφασμένη με την εξασφάλιση της υποστήριξης είτε της Μεγάλης Βρετανίας είτε της Ιταλίας – ή ακόμη καλύτερα και των δύο. Αντίθετα, οι μονομερείς ενέργειες όχι μόνο ήταν πρακτικά αδύνατον να εξασφάλιζαν οποιοδήποτε θετικό αποτέλεσμα για την Αθήνα, αλλά επιπλέον ενείχαν τον κίνδυνο επιδείνωσης της ήδη δυσμενούς διεθνούς της θέσης, με δυνητικά απρόβλεπτες συνέπειες.

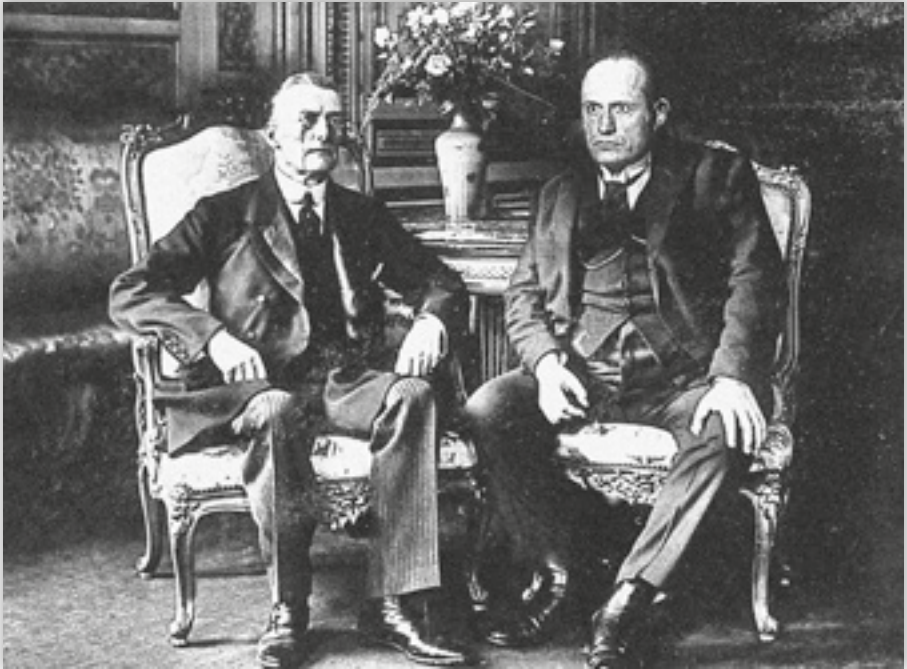
Στη δεδομένη συγκυρία, οι αναθεωρητικοί οραματισμοί του Πάγκαλου ενισχύονταν από τη συνεχιζόμενη εκκρεμότητα του ζητήματος της Μοσούλης, γεγονός που, κατά την εκτίμησή του, θα οδηγούσε αργά ή γρήγορα σε σύγκρουση τη Μεγάλη Βρετανία με την Τουρκία, οι οποίες έριζαν για τον έλεγχο της πλούσιας σε κοιτάσματα πετρελαίου περιοχής. Πράγματι, οι μακρές και συχνά επίπονες βρετανοτουρκικές διαπραγματεύσεις δεν είχαν οδηγήσει στην εξεύρεση μιας κοινά αποδεκτής λύσης σχετικά με το μελλοντικό καθεστώς της πρώην οθωμανικής επαρχίας. Οι Τούρκοι υποπτεύονταν ότι το Λονδίνο υπέθαλπε τις κουρδικές εξεγέρσεις κοντά στα τουρκοϊρακινά σύνορα προκειμένου

να αποδυναμώσει τη θέση της Άγκυρας στην εκκρεμότητα της Μοσούλης. Η απόφαση του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών, στις 16 Δεκεμβρίου 1925, να κατακυρώσει το μεγαλύτερο τμήμα της περιοχής της Μοσούλης στους Βρετανούς όξυνε ακόμη περισσότερο το ήδη τεταμένο κλίμα: ο τουρκικός Τύπος δεν απέκλειε το ενδεχόμενο του πολέμου, στην ίδια την Άγκυρα συγκλήθηκε πολεμικό συμβούλιο, ενώ μόλις μία ημέρα αργότερα, στις 17 Δεκεμβρίου, η τουρκική κυβέρνηση, αντιδρώντας στην αναβίωση –όπως εκτιμούσε– του βρετανικού ιμπεριαλισμού, υπέγραψε Σύμφωνο μη Επίθεσης με τη Σοβιετική Ένωση.

Αναζητώντας ερείσματα προκειμένου να κάμψει τις τουρκικές αντιδράσεις, η Βρετανία στράφηκε προς την πλευρά της Ιταλίας. Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1924 η κατ' αρχήν συμφωνία ανάμεσα στον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών σερ Όστιν Τσάμπερλεν και στον Ιταλό δικτάτορα Μπενίτο Μουσολίνι για την αμοιβαία υποστήριξη των συμφερόντων του Λονδίνου και της Ρώμης στη Μικρά Ασία είχε θέσει τις βάσεις της διμερούς συνεργασίας, η οποία μοιραία

Στις 16 Ιανουαρίου 1920 διεξάγεται στο Παρίσι το πρώτο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών.

Ο Βρετανός υπουργός εξωτερικών Όσιν Τσάμπερλαιν με τον Μπενίτο Μουσσολίνι. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο Ιταλός υφυπουργός Εξωτερικών Ντίνιο Γκράντι επισκέφθηκε την Αθήνα στις αρχές Ιουλίου 1925.

αποκτούσε αντιτουρκική χροιά. Ήταν, άλλωστε, γνωστές οι επεκτατικές βλέψεις του Μουσσολίνι σε σχέση με τα νοτιοδυτικά μικρασιατικά παράλια, οι οποίες προσδιόριζαν τη γενικότερη στάση της Ρώμης έναντι της Άγκυρας, δημιουργώντας εύλογες ανησυχίες στην τελευταία. Οι τουρκικοί φόβοι ενισχύονταν ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι οι Ιταλοί διατήρησαν μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης τα Δωδεκάνησα, τα οποία θα μπορούσαν πολύ εύκολα να χρησιμοποιηθούν ως εφευκτήριο σε μια πιθανή απόπειρα στρατιωτικής προσβολής των μικρασιατικών παραλίων. Ειδικά η δημιουργία ισχυρής ναυτικής βάσης των Ιταλών στη Λέρο δημιουργούσε τις προϋποθέσεις, εάν οι περιστάσεις το απαιτούσαν, για την ανάληψη επιθετικής ιταλικής δράσης της.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο Πάγκαλος εκτιμούσε ότι οι νεομεγαλοϊδεατικοί του οραματισμοί ήταν πολύ πιθανό να έβρισκαν πρόσφορο έδαφος προκειμένου να αναπτυχθούν, καθώς Λονδίνο και Ρώμη ήταν λογικό να επιθυμούν τη συστράτευση

και άλλων δυνάμεων, έστω και λιγότερο σημαντικών, όπως η Ελλάδα, στην προσπάθεια άσκησης πιέσεων στην Άγκυρα. Ενθαρρυμένος από την ιταλοβρετανική συνεννόηση, η οποία στρεφόταν προφανώς εναντίον της Τουρκίας, ο Έλληνας δικτάτορας υπολόγιζε ότι μια ενδεχόμενη ρήξη είτε της Μεγάλης Βρετανίας είτε της Ιταλίας, είτε και των δύο με την Τουρκία, θα επέτρεπε στον ίδιο να θέσει σε εφαρμογή το σχέδιό του για την ανακατάληψη τουλάχιστον της Ανατολικής Θράκης ή ακόμη και τμήματος της Μικράς Ασίας. Οι διευκολύνσεις που παρείχε στην Αθήνα η Ρώμη για την αγορά ιταλικού στρατιωτικού εξοπλισμού φαινόταν να αποτελούν επιπλέον απτή απόδειξη του ενδιαφέροντος του Μουσσολίνι για την προσέλκυση της Ελλάδας σε έναν ενδεχόμενο αντιτουρκικό σύνδεσμο.

Σε αυτό το πλαίσιο, και με δεδομένη την ιδεολογική συγγένεια του καθεστώτος του Πάγκαλου με του Μουσσολίνι, η διπλωματική στροφή του Έλληνα δικτάτορα προς τον Ιταλό συνάδελφό του αποτελούσε φυσική

εξέλιξη. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι ελληνοϊταλικές σχέσεις ήταν επιβαρημένες ήδη από την εποχή της Μικρασιατικής Εκστρατείας, φθάνοντας σε οριακό σημείο τον Αύγουστο του 1923 εξαιτίας της ιταλικής επιχείρησης κατάληψης της Κέρκυρας, ο Πάγκαλος γρήγορα ενστερνίστηκε την ιδέα της σύσφιξης των διμερών δεσμών, με απώτερο στόχο την εξασφάλιση των αναγκαίων διπλωματικών ερεισμάτων για την εφαρμογή στην πράξη των σχεδίων του εις βάρος της Τουρκίας. Η ανεπίσημη επίσκεψη του Ιταλού υφυπουργού Εξωτερικών Ντίνο Γκράντι στην Αθήνα, στις αρχές Ιουλίου του 1925, κατά τη διάρκεια της οποίας είχε επαφές με τον Έλληνα δικτάτορα και με τον υπουργό Εξωτερικών Κωνσταντίνο Ρέντη, αποτελούσε το πρώτο ορατό σημάδι του νέου ανέμου που έπνεε στις σχέσεις Αθήνας και Ρώμης: ο Πάγκαλος δεν έχασε την ευκαιρία να δηλώσει στον Γκράντι ότι προσέβλεπε στην ελληνοϊταλική συνεργασία σε ζητήματα που τα συμφέροντα των δύο γειτονικών κρατών ταυτίζονταν.

Πολύ σύντομα οι συζητήσεις θα έδιναν τη θέση τους σε περισσότερο πρακτικές πρωτοβουλίες, οι οποίες υπογράμιζαν τη βελτίωση του κλίματος ανάμεσα στην Αθήνα και στη Ρώμη. Η υπογραφή συμφωνιών για την προμήθεια από την Ελλάδα ιταλικού στρατιωτικού εξοπλισμού συνιστούσε ένα επιπλέον δείγμα αυτής της εγκαρδιότητας, η οποία έτεινε να εξελιχθεί σε διπλωματική σύμπραξη: σε προσωπικό μήνυμα που απηύθυνε προς τον Πάγκαλο ο Μουσολίνι όχι μόνο εξέφραζε την ικανοποίησή του για την ελληνική παραγγελία, την οποία χαρακτήριζε ως πραγματικό δείγμα καλής γειτονίας, αλλά επιπλέον διατύπωνε την επιθυμία του για την περαιτέρω εμβάθυνση των δεσμών ανάμεσα στη Ρώμη και στην Αθήνα. Η έναρξη διαπραγματεύσεων τον Νοέμβριο του 1925 για τη συνομολόγηση ελληνοϊταλικής εμπορικής σύμβασης προσέθετε έναν ακόμη κρίκο στην αλυσίδα των στενών διμερών επαφών.

Η συγκυρία για την εφαρμογή των σχεδίων του Πάγκαλου για συνεννόηση με την Ιταλία με σκοπό τη συγκρότηση κοινού αντιτουρκικού μετώπου έμοιαζε να είναι ιδανική, καθώς, εκτός των άλλων, συνδυάζονταν με την επιδείνωση των βρετανoturκικών σχέσεων εξαιτίας της ευνοϊκής για το Λονδίνο απόφασης του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών για την τύχη της περιοχής της Μοσούλης. Ο Πάγκαλος ήταν αποφασισμένος να αδράξει την ευκαιρία, επιδιώκοντας την εξασφάλιση συγκεκριμένης δέσμευσης από την πλευρά του Μουσολίνι σχετικά με ενδεχόμενη κοινή μελλοντική δράση εναντίον της Τουρκίας. Από αυτήν την άποψη, η επίσημη επίσκεψη που πραγματοποίησαν στις αρχές Μαρτίου του 1926 στη Ρώμη οι Έλληνες υπουργοί Εξωτερικών Λουκάς Κανακάρης Ρούφος και Συγκοινωνίας Αναστάσιος Ταβουλάρης παρείχε τη δυνατότητα αφ' ενός άμεσης εκδήλωσης των ελληνικών πρωτοβουλιών και, αφ' ετέρου, διερεύνησης των ιταλικών προθέσεων.

Αντίθετα από τις προσδοκίες του Πάγκαλου η ιταλική ανταπόκριση υπήρξε μηδαμινή. Ήδη από την παραμονή της άφιξης

Ο Πάγκαλος με τον Γάλλο στρατηγό Ζιράρ. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο Θεόδωρος Πάγκαλος εξέρχεται από τη Βουλή συνοδευόμενος από τη σύζυγό του.

των Ρούφου και Ταβουλάρη στη Ρώμη, αρμόδιοι ιταλικοί κύκλοι προΐδεάζαν για την επιφυλακτική στάση που θα τηρούσε η ιταλική κυβέρνηση απέναντι στις αναμενόμενες ελληνικές προτάσεις, αποκλείοντας το ενδεχόμενο ανάληψης οποιασδήποτε συμβατικής δέσμευσης από την πλευρά της Ιταλίας. Οι συζητήσεις του Ρούφου και του Ταβουλάρη με τον Μουσολίνι επιβεβαίωσαν την ιταλική απροθυμία ανάληψης συγκεκριμένων δεσμεύσεων έναντι της Ελλάδας. Ήταν σαφές ότι η ιταλική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να έρθει σε συνεννόηση με την Αθήνα για την ανάληψη κοινής δράσης εναντίον της Τουρκίας. Από τη στιγμή, επομένως, που ο Μουσολίνι απέφευγε να παράσχει οποιαδήποτε συγκεκριμένη δέσμευση τα σχέδια του Πάγκαλου για τη σύμπληξη μιας ελληνοϊταλικής συμμαχίας με αντιτουρκικό προσανατολισμό δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν. Κατά συνέπεια, οι ελπίδες του για την ανατροπή του εδαφικού καθεστώτος που είχε επιβάλει ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία η Συνθήκη της Λωζάνης θα παρέμεναν φρούδες. Η έκφραση ικανοποι-

ησης από την πλευρά ελληνικών κυβερνητικών κύκλων για τα αποτελέσματα των συνομιλιών της Ρώμης δεν αρκούσε για να αλλάξει την εικόνα της ουσιαστικής αποτυχίας των διπλωματικών ανοιγμάτων της Αθήνας. Η υπογραφή, στις 5 Ιουνίου 1926, βρετανοτουρκικής Συνθήκης, βάσει της οποίας η Άγκυρα αποδεχόταν την παραχώρηση σχεδόν του συνόλου της περιοχής της Μοσούλης στο υπό βρετανική εντολή ευρισκόμενο Ιράκ εξανέμισε τις τελευταίες πιθανότητες πολεμικής ανάφλεξης στην Εγγύς Ανατολή.

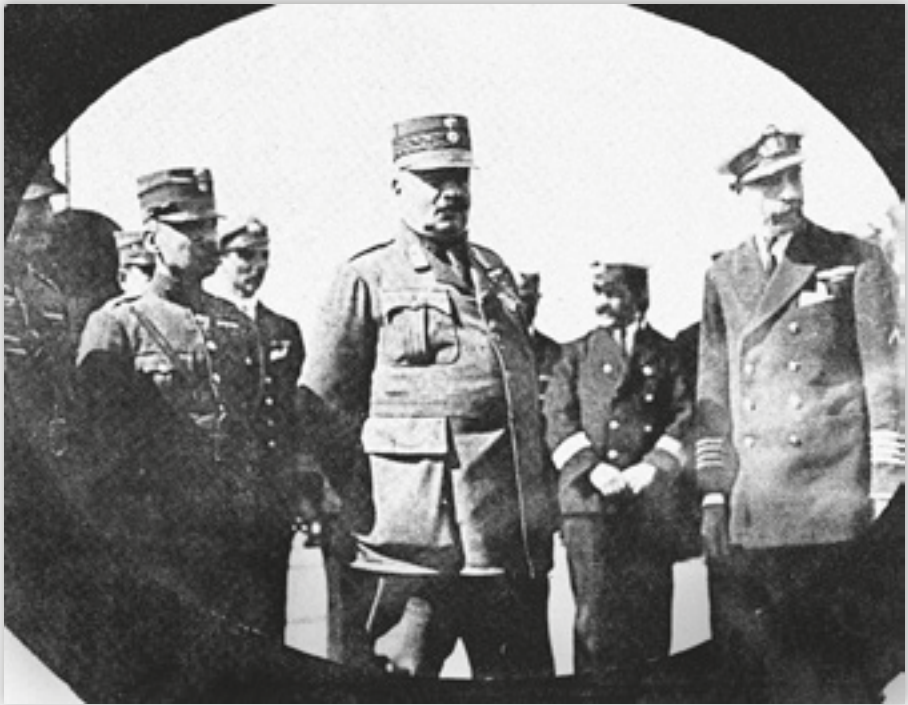
Η απογοήτευση από την πλευρά της Ιταλίας έστρεψε τον Πάγκαλο προς την κατεύθυνση της Γιουγκοσλαβίας, με την οποία η αποκατάσταση συμμαχικών δεσμών αποτελούσε απαραίτητη εναλλακτική προϋπόθεση για την ευόδωση των σχεδίων του Έλληνα δικτάτορα σχετικά με την ανάληψη στρατιωτικής δράσης εναντίον της Τουρκίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Πάγκαλος συγκατάνευσε στην έναρξη διαπραγματεύσεων για τη διευθέτηση των εκκρεμών ελληνογιουγκοσλαβικών ζητημάτων, τα σημαντικότερα από

τα οποία ήταν το καθεστώς και η έκταση της ελεύθερης γιουγκοσλαβικής ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, η διοίκηση της σιδηροδρομικής γραμμής που ένωσε την τελευταία με τη Γευγελή, καθώς και η απαίτηση του Βελιγραδίου για τον χαρακτηρισμό των ολαβόφωνων κατοίκων της ελληνικής Μακεδονίας ως σερβική μειονότητα. Η εξέλιξη των διμερών συνομιλιών επιβεβαίωσε τη σπουδή του Πάγκαλου να εξασφαλίσει τη γιουγκοσλαβική συμμαχία, ακόμη και εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων σε σχέση με τα υπόλοιπα θέματα. Απόδειξη, εξάλλου, της στρεβλής αντίληψης που επικρατούσε στους ελληνικούς κυβερνητικούς κύκλους για τον τρόπο διεξαγωγής των διαπραγματεύσεων αποτελούσε η ανάθεσή τους αποκλειστικά στον Ρούφο, στον οποίο αναγνωρίστηκε απεριόριστη πληρεξουσιότητα, και κατά συνέπεια απόλυτη ελευθερία ενεργειών. Ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, μάλιστα, ισχυριζόμενος ότι αποτελούσε ματαιοπονία η παράταση των τεχνικών συζητήσεων, επιδόθηκε ουσιαστικά σε καθαρά προσωπικές συζητήσεις με τους Γιουγκοσλάβους

διαπραγματευτές, αποφεύγοντας να ενημερώνει τις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες. Ο Ρούφος, εξάλλου, χαρακτήριζε τις επιφυλάξεις που διατυπώνονταν από υπηρεσιακούς παράγοντες ως αντίθετες στο «ευρύ πνεύμα» που διέπνεε τόσο τον ίδιο όσο και τον Πάγκαλο.

Η παράδοση τακτική που είχε υιοθετηθεί προδιέγραφε ασφαλώς και το αποτέλεσμα. Η παραίτηση του γενικού διευθυντή του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών Μιχαήλ Τσαμαδού, σε ένδειξη διαμαρτυρίας και αποδοκιμασίας των αλλοπρόσαλλων επιλογών της πολιτικής ηγεσίας, και κατόπιν η επιστολή που απηύθυνε στις 13 Αυγούστου 1926 ο Μιχαλακόπουλος προς τον πρωθυπουργό Αθανάσιο Ευταξία, μέσω της οποίας καταδίκασε –εκ μέρους σχεδόν του συνόλου των πολιτικών αρχηγών– τους κυβερνητικούς χειρισμούς, αποτελούσαν σαφείς προειδοποιήσεις για την αδιέξοδη πορεία των τελευταίων. Ο Ρούφος, ωστόσο, δεν έδειχνε να συμμερίζεται τις ανησυχίες. Αντίθετα, αποδεχόμενος την παραίτηση του Τσαμαδού και απορρίπτοντας τις εισηγήσεις που δεχόταν από τον Έλληνα

Ο Θεόδωρος Πάγκαλος (αριστερά) με τον Παρασκευόπουλο και τον ναύαρχο Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο.

πρεσβευτή στο Βελιγράδι Σπυρίδωνα Πολυχρονιάδη, ανέλαβε πλέον να φέρει εις πέρας μόνος του τις διαπραγματεύσεις, ευρισκόμενος έτσι κατ' ανάγκη υποχρεωμένος να δεχθεί η διεξαγωγή τους να πραγματοποιηθεί επί γιουγκοσλαβικών σχεδίων. Υπό αυτές τις συνθήκες, και με δεδομένες τις γαλλικές πιέσεις, οι οποίες πήραν συγκεκριμένη μορφή μέσω των ενεργών παρεμβάσεων του Γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα, κόμη Σαρλ ντε Σαμπρέν, οι ελληνικές υποχωρήσεις έλαβαν –έστω και αν ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών διαβεβαίωνε δημοσίως για το αντίθετο– τη μορφή άνευ όρων συγκατάνευσης σε όλες τις γιουγκοσλαβικές αξιώσεις, επιτρέποντας έτσι στους Γιουγκοσλάβους διαπραγματευτές να επιτύχουν μεγαλύτερα κέρδη ακόμη και από αυτά που είχαν εξουσιοδοτηθεί από την κυβέρνησή τους να επιδιώξουν.

Ο επικίνδυνος για τα ελληνικά συμφέροντα χαρακτήρας των χειρισμών του Ρούφου είχε έγκαιρα επισημανθεί και μάλιστα

από τους αρμόδιους διπλωματικούς χειριστές. Οι υπηρεσίες του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών υποστήριζαν ότι το γιουγκοσλαβικό σχέδιο Συμφωνίας όχι μόνον δεν μπορούσε να γίνει δεκτό, αλλά δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ούτε καν ως βάση περαιτέρω διαπραγματεύσεων, αφού πολλές από τις προβλέψεις του –οι οποίες είχαν και στο παρελθόν αποτελέσει αντικείμενο διαπραγματεύσεων ανάμεσα στις δύο πλευρές, αλλά τελικά είχαν απορριφθεί ως απαράδεκτες από την Αθήνα– κατέτειναν στη μείωση της ελληνικής κυριαρχίας προς όφελος του Βελιγραδίου. Ταυτόχρονα, απορριπτόταν και το επιχείρημα της εξασφάλισης αντισταθμισμάτων μέσω της συνομολόγησης διμερούς Συνθήκης Συμμαχίας, δεδομένου ότι τα κέρδη αυτά θα μπορούσαν να επιτευχθούν χωρίς τις μονομερείς ελληνικές θυσίες. Σε κάθε περίπτωση διατυπωνόταν η εκτίμηση ότι η υποχωρητικότητα της Αθήνας πιθανότατα θα συντελούσε στη μακροπρόθεσμη διεύ-

ρυνση των γιουγκοσλαβικών απαιτήσεων, δημιουργώντας έτσι αφορμές διαρκών προστριβών, οι οποίες θα προκαλούσαν τελικά τη διάλυση της ίδιας της συμμαχίας, οπότε οι μεν υποχρεώσεις της Ελλάδας θα παρέμεναν ακέραιες, αφού η ισχύς των υπό συζήτηση συμφωνιών προβλεπόταν να είναι πενήνταετής, τα δε πλεονεκτήματα θα είχαν εξαφανισθεί.

Οι προειδοποιήσεις, ωστόσο, δεν ακούσαν για να μεταστρέψουν την πορεία των πραγμάτων. Η υπογραφή των ελληνογιουγκοσλαβικών Συμφωνιών, στις 17 Αυγούστου 1926, στην Αθήνα, από τον Ρούφο και τον Γιουγκοσλάβο πρεσβευτή στην ελληνική πρωτεύουσα Πάντα Γαβρίλοβιτς ολοκλήρωσε και τυπικά τις διαπραγματεύσεις που είχε εγκαινιάσει το καθεστώς του Πάγκαλου, επιβεβαιώνοντας με τον πλέον εμφανικό τρόπο τις ανησυχίες που είχαν εκφραστεί για το περιεχόμενό τους. Βάσει των Συμφωνιών αυτών η Ελλάδα, με αντάλλαγμα τη συνομολόγηση διμερούς Συνθήκης Φιλίας μόλις τριετούς διάρκειας,

αποδεχόταν ουσιαστικά όλες τις απαιτήσεις της Γιουγκοσλαβίας σε μια σειρά από ιδιαίτερα ευαίσθητα ζητήματα: διεύρυνση –κατά περίπου 50%– της γιουγκοσλαβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης και σημαντική επέκταση των γιουγκοσλαβικών αρμοδιοτήτων, σε βαθμό που αυτή να καθίσταται στην πράξη γιουγκοσλαβικό λιμάνι· καθιέρωση Μεικτής Επιτροπής, αποτελούμενης από έναν Έλληνα, έναν Γιουγκοσλάβο και έναν Γάλλο, με αποστολή την επίβλεψη της εύρυθμης λειτουργίας της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης, στην οποία εγκαθιδρυόταν ουσιαστικά ένα ιδιότυπο καθεστώς συγκυριαρχίας υπό γαλλική επιδιαιτησία· χαρακτηρισμός, τέλος, συλλήβδην των σλαβόφωνων κατοίκων της Ελλάδας ως σερβική μειονότητα. Η καθολική κατακραυγή της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στις Συμφωνίες του Πάγκαλου, όπως έμειναν έκτοτε ευρύτερα γνωστές, επιτάχυνε τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας, οδηγώντας στην ανατροπή του δικτατορικού καθεστώσ,

Ο ναύαρχος Χατζηκυριάκος στην είσοδο του μητροπολιτικού ναού. Δίπλα του ο Πάγκαλος και ένας υπασπιστής του.

με άμεση συνακόλουθη συνέπεια την αναστολή εφαρμογής των συμπεφωνημένων και τελικά, έναν χρόνο αργότερα, την απόρριψη των Συμφωνιών από τη Βουλή των Ελλήνων.

Διακατεχόμενος από εμμονές, ο Πάγκαλος δεν ήταν σε θέση να σταθμίσει ψύχραιμα τα δεδομένα της αδήριτης πολιτικής πραγματικότητας, με αποτέλεσμα συχνά να μην μπορεί να διακρίνει το ευκαίριο από το εφικτό. Οι σπασμωδικές επιλογές του ήταν, επομένως, φυσικό, όχι μόνο να μην έχουν το επιθυμητό για τον ίδιο αποτέλεσμα, αλλά αντίθετα να συμβάλλουν στη γενικότερη απορρύθμιση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η κατάφωρη παραβίαση της διεθνούς νομιμότητας στην περίπτωση της αψυχολόγητης ελληνικής εισβολής στο βουλγαρικό έδαφος, αφ' ενός οδήγησε στη διεθνή καταδίκη της Αθήνας και αφ' ετέρου απέδειξε την άγνοια του Πάγκαλου για τον τρόπο λειτουργίας του διεθνούς συστήματος. Η –σχεδόν αγνωιώδης– προσπάθειά του να εξασφαλίσει την υποστήριξη της Ιταλίας με σκοπό την ανατροπή ορισμένων από τους εδαφικούς όρους της Συνθήκης της Λωζάνης υπήρξε δηλωτική του τρόπου με τον οποίο ο Έλληνας δικτάτορας αντιλαμβάνονταν τη χάραξη και την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Η στροφή, τέλος, που επιχειρήσε –μετά την απογοήτευση από τη διαπίστωση της ιταλικής απροθυμίας συνεργασίας– προς την κατεύθυνση της Γιουγκοσλαβίας, αναζητώντας στην υποστήριξη του Βελιγραδίου έστω ένα διεθνές έρεισμα προκειμένου να θέσει σε εφαρμογή τα σχέδιά του για την ανάληψη στρατιωτικής δράσης εναντίον της Τουρκίας, καταδεικνυε την αποσπασματικότητα των πρωτοβουλιών του.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανάσιος Βερέμης, «Η δικτατορία του Πάγκαλου», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 285-290.
Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο*

πολέμων, τόμ. Α', εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1997.

Αντώνης Κλάφης, *Η ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1923-1932*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.

Του ίδιου, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών*, Εθνικό Ίδρυμα Μελετών και Ερευνών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» – Ι. Σιδέρης, Χανιά/Αθήνα 2010.

Του ίδιου, *Ο Ανδρέας Μικαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.

Θησεύς Πάγκαλος (επιμ.), *Αρχειόν Θεοδώρου Παγκάλου*, τόμ. Α'-Β', εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1973-1974.

Σπυριδών Γ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925. Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2006.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002.

Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας, 1912-1940*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996.

James Barros, *The League of Nations and the Great Powers. The Greek-Bulgarian incident, 1925*, Clarendon Press, Oxford 1970.

Alan Cassels, *Mussolini's early diplomacy*, Princeton University Press, Princeton 1970.

Douglas Dakin, «The importance of the Greek Army in Thrace during the Conference of Lausanne, 1922-1923», στο: *Greece and Great Britain during World War I*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1985, σσ. 211-232.

Antonis Klapsis, «Attempting to revise the Treaty of Lausanne. Greek foreign policy and Italy during the Pangalos dictatorship, 1925-1926», *Diplomacy and Statecraft*, 25(2) (2014), σσ. 240-259.

Του ίδιου, «Turkey's search for a new foreign policy, 1923-1925. The view of Greek diplomacy», *Balkan Studies*, 46 (2005-2007), σσ. 81-98.

Ο Αντώνης Κλάφης είναι δρ Διπλωματικής Ιστορίας, διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

“Ήθελε να κάνει δικτατορία,
δεν τον απαλλάσσω καμίας
ευθύνης,,

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΕΓΓΟΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΑΓΚΑΛΟΥ

ΣΤΟΝ ΜΑΚΗ ΠΡΟΒΑΤΑ

Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα υπήρξε αυτός ο στρατηγός, ο οποίος ήταν σπουδαίος στρατιωτικός και φανατικός βενιζελικός. Το 1916 υποστήριξε τον Βενιζέλο στη διαμάχη του με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και ανταμείφθηκε με θέση στο υπουργείο Πολέμου. Ήταν η επιλογή του Βενιζέλου για να φέρει εις πέρας την απόβαση στη Σμύρνη. Έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην καταδίκη και στην εκτέλεση των «Εξι» στο Γουδή για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Μαζί με τον αρχηγό του Στρατού Οθωναίο και τον ναύαρχο Χατζηκυριάκο-Γκίκα έστειλε τηλεσίγραφο και ζήτησε από τον Βενιζέλο να μην υπογράψει τη Συνθήκη της Λωζάνης. Ήταν στην πρωτοπορία των Παιδιών της Αμύνης, και το 1925 εξελέγη από τη συντριπτική πλειοψηφία της Βουλής πρωθυπουργός, εξ ου και υπάρχει επίσημα η φωτογραφία του στη Βουλή των Ελλήνων... Μετά, όμως, ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος αποφάσισε να γίνει δικτάτορας...

Εγγονός του, από τον γιο του Γεώργιο, είναι ο πολιτικός, πρώην βουλευτής και υπουργός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος, μέσα στα χρόνια, σε σχέση με τον παππού του, αντιμετώπισθηκε με εκ διαμέτρου αντίθετους τρόπους. Από πρώτης γραμμής καμάρι των αριστερών, έως τις επιθέσεις, σαν να είχε οποιαδήποτε ευθύνη για τη δικτατορία του παππού του. Πέρα από κάθε ιστορική λογική και παρότι, ως γνωστόν, καμία αξία ή απαξία δεν κληρονομείται.

Για πρώτη φορά στη ζωή του ο Θεόδωρος Πάγκαλος αποφάσισε ότι θέλει να μιλήσει για τον παππού του, κυρίως πολιτικά. Και η πιο προφανής επιλογή του φυσικά θα ήταν το περιοδικό «ΙΣΤΟΡΙΑ».

Το 1918 ο Πάγκαλος αναλαμβάνει γενικός επιτελάρχης της στρατιάς. Στη φωτογραφία ο Παρασκευόπουλος, παρόντος του Ελ. Βενιζέλου, του παραδίδει την ελληνική σημαία.

Έχει πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι μιλάτε πρώτη φορά για τον παππού σας Θεόδωρο Πάγκαλο και τα πολιτικά του πεπραγμένα. Ποιος είναι ο λόγος που δεν έχετε μιλήσει ποτέ γι' αυτό;

«Υπάρχουν διαφορετικοί λόγοι. Έχω μεγαλώσει σε ένα σπίτι όπου ο Θεόδωρος Πάγκαλος ήταν ο μεγάλος άνδρας της οικογενείας. Τα παιδιά έπρεπε να του μοιάσουν. Ήταν διπλό πρότυπο πατριωτισμού και επιτυχίας σε ό,τι αφορά την αναρρίχηση σε αξιώματα. Είχε αναγνωριστεί ως στρατιωτική ιδιοφυΐα. Υπήρχαν δρόμοι και πλατείες με το όνομά του και αγάλματά του σε διάφορα μέρη της χώρας. Εγώ βέβαια αντιδρούσα από μικρός στις καθιερωμένες αξίες. Δεν μπορούσα να ξεφύγω από τη γοητεία που ασκούσε πάνω μου μια τέτοια καθιερωμένη φυσιογνωμία. Στο σπίτι η μνήμη του ήταν πανταχού παρούσα. Επειδή είχα το όνομά του, μου είχαν δώσει και τα βιβλία του, που είχαν μέσα σπουδαίες σημειώσεις, φωτογραφίες

του και εντελώς ατομικά ενθυμήματα, όπως το πιστόλι του και το πορτοφόλι του. Πέθανε το 1952, όταν εγώ ήμουν 14 ετών, και προσανατολιζόμουν ήδη προς τη ριζική αμφισβήτηση: το ΚΚΕ. Γρήγορα κατάλαβα ότι ήμουν και ένα λαμπρό δείγμα προσηλυτισμού εις βάρος της άρχουσας τάξης. Είχα ένα ειδικό καθεστώς αντιμετώπισης. Έβλεπα στα μάτια των καθοδηγητών μου μια λάμψη και μια ικανοποίηση. Αργότερα, όταν έγινα “αποστάτης”, μετά τη 12η Ολομέλεια το 1956, διαπίστωσα ότι το ΚΚΕ είχε μια δυνατότητα να συκοφαντεί ανθρώπους για να καταστρέψει την αγωνιστική τους ιστορία. Η συστηματική δυσφήμιση, με πολλές φορές υπερβολικές ή καθ' όλα τεχνητές ιστορίες, συγκροτούσε ένα αποφασιστικό επιχείρημα για τη λεγόμενη από τότε δολοφονία χαρακτήρων (character assassination). Όταν αργότερα έφτασε η εποχή του ΣΥΡΙΖΑ, δηλαδή του ολοκληρωτικού ξεφτιλισμού της Αριστεράς και खुδαιοποίησης των πάντων, πολλοί από τους

τότε νομείς της εξουσίας, που ήταν πραγματικοί πολιτικοί αλήτες, μου απέδιδαν ανοικτά την ευθύνη για τη δικτατορία του παππού μου, που είχε επέλθει 15 χρόνια πριν από τη γέννησή μου».

Αναρωτιέμαι αν ένας τέτοιος παππούς ήταν σαν φιγούρα όπως έχουμε ως ελληνική κοινωνία τους παππούδες στο μυαλό μας. «Είχα μια σχέση τρυφερότητας και αγάπης προς αυτόν. Παππούς μου ήταν άλλωστε. Όμως δεν ζούσε και πολύ μέσα στο σπίτι. Είχε μια πολύ νεότερη φιλενάδα με την οποία έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Είχε εγκαταλείψει τη γιαγιά μου. Υπήρχαν τέτοια προβλήματα. Με ενδιέφερε. Για τον λόγο αυτόν διάβασα ό,τι μπορούσε να έχει σχέση με αυτόν. Ο Πάγκαλος ήταν ναπολεόντειος σε μια χώρα του Τρίτου Κόσμου. Ο Γκαρσία Μάρκες έγραψε ένα βιβλίο που λέγεται το “Φθινόπωρο του Πατριάρχη” (“L’automne du patriarche”). Εκεί περιγράφεται πολύ πειστικά ένας τέτοιου είδους άνθρωπος. Ένας προοδευτικός στρατιωτικός, ο οποίος τα βάζει με τους γαιοκτήμονες και την Εκκλησία, όπως όλοι οι

Colorados, δηλαδή τα ριζοσπαστικά κινήματα της Λατινικής Αμερικής. Ήταν προοδευτικοί για την αγροτική μεταρρύθμιση αλλά πατερναλιστές προς τα λαϊκά στρώματα, που τα στήριζαν για να αποκτήσουν καλύτερο επίπεδο ζωής αλλά τα περιφρονούσαν ταυτόχρονα. Για τον λόγο αυτόν ήταν και αυταρχικοί. Στις ελεύθερες εκλογές ο λαός ψήφιζε αυτούς που τον τυραννούσαν. Ο Πάγκαλος είχε μονίμως πάνω στο γραφείο του δύο μικρά μπρούντζινα αγάλματα. Ένα της τυφλής Δικαιοσύνης και μία αναπαράσταση του Ναπολέοντα σε κάποιο πεδίο μάχης.

»Στον έναν και μισό χρόνο που κράτησε η δικτατορία του, που ξεκίνησε με ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής, ο Πάγκαλος ασφαλόστρωσε τη Λεωφόρο Συγγρού και τις οδούς προς Κόρινθο και Θήβα, μέχρι την Ελευσίνα. Έδωσε καθαρό νερό και ηλεκτρικό στην Αθήνα, υπογράφοντας τις συμβάσεις με την Power και την Ulen. Ίδρυσε την Ακαδημία Αθηνών, εισήγαγε τη δημοτική στις σχέσεις με το Δημόσιο, με συνεργάτη τον Κώστα Σωτηρίου, αγόρασε

Ο Παπαναστασίου (πρωθυπουργός), με τον Πάγκαλο (υπουργό Εννόμου Τάξεως) και τον Γεώργιο Ρούσο (υπουργό Εξωτερικών).

Ο Πάγκαλος και η σύζυγός του εξέρχονται συνοδεία των υπασπιστών του από τον Καθολικό Καθεδρικό Ναό του Αγίου Διονυσίου. ΚΑΤΩ: Ο Πάγκαλος προσέρχεται σε εκδήλωση προσκόπων στο Καλλιμάριμο το 1925.

τα ορεινά πυροβόλα και τα αντιαεροπορικά του πολέμου της Αλβανίας, εξάλειψε τη ληστεία και ολοκλήρωσε την αγροτική μεταρρύθμιση σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Μισούσε βέβαια τους κομμουνιστές και άλλους πολιτικούς και ιδίως τον δεύτερο χρόνο έστειλε εκατοντάδες από αυτούς σε τόπους εξορίας».

Τους πολιτικούς πρέπει να τους βλέπουμε και σε ενεστώτα ιστορικό χρόνο, στην εποχή τους. Υπάρχει κάτι για εκείνη την εποχή, που οι Έλληνες, όταν μιλάνε για τότε και για τον παππού σας, δεν το γνωρίζουν;

«Όταν έπεσε η δικτατορία των συνταγματάρχων η αριστερή διάνοηση ταύτισε τις τρεις δικτατορίες του παρελθόντος. Θ. Πάγκαλος, Ι. Μεταξάς και οι συνταγματάρχες του '67 έγιναν ένα αμάλγαμα. Τα τρία όμως αυτά καθεστώτα δεν είχαν καμία σχέση μεταξύ τους. Ο Μεταξάς είχε ως πρότυπο τη Γερμανία του Χίτλερ και την Ιταλία του Μουσολίνι. Ο Πάγκαλος ήταν έντονα αντιμοναρχικός, ανατρεπτικός και κάποια στιγμή πήρε την εξουσία. Δεν ήθελε να θέσει τις φιλοδοξίες του υπό την κρίση του ελληνικού λαού, διότι δεν είχε εμπιστοσύνη σε αυτόν. Είχε προφανώς άδικο. Αν ο λαός κάνει λάθος, έχει δικαίωμα να κάνει λάθος και να πληρώνει γι' αυτό. Όμως ο Πάγκαλος δεν είχε συνέλθει ποτέ του από το γεγονός ότι το '20 οι Έλληνες ψήφισαν εναντίον του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος είχε πάρει ένα γραφικό πριγκιπάτο των Βαλκανίων και το είχε μετατρέψει σε δύναμη παγκόσμιας εμβέλειας. Ο Βενιζέλος είναι ο πνευματικός του πατέρα. Τον θαυμάζει απεριόριστα. Όλες του τις δυνάμεις και την οικογενειακή του περιουσία τις έθεσε στη διάθεση του βενιζελισμού και της Μεγάλης Ιδέας. Είκοσι πέντε ετών είναι γραμματέας του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που οδηγεί στην επανάσταση στο Γουδί. Αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους στρατεύεται στην Αμυνα. Γίνεται δεξί χέρι του Βενιζέλου και αποβιβάζεται στη Σμύρνη ως εκπρόσωπός του. Μέρες που συγκλονίζουν και που είναι λογικό να είχαν χαραχθεί για πάντα στο μυαλό του».

Ο Βενιζέλος τον επέλεξε λόγω του σημαντικού στρατιωτικού του έργου.

«Υπήρχε αυτή η διάσταση. Ο Γάλλος διοικητής του συμμαχικού μετώπου στη Μακεδονία Φρανσέ Δεσπεραί κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε γράψει: "Αν μπορούσα θα επέλεγα ως αντικαταστάτη μου έναν Έλληνα αξιωματικό που δεν τον ξέρετε". Εννοούσε τον Πάγκαλο.

»Βέβαια ο Πάγκαλος ήταν μεγαλοϊδεάτης. Η κυρίαρχη στη χώρα μας ιδεολογία της ψευδοαριστεράς έχει καταδικάσει τη Μεγάλη Ιδέα. Έτσι είχε συμπέσει το ΚΚΕ με τους μοναρχικούς οπαδούς του βασιλιά Κωνσταντίνου. Το κόμμα αυτό έκανε πολύ έντονη διαλυτική διείσδυση στον Στρατό όταν οι βασιλόφρονες είχαν πάρει τα ηνία. Το 1920 οι εκλογές δικαίωσαν τις πιο σκοτεινές προκαταλήψεις του Πάγκαλου για το ελεύθερο λαϊκό φρόνημα. Τα πλήθη των διαδηλωτών, που φώναζαν "Ψωμί, ελιά και Κώτσο βασιλιά", η πλειοψηφία μάχιμων μονάδων του Στρατού, που είχαν προσελκυστεί στη γραμμή της "Καθημερινής" και ειδικότερα των άρθρων οίκαδε και ό,τι ακολούθησε, αναστάτωσαν τον κόσμο μέσα στον οποίο είχε αναδειχθεί ο Πάγκαλος. Αυτός ήταν πρωτοπορία των Παιδιών της Αμύνης. Έφερε στο μέτωπο τη Μερραρχία Κρητών, την οποία δημιούργησε ο ίδιος από το μηδέν και η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στις επιχειρήσεις λόγω της γενναιότητας των Κρητών αλλά κυρίως λόγω της έμπνευσης και του σχεδίου που δημιουργούσε ο ίδιος ο μέραρχός της. Βέβαια, σε ό,τι αφορά τη στρατηγική είχαν για πρώτη φορά διαφωνήσει με τον Βενιζέλο. Ο Πάγκαλος, ο αρχηγός του Στρατού Οθωναίος και ο ναύαρχος Χατζηκυριάκος-Γκίκας, συγγενής του γνωστού ζωγράφου, διαφώνησαν με την απόβαση στη Σμύρνη και τη δημιουργία ελληνικού προγεφυρώματος εκεί. Ο λόγος ήταν ότι εκτιμούσαν οι τρεις στρατιωτικοί ηγέτες ότι ο πληθυσμός της επαρχίας Σμύρνης και της πόλης της ίδιας είχε πια μια πλειοψηφία Τούρκων και επομένως δεν μπορούσε, όσο και επιτυχής να ήταν, μια τακτική αμύνης που θα στηριζόταν σε αναχώματα να εμποδίσει τον Κεμάλ

να καταλάβει την πόλη ή τουλάχιστον να την ενοχλήσει σε σημαντικό βαθμό. Οι τρεις ηγέτες αργότερα έστειλαν στη Λωζάνη τελεσίγραφο και ζητούσαν από τον Βενιζέλο να μην υπογράψει την πρόταση αλλά να επιτρέψει στον ανασυγκροτηθέντα από τον Πάγκαλο στρατό του Έβρου να εισβάλει στην Ανατολική Θράκη και να φέρει τα ανατολικά σύνορα στα προάστια της Κωνσταντινούπολης, όπως ήταν το αρχικό του σχέδιο.

Σε σχέση με τη Σμύρνη ποια ήταν η άποψή του;

«Ο Πάγκαλος δεν συμφώνησε ποτέ να πάμε στη Σμύρνη. Το σχέδιό του ήταν να καταλάβει την Ανατολική Θράκη, με συμπαγή τότε ελληνικό πληθυσμό, και “να έχουμε την Κωνσταντινούπολη υπό το βεληνεκές των πυροβόλων μας”, όπως έλεγε. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, η Τουρκία, όσο μεγάλο και αν γινόταν το ασιατικό της μέρος, θα ήταν μονίμως όμηρος της Ελλάδας».

Πολύ σημαντική στιγμή στην Ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Τι έλεγε για την εκτέλεση των «Εξι»;

«Ο Πάγκαλος ενθάρρυνε το κίνημα του '23. Επανήλθε στον Στρατό και ουσιαστικά ανέλαβε τον έλεγχο του Φρουραρχείου Αθηνών. Μειτείχε καθοριστικά στη λήψη της απόφασης να οδηγηθούν στο Στρατοδικείο οι μέχρι τότε κυβερνώντες. Μετά από αυτό έπαιξε σημαντικό ρόλο για την καταδίκη σε θάνατο των κατηγορουμένων και την εκτέλεσή τους. Όταν τον ρωτούσαν γιατί το έκανε αυτό, έλεγε πάντα: “Έπρεπε να δώσουμε αίμα στους πρόσφυγες. Δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι είχαν χάσει τη ζωή τους και το σπίτι τους. Χιλιάδες παιδιά είχαν απαχθεί στα βάθη της Ανατολίας από μουσουλμάνους. Ποιος θα τα πλήρωνε αυτά; Έπρεπε να υπάρξει κάθαρση στο δράμα του ελληνισμού της Μικράς Ασίας”».

Με την Αριστερά ποια ήταν η σχέση του; «Όταν επιβλήθηκε η γερμανική κατοχή το ΚΚΕ πρότεινε στον Πάγκαλο την αρχιστρατηγία του ΕΛΑΣ. Αρνήθηκε αυτήν την πρόταση. Είχε προηγηθεί η δολοφονία του Ψαρρού. Κανείς δεν ξέρει. Μπορεί απλώς να μην ήθελε να χάσει τη βολή του και να διακινδυνεύσει στα βουνά. Όλη η ηγεσία

του ΕΛΑΣ αποτελείτο από ανθρώπους που χρωστούσαν στον Πάγκαλο τη συγκεκριμένη στρατιωτική τους άνοδο. Παγκαλική ήταν ο στρατιωτικός διοικητής Στέφανος Σαράφης, ο επιτελάρχης του και η πλειοψηφία από τους επιτελικούς αξιωματικούς του. Αυτός όμως παρέμενε πάντα δύσπιστος απέναντι στον κομμουνισμό».

Η συγκεκριμένη πρόταση του ΚΚΕ προς τον Πάγκαλο είναι γνωστή ή αν γραφεί θα πει το ΚΚΕ «εμείς δεν την κάναμε ποτέ»; «Δεν έχουν παραδώσει τα σχετικά αρχεία για να δούμε αν του την έκαναν. Παραδίδουν επιλεκτικά τα αρχεία».

Τι έχετε να πείτε σχετικά με τη δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου;

«Υπάρχει μια σειρά από λάθη που οφείλονται στην κακοποίηση της Ιστορίας από τους στρατευμένους διανοούμενους που υπηρετούν το ΚΚΕ. Ο Πάγκαλος δεν ήταν στρατιωτικός όταν έκανε τη δικτατορία. Είχε παραιτηθεί από τον Στρατό και στις εκλογές του 1925 είχε εκλεγεί βουλευτής Θεσσαλονίκης με το κόμμα Σοσιαλιστών και Προσφύγων. Πρόεδρος αυτού του κόμματος ήταν ο Γιάννης Πασαλίδης, μετέπειτα πρόεδρος της ΕΔΑ. Στη Βουλή, που ακολούθησε τις εκλογές, όπου το Λαϊκό Κόμμα δεν είχε συμμετάσχει, ο Πάγκαλος ήταν στην πιο ριζοσπαστική πτέρυγα του Κοινοβουλίου. Ήθελε να φύγει ο βασιλιάς και να καταργηθεί ο θεσμός. Όταν έγινε το πραξικόπημα εναντίον της κυβέρνησης Μιχαλακοπούλου ο Παπαναστασίου πρότεινε να δοθεί ψήφος εμπιστοσύνης, και αυτό ακριβώς συνέβη. Για τον λόγο αυτόν αναγνωρίζεται ο Πάγκαλος ως πρωθυπουργός μέχρι και τώρα».

Υπάρχει κάτι ενδιαφέρον που να έχετε ακούσει από τον ίδιο για εκείνες τις μέρες; «Έχω ακούσει από τον ίδιο, όταν ήταν σε προχωρημένη ηλικία, ότι το βράδυ πριν από το πραξικόπημα πήγε στη Βουλή, που ήταν τότε στο Μέγαρο της Σταδίου. Εκεί συνάντησε στους διαδρόμους τον πρωθυπουργό Μιχαλακόπουλο, ο οποίος τον ρώτησε: “Θόδωρε οι εφημερίδες γράφουν πως θα κάνεις πραξικόπημα. Δεν μας λες και εμάς πότε θα το κάνεις για να κοιμόμαστε

Ο Πάγκαλος ως πρόεδρος της Δημοκρατίας προσέρχεται στον Μητροπολιτικό ναό Αθηνών.

ήσυχτοι;”. “Κύριε πρόεδρε, είναι εν εξελίξει το πραξικόπημα. Απόψε γίνεται”. Γέλασε ο Μιχαλακόπουλος: “Θόδωρε, έχεις ακατανίκητο χιούμορ. Πάντα το εθαύμαζα”. Πήγε σπίτι του, κοιμήθηκε και στις 3 π.μ. τον συνέλαβαν οι πραξικοπηματίες.

Πέρα από τα οργανωτικά, στρατιωτικά του προσόντα, είχε άλλο προσόν; «Ήταν πνευματικός άνθρωπος. Ήξερε πολύ καλά Γαλλικά. Έχω στη βιβλιοθήκη μου τα άπαντα του Ονορέ ντε Μπαλζάκ. Τα έχει διαβάσει όλα, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τις σημειώσεις του στα περιθώρια. Νομίζω ότι θα ήταν πολύ δύσκολο να ανακαλύψουμε κάποιον άλλον στην Αθήνα, που εκείνη την εποχή να είχε διαβάσει τα άπαντα του Μπαλζάκ στο πρωτότυπο. Η πολιτική του σύλληψη ήταν να

ενώσει τους βενιζελικούς και τους αντιβενιζελικούς. Να ενώσει το έθνος και να μεταβάλει τη βάση της εξωτερικής πολιτικής προς την κατεύθυνση που εκείνος επιθυμούσε. Να προχωρήσει δηλαδή στην κατάληψη της Ανατολικής Θράκης, που εκείνη την εποχή κατοικούνταν από Έλληνες, και στη δημιουργία μιας διεθνούς πόλης τύπου Ταγγέρης στην Κωνσταντινούπολη υπό τον ουσιαστικό έλεγχο των Ελλήνων».

Και αυτός του ο σκοπός να ενωθούν οι Έλληνες, του αγίαζε το «μέσον»; «Στη δεύτερη φάση της δικτατορίας είχε κάνει πρωθυπουργό τον Ευταξία, ο οποίος ήταν βασιλόφρονος. Έτσι όμως έχασε τους βενιζελικούς και δεν κέρδισε τους βασιλόφρονες, που υπάκουγαν στον βασιλιά, ο οποίος δεν του είχε καμία εμπιστοσύνη.

Με το κεφάλαιο της εποχής, το οποίο ήταν κυρίως βιομηχανικό, τι σχέσεις είχε; «Είχε πολύ καλή σχέση με τους εκφραστές του βιομηχανικού κεφαλαίου. Όταν πέρασε ένας χρόνος και ο Πάγκαλος δεν τους έκανε τα κέφια τον ανέτρεψαν. Ο Μποδοσάκης, για παράδειγμα, είχε κάνει το πυριτιδοποιείο στην Ελευσίνα, γιατί δεν το δέχονταν σε κανένα άλλο μέρος στην Ελλάδα».

Ένας άνθρωπος, λοιπόν, που είχε αυτά τα προτερήματα πώς γίνεται να κάνει δικτατορία και να έχει ως θέμα τι μήκος φούστα θα φοράνε οι γυναίκες;

«Ο Πάγκαλος είχε να αντιμετωπίσει την παγκόσμια κρίση η οποία άρχιζε. Ήταν κυνικός. Περιφρονούσε τον λαό και δεν ήθελε με κανέναν τρόπο να του πει την αλήθεια. Έκανε λοιπόν δύο επιχειρήσεις κατά την κατεύθυνση που άρεσε στον λαό, σύμφωνα με τη δική του άποψη. Ο ελληνικός λαός τι ήθελε: πατριωτισμό και ηθική. Επιτέθηκε στους Βουλγάρους οι οποίοι μας ενοχλούσαν συνεχώς με αλληπάλληλα συνοριακά επεισόδια και τους τσάκισε στρατιωτικά. Μπήκε 60 χιλιόμετρα μέσα στη Βουλγαρία».

Οι Βούλγαροι πίεζαν πάρα πολύ για να αποκτήσουν δίοδο στη θάλασσα. Όμως η Κοινωνία των Εθνών μας έβαλε πρόστιμα γι' αυτές τις επιθέσεις.

«Πληρώσαμε αλλά αποκτήσαμε την ησυχία μας. Πρέπει να προσμετρηθεί αυτό. Δεν ξαναέγιναν ποτέ από τους Βουλγάρους συνοριακά επεισόδια στα σύνορά μας. Ακόμα και στον εμφύλιο οι Βούλγαροι έσερναν τα εφόδια στον Δημοκρατικό Στρατό του Μάρκου Βαφειάδη μέσω Γιουγκοσλαβίας».

Αυτό για να «δώσει» πατριωτισμό. Για την ηθική, επέλεξε την «ανηθικότητα» της εποχής.

«Είχαν εμφανιστεί και στην Ελλάδα οι πρώτες κοντές φούστες στην ιστορία της ανθρωπότητας μετά την αρχαιότητα. Επέβαλε την ηθική της μακριάς φούστας για λόγους καθαρά επικοινωνιακούς. Δεν ήταν καθόλου συντηρητικός ο ίδιος. Κατά τα χρόνια της δικτατορίας η Ροζίτα Σεράνο, τραγουδίστρια και χορεύτρια, Χιλιανή γερμανικής καταγωγής, έφτασε στην Αθήνα. Ο Πάγκαλος, ο οποίος ήταν θαυμαστής

Κατά τα χρόνια της δικτατορίας ο Πάγκαλος απένειμε στην τραγουδίστρια Ροζίτα Σεράνο τον Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η σύλληψη του Πάγκαλου με εκτενές φωτογραφικό ρεπορτάζ στο γαλλικό περιοδικό *L' Illustration* (4 Σεπτ. 1926).

της, της απένειμε τον Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος. Ήταν βασιλικό παράσημο και πιθανόν να ήθελε να το απαξιώσει. Πολλά χρόνια αργότερα η Σεράνο κατηγορήθηκε ως δωσίλογος και τη διέσωσε ο Γεώργιος Παπανδρέου, άγνωστο για ποιον λόγο. Ο Πράπας, ο οποίος ήταν από τους μεγαλύτερους θαυμαστές της, έφτιαξε γι' αυτήν την

πάστα σεράνο, που δεν υπάρχει σε κανένα άλλο μέρος του κόσμου. Ας πούμε τώρα ότι την ίδια εποχή που παρασημοφορούσε τη Ροζίτα Σεράνο ο δικτάτορας απένειμε τον Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος και στον παντελώς άγνωστο, εκείνη την εποχή, Αλεξανδρινό ποιητή Κωνσταντίνο Καβάφη.

Την άποψή του για την Οκτωβριανή Επανάσταση την έχει διατυπώσει κάπου; «Ο Πάγκαλος πίστευε στον κίνδυνο του πανολαβισμού. Θεωρούσε ότι οι Βούλγαροι ήταν ο μεγαλύτερος κίνδυνος για την Ελλάδα μετά τους Τούρκους. Ούτε τους Σέρβους ήθελε πολύ κοντά. Τους ήθελε

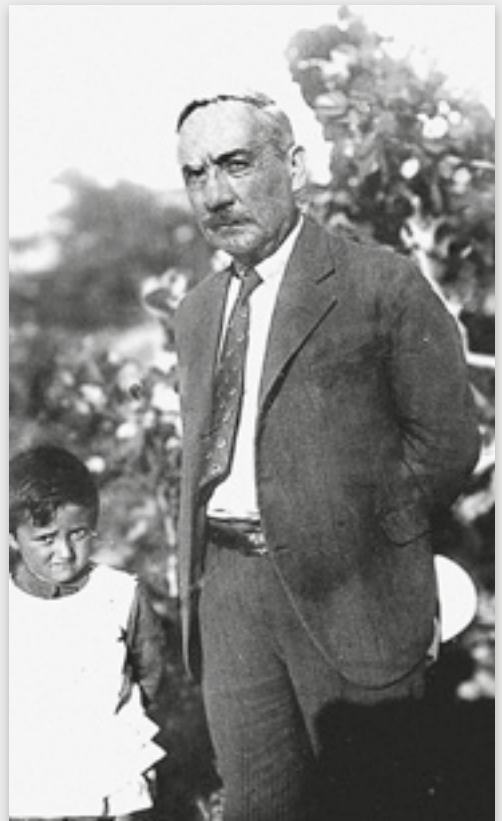

LA FIN D'UNE DOCTATURE. — Le général Faugales (en cercle), après un tour sur l'aéro du général Condylis, est ramené au Foyer dans la vedette automobile du commandant Léon.

Phot. Faugales. — Voir l'aéro et la vedette photographées page 118.

Ο Πάγκαλος μετά τη σύλληψή του αποβιβάζεται στο Κερατσίνι. ΚΑΤΩ: Προσάγεται κρατούμενος στην Αθήνα. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Στα τέλη της δεκαετίας του 1940, στον κήπο της οικίας του στην Ελευσίνα με κάποιο από τα εγγόνια του.

εξουδετερωμένους. Μην ξεχνάμε ότι η παρέα του το 1909 ήταν οι Μακεδονομάχοι. Δεν μπορούσε ποτέ να κωνέπει το αποτέλεσμα των εκλογών του 1920. Το διαζύγιο που υπήρχε ανάμεσα σε αυτόν και στην κοινή γνώμη έγινε βαθύτατο».

Ο Βενιζέλος, όμως, φαίνεται ότι είχε αντιληφθεί τον Πάγκαλο. Σε ένα γράμμα τον ονομάζει «ξινό και στραβόξυλο». «Επειδή του έφερνε αντιρρήσεις. Αυτός ήταν και ο λόγος που τον εκτιμούσε».

Στη βιογραφία του ο Θεόδωρος Πάγκαλος λέει ότι παρότι θεωρούσε τον Βενιζέλο εθνάρχη, μπορούσε να δει τα λάθη του γιατί, λέει, «δεν υπέφερα από ειδωλολατρικό υπερτροφισμό».

«Ο Πάγκαλος ήταν στρατιωτική μεγαλοφυΐα. Στην πολιτική είχε σωστά ένστικτα αλλά μπορούσε να κάνει και μεγάλα λάθη. Το πρόβλημά του συνίστατο στο ότι ήταν “πλήρης εαυτού”».

Εκ των υστέρων τον πέρασαν από δίκη και οι κατηγορίες ήταν κυρίως τρεις. Για το δημόσιο χρήμα, για τα έργα, για ένα καζίνο. Γ’ αυτές τις κατηγορίες έχετε μία άποψη;

«Αυτές οι κατηγορίες ήταν που τον έσωσαν. Μπορούσε να έχει κατηγορηθεί ότι ανέτρεψε το καθεστώς. Ότι είχε πει άλλα πράγματα στη Βουλή, ότι πήρε ψήφο εμπιστοσύνης για να φέρει την πρόταση Συντάγματος και δεν την έφερε και ότι όλα τα οικονομικά σκάνδαλα αποδείχθηκε ότι ήταν συκοφαντίες. Δεν είχε ανάγκη χρημάτων. Έφαγε την προίκα της γιαγιάς μου».

Εκείνη η εποχή ήταν γεμάτη δικτατορίες για την Ευρώπη.

«Λίγο μετά έγινε η δικτατορία του Φράνκο, ο οποίος κέρδισε τον αιματηρότατο εμφύλιο που διεξήχθη εκεί. Είχε προηγηθεί στην Ιταλία ο Μουσολίνι και στην Πορτογαλία ο Σαλαζάρ. Η κομμουνιστική επανάσταση στη Βουδαπέστη έδωσε συνέχεια στο καθεστώς του ναυάρχου Μίκλος Χόρτι».

Υπάρχει κάτι, όχι τόσο γνωστό, που να σας έχει κάνει εντύπωση στην περίοδο της σύλληψης και της δίκης του;

«Στο γραφείο μου στο Λαγονήσι έχω κάρδάρει δύο φύλλα της “Illustration”, γαλλικού εντύπου της εποχής με πολλές φωτογραφίες, που δείχνει την άφιξη του Παγκάλου στο Πασαλιμάνι μετά τη σύλληψή του. Αυτό που είναι καταπληκτικό είναι ότι οι ναύτες, οι οποίοι τον βγάζουν στο λιμάνι ελεύθερο χωρίς χειροπέδες, τον χαιρετάνε. Βέβαια και η συνέχεια ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρουσα: στη δίκη του έκανε επιθετικότερη υπεράσπιση του εαυτού του. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτοί που τον ανέτρεψαν ήταν όλοι παγκαλικοί αξιωματικοί. Ο Ζέρβας, ο Δερτιλής, ο Σαράφης».

Υπάρχει κάτι για το οποίο λέτε ότι ο Πάγκαλος ήταν καθοριστικός;

«Υπάρχει κάτι καθοριστικό στον ρόλο του για τη δημιουργία του στρατού του Έβρου. Οι λιποτάκτες της Μικράς Ασίας συνέρρεαν εικη και ως έτυχε, έχοντας εγκαταλείψει τις στολές και τα όπλα τους, έτοιμοι για οποιουδήποτε είδους αδίκημα που μπορούσε να τους εξασφαλίσει την επιβίωση. Ο Πάγκαλος ήταν ο συνδυασμός λόγου και αποφασιστικότητας, που τους οδήγησε να συγκροτηθούν ως στρατιωτική δύναμη».

Αυτούς τους δεκατρείς μήνες διακυβέρνησης, Ιούνιος 1925 - Αύγουστος 1926, εσείς θα τους ονομάζατε δικτατορία ή πιστεύετε ότι είναι υπερβολικός ο όρος;

«Ήταν δικτατορία. Το δεύτερο μέρος. Το πρώτο μέρος ήταν προετοιμασία της δικτατορίας. Εκείνος ήθελε να κάνει δικτατορία, δεν τον απαλλάσσω καμίας ευθύνης. Αυτό του ταίριαζε και αυτό ήθελε να κάνει. Να λύσει τα προβλήματα του ελληνικού λαού στη θέση του ελληνικού λαού. Προηγήθηκε η πανστρατιά του Έβρου, όπου ήταν αρχιστράτηγος. Χάρης σε αυτή τη διαδρομή απέκτησε τη σχέση με τον Στρατό και ήταν έτοιμος να διαφωνήσει με τη Συνθήκη της Λωζάνης. Να λοιπόν που χρόνια μετά έρχεται ο Ερντογάν να μας θυμίσει τη δική του διαφωνία με τη συνθήκη αυτήν, με το θράσος του ανθρώπου που κέρδισε στη διπλωματική ρουλέτα και φέρεται ως εάν πλούτισε με τον κόπο του».

Ο Μάκης Προβατάς είναι δημοσιογράφος.

ΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ ΚΑΙ Η ΡΩΣΙΚΗ ΜΟΝΗ

Η ιστορία του Άθω και η «ιδιαιτέρη» Μονή Παντελεήμονος

του ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΗΛ. ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

Στην αρχαία Ουρανούπολη απαγορευόταν η είσοδος των ανδρών, διότι η πόλη κατοικείτο αποκλειστικά από γυναίκες και κυρίως παρθένες. Οι καιροί άλλαξαν, αλλά οι συνήθειες έμειναν οι ίδιες. Ο Άθως εξακολουθεί να είναι ένας απαγορευμένος τόπος, αλλά για άλλο φύλο αυτή τη φορά, το γυναικείο. Επειδή όμως η ροπή των ανθρώπων προς το κακό και η έφεσή τους προς το καλό είναι διαχρονικά στοιχεία, έτσι η αγιοσύνη και τα σκάνδαλα συνυπάρχουν ακόμη και στις πιο σκληροπυρηνικές μοναστικές κοινότητες. Αυτά, όπως διαμορφώθηκαν στην υπερχιλιετή αγιορείτικη πολιτεία του Άθω, παρουσιάζονται συνοπτικά στο παρόν άρθρο με ιδιαίτερη αναφορά στη ρωσική Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, που φέτος τον Οκτώβριο συμπληρώνονται δύο έτη από την εκλογή-έκπληξη του νέου ηγουμένου της.

Η Αθωνική Πολιτεία

Ο Άθως είναι η ανατολικότερη από τις τρεις παράλληλες χερσονήσους της Χαλκιδικής και έλαβε την ονομασία της από το ομώνυμο βουνό που την καλύπτει. Σύμφωνα με τη μυθολογία, κατά τη διάρκεια της Γιγαντομαχίας, ο Γίγαντας Άθως εκτόξευσε έναν βράχο εναντίον του Ποσειδώνα, ο οποίος όμως δεν βρήκε τον στόχο του και έπεσε στη θάλασσα, δημιουργώντας την ομώνυμη χερσόνησο. Μυθική είναι και η προέλευση της ονομασίας του κεντρικού λιμένα του Άθω, όπου εκεί βρήκε καταφύ-

γιο η πριγκίπισσα της Αρκαδίας Δάφνη, προκειμένου να γλιτώσει από την ερωτική καταδίωξη του θεού Απόλλωνα.

Στην αρχαιότητα, τουλάχιστον δέκα πόλεις ευημερούσαν στον Άθω, εκ των οποίων οι περισσότερες είχαν ιδρυθεί από Χαλκιδείς και Ερετριείς αποίκους (εξ ου και η ονομασία Χαλκιδική). Η σπουδαιότερη εξ αυτών ήταν η «Ουρανίας Πόλη» ή αλλιώς Ακρόθωσι (η σύγχρονη Ουρανούπολη), που ήταν αφιερωμένη στην Ουρανία Αφροδίτη. Εκεί κατοικούσαν αποκλειστικά γυναίκες και δη νεαρές παρθένες,

Το κολοσσιαίο άγαλμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου σμιλεμένο στις πλαγιές του Αθώ μαζί με μία πόλη αφιερωμένη στον μεγάλο στρατηλάτη, σύμφωνα με τα σχέδια του Δεινοκράτη που όμως έμειναν ανεκτέλεστα. ΚΑΤΩ: Έργα αναστήλωσης της Παλαιομονάστηρου, εκεί όπου στεγαζόταν η Μονή Παντελεήμονος ή αλλιώς Θεσσαλονικέως έως τα μέσα του 18ου αιώνα.

που προορίζονταν για τη στελέχωση των διαφόρων ιερών, ενώ όποιος άνδρας συλλαμβανόταν για την παραβίαση του άβατου τιμωρούνταν ακόμη και με θάνατο. Τελικώς, το σύνολο των αθωνικών πόλεων καταστράφηκε από τους Ρωμαίους τον 2ο αιώνα π.Χ.

Από την πρωτοχριστιανική εποχή, ο Άθως συνδέθηκε με την Παναγία. Σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση, η Παναγία αποβιβάστηκε σε μια ακτή της χερσονήσου συνοδευόμενη από τον Ευαγγελιστή Ιωάννη, όπου εκστασιασμένη από την ομορφιά του τοπίου ζήτησε από τον Θεό να Της παραχωρήσει αυτό τον τόπο. Τότε, μια φωνή ακούστηκε από τον ουρανό, η οποία είπε μεταξύ άλλων «ο κλήρος τούτος είναι κτήμα και περιβόλι σου», εξού και το νέο προσωνύμιο του Άθω ως «το Περιβόλι της Παναγιάς». Στο δε σημείο της αποβίβασης, σύμφωνα πάντα με την παράδοση, ανεγέρθηκε από Γεωργιανούς ασκητές η Μονή Ιβήρων.

Στον Άθω, οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες χρονολογούνται τον 4ο αιώνα και η πρώτη ασκητική δραστηριότητα ανάγεται έναν αιώνα αργότερα. Κατά την περίοδο της Εικονομαχίας (8ος αι.) πιθανολογείται ότι πολλοί εικονολάτρες μοναχοί απ' όλη τη βυζαντινή επικράτεια κατέφυγαν στην απομονωμένη αθωνική χερσόνησο, προσπαθώντας να γλιτώσουν από τις διώξεις των φανατικών εικονομάχων. Έτσι, στα τέλη του 9ου αιώνα πλήθος μοναχοί είχαν ήδη εγκατασταθεί στον Άθω, οπότε σημειώθηκαν και οι πρώτες προσπάθειες για την κοινοβιακή οργάνωσή τους.

Το 862 ο ερημίτης άγιος Ευθύμιος ο Νέος ίδρυσε την πρώτη αθωνική λαύρα (ναΐσκος όπου κάθε Σάββατο και Κυριακή συγκεντρώνονταν οι ασκητές για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας). Μεταξύ των ετών 860-880 ο μοναχός Ιωάννης Κολοβός ανέγειρε τη Μεγάλη Βίγλα ή αλλιώς το Πρώτο Μοναστήρι, στο βόρειο τμήμα της χερσονήσου. Η ανάπτυξη αυτού του μοναστικού κέντρου ήταν τόσο ταχεία, που ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α' ο Μακεδών (811-886) ανέδειξε τον Κολοβό και το μοναστήρι

του επικεφαλής του Άθω και των ερημιτών της χερσονήσου. Την ίδια χρονική περίοδο ορίστηκαν και τα σύνορα της ασκητικής πολιτείας, όπου απαγορεύτηκε σε αυτήν η είσοδος όλων ανεξαιρέτως των κοσμικών.

Την περίοδο εκείνη, οι πειρατές λυμαινόταν όλα τα αιγιακά παράλια, πολλώ δε μάλλον τους φιλήσυχους μοναστικούς οικισμούς του Άθω. Για την προστασία τους λοιπόν οι καλόγεροι απομακρύνθηκαν από τις ακτές της χερσονήσου και μεταφέρθηκαν προς τα ενδότερα σε σχεδόν απρόσιτες τοποθεσίες. Συνάμα, ξεκίνησε και η εγκατάσταση στον Άθω διαφόρων Σλάβων νομάδων μαζί με τα γυναικόπαιδά τους (κυρίως Ρηγχιών και Σαγουδάτων).

Το 972 και για πρώτη φορά ο Άθως αναφέρεται επισήμως ως «Όρος». Στον «Τράγο του Τσιμισκή» (περγαμηνή από δέρμα τράγου) ρυθμίζονται τα θέματα λειτουργίας των μονών και απαγορεύεται, μεταξύ άλλων, η είσοδος στο Όρος ευνούχων, αγένειων νέων, παιδιών και γυναικών, ακόμη και των θηλυκών υποζυγίων.

Σταδιακά, οι αυτοκρατορικές επιχορηγήσεις και οι συχνές δωρεές των πιστών γιγάντωσαν την κινητή και την ακίνητη περιουσία των αθωνικών μονών, οι οποίες πλέον απέκτησαν κτήματα και πέραν του Όρους (κυρίως στην κεντρική Μακεδονία). Όμως επειδή οι καλόγεροι δεν επιτρεπόταν να βγουν εκτός της Πολιτείας τους, προσελάμβαναν εργάτες για την καλλιέργεια των παραπάνω γαιών, οπότε τα κοινόβια σταδιακά μετατράπηκαν σε μια μορφή φεουδαρχικών κέντρων, διαδραματίζοντας ρυθμιστικό ρόλο στη διάρθρωση της τοπικής κοινωνίας. Από τις πιο πλούσιες μονές αναδείχθηκαν οι Λαύρας, Χιλανδαρίου, Εσφιγμένου, Ξηροποτάμου, Ιβήρων και Κουτλουμουσιού. Ωστόσο, διάφορα οικονομικά σκάνδαλα περί πώλησης μοναστηριακής περιουσίας συγκλόνισαν τις μεγάλες μονές, ενώ οι Καρυές είχαν μετατραπεί σε μια πολύβουη αγορά.

Όλα τούτα έθεσαν σε κίνδυνο την ουσιαστική ύπαρξη του αθωνικού μοναστικού ιδεώδους και γι' αυτό ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος απέστειλε τον

ηγούμενο της μονής Τζιντζιλούκη της Κωνσταντινούπολης για να αναμορφώσει την Αθωνική Πολιτεία (1045). Κατόπιν διαπραγματεύσεων, οι 180 ηγούμενοι του Άθω υπέγραψαν νέο καταστατικό, ρυθμίζοντας τις οικονομικές δραστηριότητες και τους εσωτερικούς κανονισμούς των μοναστηριών τους. Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι στο παραπάνω έγγραφο για πρώτη φορά επισήμως ο Άθως αποκαλείται «Άγιο Όρος».

Στα τέλη του 11ου αιώνα παρατηρήθηκε περαιτέρω άνθιση των μονών του Άθω (μόνο στη Μονή Μεγίστης Λαύρας διαβιούσαν 700 καλόγεροι). Στις αρχές του 12ου αιώνα, ένα νέο σκάνδαλο ξέσπασε στο Άγιο Όρος. Τριακόσιοι περίπου Βλάχοι νομάδες μαζί με τα κοπάδια τους ζήτησαν από την Ιερή Κοινότητα την ανταλλαγή των προϊόντων τους και την άδεια προσωρινής διαμονής τους στην περιοχή. Η μοναστική κοινότητα δέχθηκε το παραπάνω αίτημα, αλλά οι Βλάχοι παραβίασαν τους όρους της διαμονής τους, φέρνοντας μαζί τους γυναικόκοπαιδα μεταμφιεσμένα σε άνδρες. Η ύπαρξη γυναικών στο άβατο κατέστη κοινό μυστικό, αφού πολλές Βλάχες τέθηκαν αιτίως στην υπηρεσία διαφόρων μονών, ενώ κάποιες άλλες έγιναν «φίλες» των καλογέρων. Υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες λάμβαναν χώρα κοινές τράπεζες μεταξύ μοναχών και κοσμικών, και ο οίνος έρρεε άφθονος συνοδεία σεξουαλικών οργίων. Τα νέα δεν άργησαν να φτάσουν μέχρι τη Βασιλεύουσα, όπου μετέβησαν αρκετοί Αγιορείτες μοναχοί (κυρίως ηλικιωμένοι) για να ζητήσουν την παρέμβαση του αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού. Ωστόσο, στην Πόλη κατέφθασαν και αρκετοί Αθωνίτες μοναχοί νεαρής ηλικίας, κάνοντας λόγο για συκοφαντίες. Τελικώς, το 1111 με αυτοκρατορική εντολή οι Βλάχοι νομάδες εγκατέλειψαν τον Άθω.

Ο 13ος αιώνας έμελε να είναι καταστροφικός για όλη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι Σταυροφόροι άλωσαν την Κωνσταντινούπολη (1204) και εν συνεχεία στράφηκαν προς τα νότια και τα δυτικά. Ο πλέον εύκολος στόχος γι' αυτούς ήταν το αποστρατικωποιημένο Άγιο Όρος. Οι «αγγελιαφόροι του

Ο 99χρονος τότε ηγούμενος της Μονής Παντελεήμονος, κατά την επίσκεψή του στη Σκήτη Μπογκορόντιτσα το 2014. ΜΕΣΗ: Αποψη της Σκήτης Μπογκορόντιτσα (Θεογεννήτρα), το πρώτο σημείο εγκατάστασης της ρωσικής κοινοβιακής κοινότητας στον Άθω. Αρχικώς, εκεί ήταν κτισμένη η Μονή του Ξυλουργού. ΚΑΤΩ: Ο 58χρονος τότε νέος ηγούμενος της Μονής Παντελεήμονος Ευλόγιος κατά την ενθρόνισή του το 2016.

Θεού», όπως αυτοαποκαλούνταν οι Σταυροφόροι, βασάνισαν, ξυλοκόπησαν, έκαψαν ζωντανούς και σφαγίασαν πλήθος μοναχούς του Άθω, καθώς λεηλάτησαν τους θησαυρούς σχεδόν όλων των μοναστηριών (τουλάχιστον όσους οι καλόγεροι δεν είχαν προλάβει να κρύψουν). Οι περισσότεροι Αθωνίτες εγκατέλειψαν τη χερσόνησο, ενώ οι εκπρόσωποι τους απέστειλαν επιστολή στον πάπα, ζητώντας την προστασία του. Η πράξη αυτή δεν υποδήλωνε «προδοσία της πίστης» αλλά επρόκειτο για διπλωματική ενέργεια. Στην απαντητική επιστολή του ο πάπας επιδοκίμαζε τη στάση των Αγιορειτών μοναχών, υποσχόμενός τους την αμέριστη βοήθειά του.

Στις αρχές του 14ου αιώνα, νέες καταστροφές έπληξαν το Όρος. Οι απλήρωτοι από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα μισθοφόροι της Καταλανικής Εταιρείας εισέβαλαν στον Άθω, λεηλάτησαν τις μονές και εξόριωσαν πλήθος καλόγερους (1307-1309). Ενδεικτικό της καταστροφής που επήλθε είναι ότι από τις 300 μονές του Άθω, μόλις οι 35 λειτούργησαν εκ νέου (1313). Τον ίδιο αιώνα οι Σέρβοι ισχυροποίησαν την παρουσία τους στα Βαλκάνια και επιχείρησαν να «εισβάλουν» εκκλησιαστικά στην αθωνική πολιτεία μέσω τεράστιων χρηματικών δωρεών. Αντιστοίχως, η βυζαντινή «απάντηση» σε αυτή τη σερβική «επίθεση» ήταν η γενναία οικονομική υποστήριξη των μονών από τους Παλαιολόγους, εν μέσω μιας χρονικής περιόδου κατά την οποία το βυζαντινό κράτος παρέπαιε. Τέλος, ένα από τα εκκλησιαστικά ζητήματα που ρυθμίστηκαν τότε ήταν και η οριστική υπαγωγή του Άθω στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Όσον αφορά την αγιορείτικη πολιτεία, οι συνέπειες από την οθωμανική κατάλυση του βυζαντινού κράτους δεν ήταν τόσο καταστροφικές συγκριτικά με εκείνες που προκάλεσαν οι Σταυροφόροι 230 χρόνια νωρίτερα. Το 1430, όταν ο Μωάμεθ Β΄ κυριεύσε τη Θεσσαλονίκη, οι Αθωνίτες μοναχοί προσέφεραν σε αυτόν την υποταγή τους με αντάλλαγμα να διατηρήσουν τα παλαιά προνόμιά τους. Έτσι, οι παραπάνω μονές διατήρησαν τα κυριαρχικά τους δι-

καιώματα τόσο εντός της χερσονήσου όσο και πέραν αυτής. Επίσης, συνεχίστηκε η ατελής διακίνηση των προϊόντων από τα αθωνικά μετόχια προς το Άγιο Όρος και ανανεώθηκαν όλες οι παλαιότερες φοροαπαλλαγές τόσο σε τακτικούς φόρους όσο και σε έκτακτους. Παρά τις διάφορες εξαιρέσεις και τις μεμονωμένες μεταβολές (π.χ. το 1432 στις Σέρρες), η παραπάνω οικονομική κατάσταση δεν άλλαξε στο σύνολό της για τα επόμενα 150 χρόνια περίπου, αφού, σύμφωνα με το σουλτανικό δίκαιο, τα αγιορείτικα μετόχια ενέπιπταν στην κατηγορία των βακουφιών (κληροδοτήματα σε τεμένη που προορίζονταν αποκλειστικά για φιλανθρωπικούς σκοπούς).

Αυτό το καθεστώς προνομίων διήρκεσε έως το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα. Τότε, λόγω των πολλαπλών κινδύνων που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Οθωμανοί, η δυσβάσταχτη φορολογία προς τους υπηκόους της αυτοκρατορίας συμπεριέλαβε και τις μονές του Άθω. Η συνέπεια ήταν αυτές να παρακμάσουν. Πλέον, τα κύρια έσοδά τους προέρχονταν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, τους ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδοβλαχίας, καθώς και τους μεμονωμένους ιδιώτες. Παρά την άθλια οικονομική κατάσταση των μοναστηριών, το 1749 οι Αγιορείτες ίδρυσαν την Αθωνιάδα Ακαδημία με κορυφαίο διευθυντή της τον πεφωτισμένο Ευγένιο Βούλγαρη. Αρχικώς αυτή στεγάστηκε σε οίκημα της Μονής Βατοπεδίου και στόχος της ήταν η διάδοση της ελληνικής παιδείας στην ευρύτερη περιοχή του Άθω.

Αναμφισβήτητα η συνεισφορά των Αγιορειτών μοναχών για την ανάπτυξη της ελληνικής συνείδησης του Γένους στα προεπαναστατικά χρόνια ήταν μεγάλη. Αυτή τους η δράση δεν μειώθηκε μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης. Κατά τους πρώτους μήνες του Αγώνα, ο Άθως μετατράπηκε σε καταφύγιο των κατατρεγμένων και των καταζητούμενων από την οθωμανική διοίκηση. Πολλές μονές βοήθησαν και οικονομικά τον Αγώνα, ενώ 800 μοναχοί απεκδύθηκαν του μοναστικού σχήματός τους και εντάχθηκαν στους γειτονικούς

Η επιβλητική ρωσική Μονή Παντελεήμονος του Αγίου Όρους.

επαναστατικούς θύλακες (κυρίως στην περιοχή των Σερρών υπό την ηγεσία του Φιλικού Εμμανουήλ Παπά). Τον Οκτώβριο του 1821 όμως οθωμανικές δυνάμεις εισέβαλαν για αντίποινα στον Άθω. Αδιακρίτως τα γυναικόπαιδα που είχαν βρει καταφύγιο στις μονές θανατώθηκαν, καθώς και πλήθος καλόγεροι, ενώ όσοι θησαυροί δεν είχαν επιμελώς κρυφτεί εκλάπησαν. Το δε μεγαλύτερο μέρος των παλαιών χειρογράφων χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή φυσιγγίων και το τυπογραφείο του Όρους έγινε παρανάλωμα του πυρός.

Το 1878 η μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους αναγνωρίστηκε διεθνώς ως

αυτόνομη Πολιτεία (Συνθήκη του Βερολίνου), όπου οι Αγιορείτες μοναχοί και οι μονές τους θα διατηρούσαν τις ιδιοκτησίες και τα προνόμιά τους, όπως αυτά είχαν διατυπωθεί πριν από αιώνες. Τη 2α Νοεμβρίου 1912 το Άγιο Όρος απελευθερώθηκε από το Ελληνικό Βασιλικό Ναυτικό, όταν τμήμα του στόλου με ναυαρχίδα το θωρηκτό «Αβέρωφ» κατέπλευσε στο λιμάνι της Δάφνης. Τότε, οι εκατοντάδες καμπάνες των αγιορείτικων μονών άρχισαν να χτυπούν μανιασμένα, δημιουργώντας μια άνευ προηγουμένου μεγαλειώδη ατμόσφαιρα. Την επομένη, σε συνεδρίαση των ηγουμένων με την ελληνική αντιπροσω-

Η βουλγαρική Μονή Ζωγράφου στο Άγιο Όρος.

πεία, αναγνωρίστηκε η κατάλυση των οθωμανικών αρχών επί του Όρους και η υπαγωγή της Ιεράς Κοινότητας στο ελληνικό κράτος. Από την υπογραφή αυτής της Καταστατικής Πράξης εσκεμμένα απείχαν οι αντιπρόσωποι της Μονής Παντελεήμονος, της αποκαλούμενης Ρωσικής. Όσον αφορά το αυτοδιοικητο του Αγίου Όρους, αυτό θεοπίστηκε επισήμως τον Σεπτέμβριο του 1926. Πληθυσμιακά, στα τέλη του 19ου αιώνα ο αριθμός των μοναχών ανερχόταν στις 4.046 ψυχές, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1910 είχε υπερδιπλασιαστεί, φτάνοντας τις 9.000-10.000.

Με το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου πολλοί Αγιορείτες μοναχοί ζήτησαν την εθελοντική στράτευση τους, αίτημα που απορρίφθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, όπως άλλωστε ίσχυε και για τους κοσμικούς πολίτες της χώρας. Εν τω μεταξύ, όλες οι μονές διέθεσαν όλα τα υποζύγια τους στην υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού και διοργάνωσαν εράνους για την ενίσχυση των στρατιωτών. Ωστόσο, οι Βούλγαροι και οι Ρώσοι μοναχοί έμειναν αμέτοχοι σε όλη αυτή την κινητοποίηση.

Μετά το «σπάσιμο» του μετώπου, ο Άθως έγινε κέντρο διαφυγής των Ελλήνων στρατιω-

τών προς την Αθήνα και τα νησιά του Αιγαίου. Επισήμως, οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής εισήλθαν στη χερσόνησο την τελευταία εβδομάδα του Απριλίου του 1941 (εβδομάδα της Διακαινησίμου). Το βασικό αίτημα των εκπροσώπων της Ιεράς Κοινότητας προς τους κατακτητές ήταν η προστασία του Όρους από πιθανή βουλγαρική επίθεση. Έτσι, κατόπιν παραίνεσης του Γερμανού φρούραρχου, οι Αγιορείτες απέστειλαν επιστολή προς τον ίδιο τον Χίτλερ, γνωστοποιώντας του τον παραπάνω κίνδυνο (26 Απριλίου 1941). Αρχικώς, οι Βούλγαροι και οι Ρώσοι μοναχοί αρνήθηκαν να συμμετάσχουν σε αυτή τη διαδικασία, αλλά τελικώς υποχώρησαν και υπέγραψαν τη σχετική επιστολή. Πράγματι, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, το Βερολίνο απάντησε θετικά (3 Μαΐου 1941). Εν τω μεταξύ, βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις κατέφθασαν στην Ιερισσό και ετοιμάζονταν για την κατάληψη του Αγίου Όρους, οπότε οι σύμμαχοί τους Γερμανοί αναγκάστηκαν να τους διώξουν διά της βίας από τη Χαλκιδική. Χάρη στη διπλωματία των Αθωνιτών μοναχών, ποτέ και καμία γερμανική στρατιωτική δύναμη δεν εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Όρος, ούτε εισήλθε σε αυτό βιαιοπραγώντας. Μόνον κατόπιν καταγγε-

Η σέρβικη Μονή Χιλανδαρίου στο Άγιο Όρος.

λιών Βουλγάρων μοναχών περί προστασίας Ελλήνων ανταρτών και συνεργασίας ορισμένων καλογέρων με Άγγλους πράκτορες, Γερμανοί στρατιωτικοί μετέβησαν στον Άθω για τη διεξαγωγή ανακρίσεων.

Τον επόμενο μήνα (Ιούνιος 1941), ομάδα Γερμανών επιστημόνων με επικεφαλής τον βυζαντινολόγο Φραντς Ντέλγκερ (Franz Dölger), ο οποίος από την προπολεμική περίοδο ήταν γνώριμος στην αγιορείτικη κοινότητα για την επιστημονική του δράση, έφτασε στον Άθω και κατόπιν συνεννόησε με τους ιθύνοντες μοναχούς πραγματοποίησε περί τις 1.900 φωτογραφίες χειρογράφων, κειμηλίων, εικόνων κ.λπ. Ωστόσο, οι μοναχοί του Αγίου Όρους είχαν φροντίσει να κρύψουν τους περισσότερους θησαυρούς τους σχεδόν αμέσως μετά τη γερμανική ανάμειξη στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Συνάμα, ο κατοχικός πρωθυπουργός Τσολάκογλου, ο μετέπειτα ομολόγός του Λογοθετόπουλος και ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος επέστησαν την προσοχή των Αγιορειτών μοναχών σε περίπτωση άφιξης γερμανικής επιστημονικής αποστολής, διότι ουκ ολίγες φορές πολιτισμικοί θησαυροί είχαν κλαπεί από τους ναζιστές στις κατεχόμενες από αυτούς χώρες.

Τη δεκαετία του 1940 ο αριθμός των μοναχών του Άθω έφθανε τις 3.855 ψυχές. Από αυτούς, οι 2.812 ήταν Έλληνες, οι 712 Ρώσοι, οι 150 Ρουμάνοι, οι 108 Βούλγαροι και οι 73 Σέρβοι. Όπως όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα, παρομοίως και ο Άθως αντιμετώπισε σημαντικά προβλήματα επισιτισμού. Τη δύσκολη αυτή κατάσταση θέλησε να εκμεταλλευτεί η βουλγαρική κυβέρνηση. Έτσι, στο πλαίσιο της προπαγανδιστικής πολιτικής, η Σόφια παρείχε τρόφιμα μόνο στη βουλγαρική Μονή Ζωγράφου και σε όσους μοναχούς αποδέχονταν τη βουλγαρική υπηκοότητα. Συνάμα, βουλγαρικά αλφαβητάρια μοιράζονταν στους Έλληνες εργάτες της μονής, ενώ σταδιακά αυτοί αντικαταστάθηκαν από βουλγαρόφωνους της Φλώρινας. Σημειωτέον δε ότι στη Μονή Ζωγράφου είχε υψωθεί η βουλγαρική σημαία. Γενικότερα, ο απώτερος σκοπός των αλλοεθνών ομοδόξων Αγιορειτών ήταν η απόσπαση του Άθω από το ελληνικό κράτος και η εν συνεχεία διεθνοποίησή του. Αυτήν ακριβώς την πρόταση υπέβαλαν εγγράφως η ρωσική Μονή Παντελεήμονος και η βουλγαρική Μονή Ζωγράφου στη Σόφια τον Μάιο του 1941, ενώ οι Σέρβοι μοναχοί κράτησαν ουδέτερη στάση. Ωστόσο, η Ιερά Σύναξη του Όρους απέρριψε το αίτημα.

Η καθημερινή ζωή των Αγιορειτών μοναχών κάθε άλλο παρά εύκολη και ειδυλλιακή είναι, ιδίως τον χειμώνα. Εδώ, μοναχός προσπαθεί να ανοίξει διάδρομο στη χιονισμένη αυλή του μοναστηριού του.

Στη σύγχρονη εποχή, το Άγιο Όρος τελεί υπό την πνευματική εποπτεία του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Εδαφικά, ο Άθως είναι κατανεμημένος μεταξύ των 20 μονών του και αναπαλλοτριώτος, όπως και η ακίνητη μοναστηριακή περιουσία πέραν της χερσονήσου (εξαιρείται η εκποίηση ή η ανταλλαγή ακινήτων για λόγους προφανούς ωφέλειας των μονών, π.χ. όταν πρόκειται για απρόσοδα ακίνητα). Δημογραφικά, οι αλλοδαποί μοναχοί του Αγίου Όρους αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια, την οποία όμως χάνουν εάν εγκαταλείψουν την Ιερά Κοινότητα. Οικονομικά, στο Άγιο Όρος φοροαπαλλάσσονται όσα προϊόντα παράγονται και καταναλώνονται εντός του Άθω και των μετοχιών αυτού, καθώς επίσης δεν υπόκεινται σε φορολογία όλες οι μεταβιβάσεις αθωνικών ακινήτων, η αλιεία για τη συντήρηση των μοναχών κ.λπ.

Σχετικώς με το άβατο του Αγίου Όρους, αυτό αποτελεί νόμο του ελληνικού κράτους, που η παραβίασή του επισείει ακόμη και την ποινή της μονοετούς φυλάκισης. Ωστόσο, από τον Μεσαίωνα έως και τη σύγχρονη εποχή πολλές γυναίκες θέλησαν να εισέλθουν στο «Περιβόλι της Παναγιάς»,

όπως η βασίλισσα της Σερβίας Ελένη, σύζυγος του Στέφανου Δουσάν (1346), και η μητριά του Μωάμεθ του Πορθητή Μάρα (ή Μάρω, κόρη του Σέρβου βασιλέα Γεωργίου), που επιχειρήσε να επισκεφθεί τη Μονή Αγίου Παύλου για να προσφέρει τα «Τίμια Δώρα των Τριών Μάγων», αλλά, σύμφωνα με την παράδοση, παρεμποδίστηκε από την Παναγία (1453). Στα τέλη του 19ου αιώνα, η ρωσική Μονή Παντελεήμονος είχε καταστεί το «στέκι» των Ρωσίδων πριγκιπισσών, όπου, παρά τις έντονες αντιδράσεις της Ιεράς Κοινότητας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αρκετά θηλυκά μέλη της τσαρικής οικογένειας περνούσαν μερικές ημέρες ηρεμίας και ανάπαυσης. Μάλιστα, η μεγάλη πυρκαγιά που κατέκαυσε μία πτέρυγα της μονής τον Αύγουστο του 1878 οφειλόταν σε απροσεξία Ρωσίδας πριγκιπίσας. Ακολούθως, το 1929 η Γαλλίδα σκανδαλοθήρας δημοσιογράφος Μαριζ Σουαζι ισχυρίστηκε ότι μεταμφιέστηκε σε άνδρα και πώς έζησε ένα μήνα στο Άγιο Όρος, δημοσιοποιώντας αργότερα τις «εμπειρίες» της. Την επόμενη χρονιά, η «Μις Ευρώπη» Αλίκη Διπλαράκου θέλησε να αποκτήσει την «αθωνική εμπειρία», οπότε μεταμφιέστηκε σε ναύτη και μαζί με

Απομονωμένες σκήτες κυριολεκτικά στην άκρη του γκρεμού (θέση Καρούλια στο ΝΔ άκρο του Άθω).

τον μνηστήρα της επισκέφθηκαν το Όρος δίχως να καταστούν αντιληπτοί.

Στα χρόνια του Εμφυλίου, οι Καρούες δέχτηκαν την εισβολή ενός τμήματος της VI Μεραρχίας του Δημοκρατικού Στρατού, που πλιατσικολόγησε τις αποθήκες τροφίμων (16 Οκτωβρίου 1948). Την ίδια χρονική περίοδο, η 17χρονη τότε Ευγενία Πέγιου μαζί με άλλες 12 ένοπλες γυναίκες (όλες ενταγμένες στον Δημοκρατικό Στρατό) εισέβαλαν στη Μονή Ιβήρων. Γεγονός, όμως, είναι ότι αυτές δεν βιαιοπράγησαν εναντίον κανενός μοναχού, ούτε προκάλεσαν φθορές στη μονή, παρά μόνον αναζητούσαν λίγη τροφή και ρουχισμό (ιδίως υποδήματα). Στα μεταπολεμικά χρόνια, ξεχωρίζει η περίπτωση της 22χρονης τότε Μαρίας Ποιμενίδου, η οποία παρέμεινε στον Άθω επί διήμερο (17-19 Απριλίου 1953) ντυμένη άνδρας. Τέλος, η πλέον πρόσφατη παραβίαση του άβατου του Αγίου Όρους έλαβε χώρα το 2008 από την τότε βουλευτή του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και νυν μέλος της ΛΑ.Ε. κα Ευαγγελία Αμμανατίδου-Πασχαλίδου, η οποία μαζί με άλλες πέντε ακόμη γυναίκες εισήλθαν στον Άθω στο πλαίσιο διαμαρτυρίας για την κατάργηση αυτού του «αναχρονιστικού νόμου».

Η ρωσική Μονή Παντελεήμονος

Η αγιορείτικη μοναστική αδελφότητα του Αγίου Παντελεήμονος του Θεσσαλονικέως προέρχεται από τη συγχώνευση τριών μεσαιωνικών κοινοβιακών κοινοτήτων. Σύμφωνα με την παράδοση, ο άγιος Βλαδίμηρος ο Ισαπόστολος (949-1015), ο θεμελιωτής του ρωσο-χριστιανικού κράτους, ίδρυσε τη Μονή της Θεοτόκου του Ξυλουργού ή αλλιώς του Ρως, στη θέση της οποίας βρίσκεται η σύγχρονη Σκήτη Μπογκορόντιτσα, πλησίον της Μονής Παντοκράτορος (σύμφωνα με άλλη εκδοχή, η Μονή Ρως ήταν διαφορετική από την Ξυλουργού, που αργότερα η δεύτερη συγχώνευσε την πρώτη). Κατά τα έτη 1043-1047, ξέσπασε ο ρωσοβυζαντινός πόλεμος με αφορμή τη δολοφονία ενός Ρώσου ευγενούς στην Κωνσταντινούπολη. Τότε, ο ρωσικός στόλος κατέπλευσε στον Βόσπορο αλλά ηττήθηκε. Είναι πολύ πιθανόν η ρωσική μονή του Αγίου Όρους να χρησιμοποιήθηκε ως προπύργιο των σχεδιασμένων ρωσικών επιθέσεων ή τουλάχιστον να δημιουργήθηκαν τέτοιες υποψίες εναντίον της από τους Βυζαντινούς. Προς επίρρωση αυτής της εικασίας υπάρχει το έγγραφο του 1048 (δηλαδή έναν χρόνο μετά τη λήξη του πο-

Η «Μις Ευρώπη» Αλίκη Διπλαράκου θέλησε να αποκτήσει την «αθωνική εμπειρία», οπότε μεταμφιέστηκε σε ναύτη και μαζί με τον μνηστήρα της επισκέφθηκαν το Όρος δίκως να καταστούν αντιληπτοί (1930).

λέμου), σύμφωνα με το οποίο διατάσσεται ο ηγούμενος Γρηγόριος της Μονής Δομετίου να αποζημιώσει τη Μονή Ξυλουργού για τις καταστροφές που προξένησαν οι καλόγεροί του στην προκουμαία και τις λέμβους του ρωσικού μοναστηριού.

Το 1142 στο εν λόγω μοναστήρι έλαβε χώρα μια σύναξη ηγουμένων και καλογέρων για την απογραφή της κινητής περιουσίας του κοινοβίου τους. Ο κατάλογος αυτός είναι αρκετά μεγάλος και περιλάμβανε κυρίως κειμήλια ρωσικής προέλευσης, καθώς και την ύπαρξη πολυάριθμων εκκλησιαστικών βιβλίων γραμμένων στη ρωσική. Τα παραπάνω φανερώνουν την άμεση σχέση της Μονής Ξυλουργού με τους Ρώσους αλλά και τη διαβίωση πλήθους μορφωμένων μοναχών, ώστε να επιτευχθεί η παραγωγή ενός τόσο μεγάλου όγκου βιβλίων.

Τη 15η Αυγούστου 1169 ο ηγούμενος Παγκράτιος της Μονής Ξυλουργού ζήτησε από την Αγιορείτικη Σύναξη να του δοθεί μια νέα τοποθεσία για τη μετεγκατάσταση της πολυπληθούς αδελφότητάς του λόγω της έλλειψης επαρκούς χώρου. Έτσι, του παραχωρήθηκε η πάλαι ποτέ ακμάζουσα αλλά τότε ερειπωμένη Μονή του Αγίου Παντελεήμονος του Θεσσαλονικέως (5 χλμ. ΒΑ της νυν Μονής Παντελεήμονος), η οποία είχε ιδρυθεί το 998 και ευημερούσε

έως το 1080. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Παγκράτιος διοικούσε δύο μοναστήρια, αλλά σε σύντομο χρονικό διάστημα η Ξυλουργού μετατράπηκε σε «κτίμα». Έτσι, έναν αιώνα αργότερα έπαυσε η αναφορά των ονομάτων των δύο μονών (Θεσσαλονικέως και Ξυλουργού) και πλέον αναφέρονταν ως Μονή του Αγίου Παντελεήμονος των Ρουσών (1271).

Τον 13ο αιώνα, οι επαφές μεταξύ των Ρώσων και της Ρωσικής Μονής διακόπηκαν. Ο λόγος ήταν η κατάλυση του κράτους του Κιέβου από τους Τατάρους. Έτσι, οι περισσότεροι Ρώσοι Αγιορείτες μοναχοί στράφηκαν προς τους ανερχόμενους Σέρβους, έναν λαό ομόφυλό τους με συγγενή γλώσσα. Το 1309 η μονή λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε από τους Καταλανούς, ενώ δύο χρόνια αργότερα ανέκαμψε χάριν της σερβικής βοήθειας. Η περίοδος της ακμής της Μονής Παντελεήμονος διήρκεσε όσο και η ευημερία των Σέρβων ηγεμόνων με κορυφαίο τον Στέφανο Δουσάν. Αυτός είχε ιδιαίτερους δεσμούς με τη ρωσική αδελφότητα, αφού εκεί ο πρόγονός του άγιος Σάββας ο Διαφωτιστής, ο μετέπειτα πρώτος αρχιεπίσκοπος της αυτοκέφαλης Σερβικής Εκκλησίας (1175-1236), χειροτονήθηκε μοναχός. Οι μεγάλες σερβικές δωρεές προς τη ρωσική μονή σταμάτησαν το 1429, όταν το βασιλείο τους τέθηκε στο στόχαστρο

Η Μαρία Ποιμενίδου μεταμφιεσμένη σε άνδρα για να επισκεφθεί παράνομα τον Άθω (1953).

των Οθωμανών. Εν τω μεταξύ, στο πλαίσιο του «εκκλησιαστικού ανταγωνισμού», οι Παλαιολόγοι (όπως ο Ιωάννης Ε', ο Μανουήλ Β', η Ελένη Παλαιολογίνα κ.ά.) ευεργέτησαν και αυτοί τη Μονή Παντελεήμονος, δωρίζοντάς της νέες γαίες (π.χ. στη Λήμνο), πολύτιμα κειμήλια κ.λπ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το Ρωσικό Μοναστήρι αν και κατείχε τη μικρότερη εδαφική έκταση εντός του Άθω, διέθετε τη μεγαλύτερη ακίνητη περιουσία εκτός του Αγίου Όρους συγκριτικά με τις υπόλοιπες μονές.

Όταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και το σερβικό βασίλειο καταλύθηκαν από τους Οθωμανούς, νέοι «προστάτες» έδειξαν το ενδιαφέρον τους για τη Μονή Παντελεήμονος. Κατά τα έτη 1487-1508, οι βοεβόδες της Ουγγροβλαχίας Βλαντ Δ' και Ραντιού Δ' ο Μέγας (ετεροθαλής αδελφός και εξάδελφος αντιστοίχως του θρυλικού Δράκουλα) επιχορηγούσαν τη μονή με ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσό ετησίως. Από τα τέλη του 16ου αιώνα, όμως, η Ρωσική Μονή απέκτησε έναν επιπλέον ευεργέτη, τον τσάρο της Ρωσίας, που θέλησε να καταστεί ο νέος κοσμικός ηγέτης της ορθοδοξίας.

Ο 17ος αιώνας υπήρξε η δυσκολότερη ιστορική περίοδος για τη μονή. Η Παντελεήμονος σχεδόν ερήμωσε, ώπου το 1726 εγκαταβίωσαν σε αυτή μόνον δύο Ρώσοι και δύο Βούλγαροι καλόγεροι, ώπου αργό-

τερα καταστράφηκε από πυρκαγιά. Περί το 1760, ο Έλληνας ηγεμόνας της Μολδοβλαχίας Ιωάννης Καλλιμάχης χρηματοδότησε την αναβίωση της Μονής Παντελεήμονος, του οποίου το έργο συνέχισε ο εγγονός του Σκαρλάτος. Έτσι, το εν λόγω μοναστήρι απέκτησε και ένα νέο προσωνύμιο, αυτό των «Καλλιμαχηδών». Όμως οι νέες εγκαταστάσεις ανεγέρθηκαν στο επίγειο της παλαιάς μονής, στη θέση που εξακολουθεί να μακροημερεύει έως σήμερα. Σταδιακά, επεκτάθηκε με νέες πτέρυγες και κατασκευάστηκε σύγχρονη για την εποχή προβλήτα για να ελλιμενίζονται τα πλοία, ερχόμενα απευθείας από την τσαρική Ρωσία γεμάτα με προσκυνητές. Επιπλέον, η μονή απέκτησε ιδιόκτητα ιστιοφόρα πλοία, νέα μετόχια στη Ρωσία και την Κωνσταντινούπολη, ενώ ανακατασκευάστηκαν οι παλαιές της σκήτες και το οικοδομικό σύμπλεγμα της παλαιάς Μονής Παντελεήμονος, που έκτοτε αποκαλείται Παλαιομονάστηρο. Επίσης, σημειώθηκε μεγάλη εκδοτική δραστηριότητα, καθώς τυπώθηκαν χιλιάδες βιβλία εκκλησιαστικού και θεολογικού περιεχομένου, γραμμένα κυρίως στη ρωσική αλλά και την ελληνική γλώσσα. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η μονή φιλοξενούσε περί τους 1.000 καλόγερους, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα ο αριθμός τους διπλασιά-

Αεροφωτογραφία της δυτικής ακτής του Άθω με τις απόκρημνες πλαγιές του. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο πρόεδρος της Ρωσίας Βλαντίμιρ Πούτιν κρούει τη μεγαλύτερη καμπάνα του Αγίου Όρους και δεύτερη μεγαλύτερη του κόσμου στη Μονή Παντελεήμονος.

στηκε. Έκτοτε, η Ρωσική Μονή του Αγίου Όρους αποτέλεσε τον θρησκευτικό φάρο των απανταχού Ρώσων χριστιανών.

Γενικότερα, το μοναστήρι διαθέτει 35 παρεκκλήσια και 33 καμπάνες, εκ των οποίων η μία είναι η δεύτερη μεγαλύτερη του κόσμου και η μεγαλύτερη του Αγίου Όρους, βάρους 13 τόνων και διαμέτρου 2,71 μέτρων. Η τράπεζά της (δηλαδή ο χώρος εστίασης) ανεγέρθηκε το 1892 και έχει τη δυνατότητα ταυτόχρονης εστίασης 1.000 μοναχών. Η μεγάλη προσέλευση Ρώσων στον Άθω προκάλεσε τη δυσαρέσκεια μεταξύ των καλογέρων των υπολοίπων εθνικοτήτων τόσο εντός της μονής όσο και εκτός. Το διακύβευμα ήταν ο έλεγχος του μοναστηριού και των διαφόρων ακινήτων του. Ακολούθησαν διενέξεις μεταξύ κυρίως Ουκρανών και Ρώσων μοναχών, ενώ οξύνθηκαν και οι ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ του Πατριαρχείου Μόσχας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τελικώς, για τη μερική εκτόνωση αυτής της κρίσης αποφασίστηκε οι ακολουθίες να ψάλλονται και στη ρωσική και την ελληνική γλώσσα (1875).

Σαν να μην έφταναν όλα τούτα, τον 19ο αιώνα μια νέα κρίση ξέσπασε στη Ρωσική Εκκλησία, ξεκινώντας από τον Αθωνίτη ιερομόναχο και πρώην στρατιωτικό Αλεξάντρ Μπουλατόβιτς της σκήτης του Αγίου Ανδρέα. Αυτός υπήρξε ο ιδρυτής του κινήματος της Ονοματοδοξίας, σύμφωνα με το οποίο πιστευόταν ότι το όνομα του Θεού

αποτελεί ενσάρκωση του ίδιου του Θεού και δεν πρόκειται για μια απλή λέξη. Η δοξασία αυτή βρήκε μεγάλη απήχηση και απέκτησε οπαδούς εντός και εκτός του Όρους. Το Πατριαρχείο Μόσχας και το Οικουμενικό Πατριαρχείο καταδίκασαν το κίνημα ως αιρετικό με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν βίαια επεισόδια μεταξύ των μοναχών. Έτσι, ένα τσαρικό στρατιωτικό σώμα εισέβαλε στη μονή συνοδεία Ρώσου επισκόπου και συνέλαβε 840 μοναχούς, τους οποίους εξοβέλισε στη Σιβηρία (1913). Διπλωματικά και εκκλησιαστικά, το αιρετικό αυτό κίνημα θεωρήθηκε αφορμή για τη στρατιωτική εισβολή των Ρώσων στο πλαίσιο μιας προσπάθειας της Μόσχας να κυριαρχήσει επί της μονής.

Το 1917 (Οκτωβριανή Επανάσταση) η τσαρική Ρωσία κατέρρευσε και επικράτησαν οι άθεοι μπολσεβίκοι. Έτσι, χάθηκε κάθε διάυλος επικοινωνίας των Ρώσων Αγιορειτών μοναχών με την πατρίδα τους και το σύνολο των διαφόρων δωρεών προς τη μονή. Έως την πτώση του σοβιετικού καθεστώτος, η κατάσταση δεν άλλαξε σημαντικά. Κατά κύριο λόγο, μόνο Ρώσοι της διασποράς επισκέπτονταν ή επάνδρωναν το μοναστήρι, ενώ οι σκήτες τους άρχισαν να ερημώνουν και οι κτιριακές εγκαταστάσεις να καταρρέουν.

Από την εποχή, όμως, της ανάρρησης του Βλαντίμιρ Πούτιν στα ηνία της Ρωσίας, η κατάσταση άλλαξε άρδην επί τω βελτίω

για τη Μονή Παντελεήμονος. Τεράστια χρηματικά ποσά προερχόμενα κυρίως από Ρώσους ολιγάρχες απέδωσαν στη μονή την παλαιά της λάμψη και ακόμη μεγαλύτερη, ενώ τις τελευταίες δύο δεκαετίες χιλιάδες είναι οι Ρώσοι πιστοί που την επισκέπτονται για να προσευχηθούν. Σήμερα, η Μονή Παντελεήμονος όχι μόνον «πατάει γερά στα πόδια της» αλλά έχει τη δυνατότητα να στηρίζει οικονομικά και τα υπόλοιπα μη ελληνικά μοναστήρια του Άθω (ήτοι τη Μονή Ζωγράφου των Βουλγάρων, τη Χιλανδαρίου των Σέρβων και διάφορες σκήτες των Ρουμάνων).

Περάν της οικονομικής υποστήριξης έχει παρατηρηθεί και αθρόα εγκατάσταση Ρώσων μοναχών στον Άθω, προκαλώντας την ανησυχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου για αύξηση της ρωσικής επιρροής στο «Περιβόλι της Παναγίας». Γι' αυτόν τον λόγο, το Φανάρι έθεσε πλαφόν στον αριθμό των αλλοδαπών μοναχών που εγκαταβιώνουν στις αθωνικές μονές (όχι περισσότεροι του 10% του συνόλου της εκάστοτε μοναστικής κοινότητας), προκαλώντας την αντίδραση της Μόσχας.

Το 2016 ήταν χρονιά σταθμός για τη Ρωσική Μονή. Τον Μάιο του έτους αυτού

εορτάστηκαν τα 1.000 χρόνια ύπαρξης Ρώσων μοναχών στον Άθω. Οι εορτασμοί ήταν λαμπροί, με την παρουσία του Ρώσου ηγέτη Πούτιν και του Πατριάρχη Μόσχας κ.κ. Κύριλλου, αλλά με την ηχηρή απουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίου. Ακολούθως, τον Αύγουστο, απεβίωσε ο υπεραιωνόβιος Ουκρανός ηγούμενος της μονής Ιερεμίας (κατά κόσμον Ιάκωβος Αλιόχιν, 1915-2016), ενώ τον Οκτώβριο ενθρονίστηκε ο διάδοχός του, προκαλώντας εκπλήξεις. Ειδικότερα, ο κεκοιμημένος Ιερεμίας υπήρξε ο γηραιότερος μοναχός του Αγίου Όρους και αναμφισβήτητα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Μόσχας, αλλά συνάμα διαδραμάτισε εξισοροπητικό ρόλο μεταξύ των Σλάβων μοναχών. Ιδίως μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και την αποτυχημένη προσπάθεια απόσχισης της Ουκρανικής Εκκλησίας από τη Ρωσική, καθώς και μετά την πρόσφατη κρίση με την εισβολή του ρωσικού στρατού στην Κριμαία, ο Ιερεμίας ήταν η προσωπικότητα που κατεύνασε τα πνεύματα τόσο εντός του μοναστηριού μεταξύ των Ουκρανών και των Ρώσων μοναχών όσο και εκκλησιαστικά μεταξύ Μόσχας, Κιέβου και Φαναρίου.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του, όμως, ο Ιερεμίας δεν μπορούσε να ασκήσει τα καθήκοντά του, οπότε ο έλεγχος της μονής πέρασε ατύπως στον επίσης Ουκρανό και «δεξι του χέρυ» Μακάριο. Στο διάστημα της διακονίας του, ο Μακάριος παρότρυνε την έλευση συμπατριωτών του Ουκρανών καλογέρων στη μονή και τις σκήτες της, ώστε μελλοντικά αυτοί να αποτρέψουν την εκλογή Ρώσου ηγουμένου. Ωστόσο, το «πλαφόν» του Φαναρίου κατέστη «μπιούμερανκ» για τους «αντι-Ρώσους». Στις εκλογές, νέος ηγούμενος εκλέχθηκε ο μοναχός Ευλόγιος (κατά κόσμον Μιχαήλ Ιβάνοβ), λαμβάνοντας 23 ψήφους, έναντι 14 του Μακαρίου. Η εξέλιξη αυτή ξάφνιασε τόσο τη μοναστική κοινότητα του Άθω όσο και το Φανάρι. Ο αριθμός των ψηφισάντων μοναχών είναι πολύ μικρός σε σύγκριση με τον πραγματικό αριθμό των καλογέρων που ανήκουν στη Ρωσική Μονή, διότι ο Μακάριος δεν ενέγραφε στο μοναχολόγιο του μοναστηριού τις «νέες αφίξεις» λόγω του πλαφόν, οπότε αυτοί δεν είχαν και δικαίωμα ψήφου. Έτσι, επικράτησαν, τουλάχιστον τυπικά, οι προϋπάρχοντες Ρώσοι καλόγεροι.

Ο 60χρονος σήμερα Ευλόγιος είναι ρωσικής καταγωγής και ουσιαστικά δεν είχε καμία σχέση με την Αθωνική Πολιτεία, αφού πέρασε το μεγαλύτερο μέρος του μοναστηριακού του βίου στο μετόχι της Ρωσικής Μονής στην Κωνσταντινούπολη. Η πολιτική του νέου ηγουμένου είναι σε άμεση συνάφεια με τα συμφέροντα της Ρωσικής Εκκλησίας, διεκδικώντας πλέον επισήμως περιουσιακά στοιχεία που ανήκουν σε άλλες μονές. Μεταξύ αυτών είναι οι σκήτες του Αγίου Ανδρέα της Ιβήρων και Προφήτη Ηλία της Παντοκράτορος, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να αποκτήσει έρεισμα σε καίρια σημεία του Άθω. Από την άλλη πλευρά, η αθωνική κοινότητα, εν είδει «αντιποίνων», διεκδικεί από τη Ρωσική Μονή μετόχια στην Οδησό, καθώς και το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στην Κόκκινη Πλατεία, που κάποτε ανήκε στη Μονή Ιβήρων.

Περιβαλλοντικά, ο Άθω είναι ένας επίγειος παράδεισος που δεν έχει αλλοιωθεί από την τουριστική επιχειρηματικότητα. Εκκλησιαστικά, η Αγιορείτικη Πολιτεία αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα προπύργια της χριστιανικής Ορθοδοξίας και παγκόσμιο φάρο της βυζαντινής παράδοσης. Τα οικονομικά σκάνδαλα, οι ηθικές παρεκβάσεις, οι ανταγωνισμοί εξουσίας και οι εθνικές διαφοροποιήσεις είναι αναπόφευκτα στοιχεία της ανθρώπινης αδυναμίας, που πολλάκις εμφιλοκαρούν στις μοναστικές κοινότητες. Ωστόσο, το Άγιο Όρος αντλεί το ηθικό του πλεονέκτημα όχι από τους καλόγερους που το απαρτίζουν αλλά από το ιδεώδες του ασκητισμού. Ανεξαρτήτως από το ποιος θα ηγηθεί του Άθω, ποιας εθνικότητας θα είναι και με τίνος την οικονομική υποστήριξη θα επιβληθεί, το Όρος θα παραμείνει «Άγιο» όσο οι άνθρωποι του θα προσπαθούν να γίνονται καλύτεροι.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παυλικιάνωφ, Κυρίλλου, *Σλάβοι μοναχοί στο Άγιον Όρος από τον 1' ως τον 12' αιώνα – Η εμφάνιση Σλάβων μοναχών στα Ελληνικά Αθωνικά καθιδρύματα και οι απαρχές της μόνιμης παρουσίας τους στις μονές Ζωγράφου και Παντελεήμονος*, εκδ. University Studio Press & Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2002.

Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, Μ.Ν., *Το Άγιον Όρος και η Δύση, 963-1963: Άγνωστες πτυχές της αθωνικής ιστορίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013.

Σπηκ, Γκράχαμ, *Άγιον Όρος: Ανανέωση στο Περιβόλι της Παναγίας*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2005.

Ταχιάος, Α.Α.Ν., *Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος: Αναδρομική σε αμοιβαίες σχέσεις και επιδράσεις*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006.

Χατζηφώτης, Ι.Μ., *Μονές του Αγίου Όρους: Δάφνη, Καρνές, Πρωτάτο, Κουτλουμουσίου, Παντοκράτορος, Βατοπεδίου, Χελανδαρίου, Εσφιγμένου*, εκδ. Χελάνδιον, Αθήνα 2008.

Ο **Ελευθέριος Ηλ. Καντζίνος** είναι ιστορικός ερευνητής.

Η KRAFT PAINTS επενδύει στον οικοδομικό κλάδο εδώ και δεκαετίες και έχει πλέον ταυτιστεί με την εξέλιξη και την καινοτομία. Έχοντας υλοποιήσει με επιτυχία πληθώρα έργων πανελλαδικά συνεχίζει να εστιάζει και εξειδικεύεται σε λύσεις δόμησης, ανακαίνισης, διακόσμησης και εξοικονόμησης ενέργειας για το σπίτι, την επιχείρηση, το ξενοδοχείο και τον κλάδο εστίασης (HO.RE.CA), με:

- Σύστημα Εξωτερικής Θερμομόνωσης με 92 πιστοποιημένους συνδυασμούς υλικών (ETA 10/0122 βάσει ευρωπαϊκού προτύπου ETAG 004)
- Ενεργειακά Επιχρίσματα ClimaComfort Stucco
- Κοκκομετρίες από 0,4 ως 2,5mm
- Υγρομόνωση με αξιόπιστες λύσεις στεγάνωσης (επαλειφόμενα, τσιμεντοειδή)
- Επισκευή & Αντιρρηγματική Προστασία
- Προστασία Επιφανειών
- Οικολογικά & Ενεργειακά χρώματα
- Πιστοποιημένα καινοτόμα χρώματα Εσωτερικής & Εξωτερικής Τοιχοποιίας
- Βεντάλιες σχεδιασμένες από εξειδικευμένους στο χρώμα διακοσμητές & αρχιτέκτονες
- Βεντάλια με μετρημένη ανακλαστικότητα υπέρυθρου φάσματος φωτός από ΕΜΠ (TSR)

We help you focus on your plan

Σύγχρονες & ολοκληρωμένες λύσεις για τον Αρχιτέκτονα

Το τμήμα Έργων και Ξενοδοχειακής υποστήριξης, με έμπειρους μηχανικούς και τεχνικούς, είναι στη διάθεσή σας για κάθε πληροφορία και υποστήριξη!

☎ 800 111 7700

🌐 www.kraftpaints.gr / www.bioclima.gr

📱 [KraftPaintsGreece](https://www.facebook.com/KraftPaintsGreece)

Η KRAFT PAINTS ενισχύει τα έργα και υποστηρίζει τον Αρχιτέκτονα, τους Διακοσμητές, τα Μελετητικά Γραφεία, τις Τεχνικές εταιρίες και τον Τουριστικό κλάδο ως συνεργαζόμενο μέλος του ΣΕΤΕ.

Ενεργειακά οφέλη & ολιστική προσέγγιση στην αισθητική ανάπλαση.

- Υποστήριξη διαμόρφωσης, αναβάθμισης, εξοικονόμησης ενέργειας και χρημάτων καθώς και μείωσης κόστους συντήρησης των κτηριακών υποδομών
- Υποστήριξη της μελέτης και της κατασκευής του έργου
- Δυνατότητα προκοστολόγησης έργων
- Τεχνικά θέματα προδιαγραφών και εφαρμογής
- Δυνατότητα επίσκεψης στο έργο, επίλυση προβλημάτων, υποστήριξη εφαρμογής υλικών
- Επίλυση προβλημάτων προστασίας επιφανειών βάσει αναγκών έργου με: Προϊόντα πισίνας, εποξειδικά δαπέδων, δαπέδων αθλητικών εγκαταστάσεων, διαγράμμισης, οδοποιίας, ξύλου, μετάλλου κ.α.
- Υποστήριξη σε ειδικά θέματα αποχρώσεων του έργου - color matching και ειδικά επιλεγμένες αποχρώσεις με υψηλή αντοχή στις καιρικές συνθήκες.
- Πρωτοποριακό σύστημα χρωματισμού KRAFT INSPIRED COLOR® με νέας τεχνολογίας χρωστικά, εξαιρετικά υψηλών αντοχών

ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ «ΜΑΡΙΤΑ» ΚΑΙ «ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΣΣΑ»

ΜΕΡΟΣ Β΄

του MARTIN VAN KREBEANT

ΣΤΙΣ 5 Μαρτίου ο Χίτλερ, έχοντας λάβει την προηγούμενη την αναφορά του Πάπεν για τη φιλική υποδοχή της επιστολής του από τον Ινονού, διατύπωσε την άποψη ότι «μπορούμε τώρα να παραβλέψουμε τον τουρκικό κίνδυνο». Η δήλωση αυτή του Φύρερ πρόσφερε στην Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς την ευκαιρία που αυτή ανέμενε από μακρού. Οι μεραρχίες του τρίτου σταδίου, σύμφωνα με τον επιχειρησιακό σχεδιασμό της 12ης Στρατιάς, προοριζόνταν για την αντικατάσταση της

5ης και της 11ης Τεθωρακισμένης Μεραρχίας, που είχαν επιφορτιστεί με την κάλυψη της βουλγαροτουρκικής μεθορίου. Μετά την ολοκλήρωση της Επιχείρησης Μαρίτα οι μεραρχίες του τρίτου σταδίου, εξακολουθώντας να τελούν υπό τη διοίκηση της 12ης Στρατιάς, θα αποτελούσαν τμήμα του κλάδου της Ομάδας Στρατιών Νότου που θα εισέβαλλε στη Ρωσία από τη Ρουμανία. Ήταν ξεκάθαρο ότι, εάν προωθούνταν προς τη Βουλγαρία, θα έπρεπε στη συνέχεια να αποσυρθούν από εκεί. Επισημαίνοντας τη θετική στάση της Τουρκίας, η Ανώτατη

Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς έθεσε –στις 7 Μαρτίου– στην Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων το ζήτημα της πλήρους εγκατάλειψης του σχεδίου μεταφοράς των δυνάμεων του τρίτου σταδίου στη Βουλγαρία. Η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς ανέμενε απάντηση εντός 11 ημερών.

Ενόσω πραγματοποιούνταν οι μετακινήσεις αυτές στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, οι αντικειμενικοί σκοποί της επιχείρησης παρέμεναν ασαφείς. Επιπροσθέτως, δεν ήταν καν βέβαιη αυτή καθαυτή η διεξαγωγή της επιχείρησης. Καθ' όλη τη διάρκεια του χειμώνα είχαν συνεχιστεί οι επαφές μεταξύ Βερολίνου και Αθήνας. Κάνοντας χρήση διαφόρων καναλιών επικοινωνίας, η ελληνική κυβέρνηση επιχείρησε να πείσει τον Χίτλερ ότι δεν είχε την πρόθεση να εκδιώξει τους Ιταλούς από την Αλβανία, ότι η Ελλάδα «δεν επιθυμούσε να συγκρουστεί με την Ιταλία, αλλά είχε εξαναγκαστεί να το

πράξει κατόπιν αγγλικών πιέσεων» και ότι η καλύτερη λύση θα ήταν η κατάληψη ολόκληρης της Αλβανίας από γερμανικά στρατεύματα. Ταυτόχρονα, υπάρχουν ενδείξεις ότι διάφορες γερμανικές προτάσεις τέθηκαν υπόψη της ελληνικής κυβέρνησης.

Ο λόγος για τον οποίο κατέληξαν σε αποτυχία οι εν λόγω προσπάθειες σκεπάζεται από ένα πέπλο μυστηρίου. Εν πρώτοις, ο Χίτλερ ίσως θεωρούσε ανειλικρινείς τις ελληνικές προτάσεις· μια τέτοια στάση του Φύρερ θα ήταν δικαιολογημένη, καθώς στις 12 Φεβρουαρίου ο βασιλιάς Γεώργιος δήλωσε στον Αμερικανό πρεσβευτή, ΜακΒή (Mcneagh), ότι «*εάν η Γερμανία, πριν επιτεθεί, προτείνει στην Ελλάδα να συνάψει ειρήνη με την Ιταλία, η απάντηση θα είναι ότι η Ελλάδα πρέπει να συμβουλευτεί τη σύμμαχό της· εάν η Γερμανία προβεί σε οποιοσδήποτε άλλες παραχωρήσεις, η απάντηση θα είναι αρνητική, εφόσον ενδεχόμενη αποδοχή τους θα έχει ως μόνο*

Οι στρατάρχες Βάλτερ φον Μπράουνιτς και Βίλχελμ Λιστ ηγήθηκαν των γερμανικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια. ΔΕΞΙΑ: Ο Ισμέτ Ινονού (1884-1973) διέτέλεσε πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Τεθωρακισμένο στο δρόμο για το Σαράγεβο.

αποτέλεσμα την τελική υποδούλωση της Ελλάδας, όπως συνέβη στην περίπτωση της Ρουμανίας». Μολονότι είναι εύκολο να αξιολογήσει κανείς τη δήλωση του Γεωργίου στον ΜακΒή ως πομπόλυγα στο πλαίσιο του συμμαχικού αγώνα, ο Χίτλερ θεωρούσε πιθανώς οτιδήποτε υπέπιπτε στην αντίληψή του ως επιπρόσθετη απόδειξη της ολοκληρωτικής εξάρτησης των Ελλήνων από τη Μεγάλη Βρετανία και, κατά συνέπεια, της αδυναμίας τους να απεμπλακούν από τον πόλεμο. Ο Φύρερ δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να εγκαταλείψει την προσπάθεια υλοποίησης των αντικειμενικών στόχων του στην Ελλάδα, δηλαδή την εκδίωξη των Βρετανών και την κατάληψη της Θεσσαλονίκης και της ακτογραμμής του Αιγαίου ως αναχώματος κατά των Συμμάχων. Από την άλλη πλευρά, ίσως ήλπιζε ότι η παρουσία των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων στη Βουλγαρία θα πετύχαινε, τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό, αυτό που η διπλωματία είχε αποτύχει κατ'επανάληψιν να πράξει: με άλλα λόγια, ο Φύρερ ήλπιζε ενδεχομένως ότι οι Έλληνες θα εγκατέλειπαν την προαναφερθείσα περσοκή χωρίς να πολεμήσουν.

Είναι ευνόητο ότι το ενδεχόμενο γερμανικής εισβολής στην Ελλάδα ανησυχούσε ιδιαίτερα τους Ιταλούς. Οι φόβοι τους για τις επιδιώξεις των Γερμανών στην Ελλάδα τους είχαν ήδη οδηγήσει στην απόρριψη της γερμανικής βοήθειας στην Αλβανία: οι Ιταλοί ήλπιζαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ότι θα ήταν ακόμη σε θέση να βάλουν τέλος στην όλη υπόθεση πριν φτάσουν στο θέατρο στρατιωτικών επιχειρήσεων οι σύμμαχοί τους και κλέψουν την παράσταση. Ωστόσο, τα νέα που έφτασαν από το Βερολίνο στις 26 Φεβρουαρίου ήταν άκρως ανησυχητικά: η Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων προσέβλεπε, σύμφωνα με αναφορές, στη σύναψη ειρήνης μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών πριν από την επέμβαση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων, ενώ «ηγετικοί κύκλοι της Γερμανίας» τάσσονταν, και πάλι σύμφωνα με αναφορές, υπέρ μιας συμφωνίας που θα προέβλεπε παραχω-

ρήσεις από την πλευρά των Ελλήνων ως αντάλλαγμα για την αποτροπή μιας πολεμικής αναμέτρησης με τη Γερμανία. Για τον Μουσοσολίνι, αυτά ήταν συνταρακτικά νέα, γι' αυτό και έδωσε εντολή στον Μαρράς «να καταστήσει σαφές [στο Βερολίνο] ότι η Ιταλία έχει κατά νου να καταβάλει την Ελλάδα, και αυτό είναι ζήτημα γοήτρου, και κανείς δεν μπορεί να αντιληφθεί καλύτερα από τους Γερμανούς στρατιωτικούς τι σημαίνει αυτό». Κατά τα φαινόμενα, οι διαμαρτυρίες του Μαρράς δεν θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικές από τους ανώτατους Γερμανούς αξιωματικούς, καθώς στις 3 Μαρτίου ο Λάντσα κατέγραψε στο ημερολόγιό του «μια απόρρητη γερμανική επικοινωνία»: «*Τα στρατεύματα του Ράιχ θα προωθηθούν προς τη Θεσσαλονίκη με πολύ αργό ρυθμό, ώστε να έχουν οι Έλληνες στη διάθεσή τους επαρκή χρόνο για να εξετάσουν το ενδεχόμενο παράδοσης χωρίς να προβάλουν αντίσταση*». Την επομένη σημείωσε ότι «*το [Γερμανικό] Υπουργείο Εξωτερικών εξακολουθεί να ελπίζει ότι η Ελλάδα θα καμφθεί χωρίς να δώσει μάχη*». Στις 3 Μαρτίου ο Χάλντερ προέβη στην ακόλουθη αξιολογική καταγραφή στο ημερολόγιό του:

Πρέπει να είμαστε βέβαιοι για τα ακόλουθα:

α. Αποδίδει η πολιτική ηγεσία οποιαδήποτε αξία στην άφιξη των πρώτων γερμανικών στρατευμάτων στην ελληνική μεθόριο στο εγγύς μέλλον, ώστε να καταστεί σαφές στους Έλληνες ότι τα στρατεύματά μας θα αφιχθούν πριν από εκείνα του κ. Ηντεν, ο οποίος βρίσκεται τώρα στην Αθήνα;

Σε ό,τι αφορά το (α): η Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων θεωρεί ευπρόσδεκτο οτιδήποτε μπορεί να συνεισφέρει στην εμφάνιση των γερμανικών στρατευμάτων στην ελληνική μεθόριο στο εγγύς μέλλον.

Επομένως, φαίνεται ότι οι Γερμανοί, μολονότι δεν ήταν ίσως απολύτως βέβαιοι για τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο εκφοβισμού των Ελλήνων, προσέβλεπαν όντως στην επίτευξη του στόχου τους χωρίς να δοθεί μάχη. Στις 7 Μαρτίου, σύμφωνα με

Ο βασιλιάς Γεώργιος Β'. ΔΕΞΙΑ: Ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος με τον αρχιστράτηγο Μέσης Ανατολής Αρτσιμπαλντ Ουέιβελ στην Αθήνα στις 13 Ιανουαρίου 1941.

του Μαρράς, η κυρίαρχη αίσθηση ήταν αφενός μεν ότι «η εντυπωσιακή συγκέντρωση γερμανικών δυνάμεων στα Βαλκάνια αποσκοπεί σε μια μεγάλη επιτυχία σε πολιτικό επίπεδο χωρίς, ει δυνατόν, την εκ νέου χρήση όπλων», αφετέρου δε ότι η 12η Στρατιά προωθούνταν μάλλον αργά προς νότο, με την ελπίδα να κάνει τους Έλληνες να επανεξετάσουν τη στάση τους. Αυτή τη φορά η ιταλική ηγεσία έγινε έξω φρενών· ο μεν Ανφούζο (Anfuso) ενημέρωσε τους Γερμανούς ότι η προσπάθεια να πειστεί η Αθήνα να παραδοθεί «δεν μας ενδιαφέρει», ο δε Γκουτσόνι (Guzzoni) γνωστοποίησε σε αυτούς τηλεφωνικώς ότι ήταν «ανεπίτρεπτο» να καταλάβουν τα γερμανικά στρατεύματα την Ελλάδα με ειρηνικό τρόπο ενόσω «οι άνδρες μας πολεμούν και χάνουν τη ζωή τους». «Σπανίως», σημείωσε ο Λάντσα, «ήταν τόσο παγερή η ατμόσφαιρα στις ιταλογερμανικές σχέσεις».

Σε τελική ανάλυση, ο λόγος για τον οποίο δεν κατέληξαν οι Γερμανοί στη σύναψη ειρήνης με τους Έλληνες δεν ήταν ο φόβος

του Μουσσολίνι μήπως στερηθεί τη δυνατότητα να δρέψει πολεμικές δάφνες, αλλά η απόβαση σχετικά ισχυρών βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα. Αρχής γενομένης από τον Ιανουάριο, το Ελληνικό Γενικό Επιτελείο Στρατού είχε έλθει σε επαφή με τον Ανώτατο Διοικητή των Δυνάμεων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στη Μέση Ανατολή, Στρατηγό Ουέιβελ (Wavell), προκειμένου να εξευρεθεί τρόπος αντιμετώπισης της ολοένα και πιο έντονης γερμανικής απειλής. Και οι δύο πλευρές συνειδητοποίησαν σύντομα ότι η βρετανική βοήθεια θα ήταν κατ' ανάγκη συμβολικού χαρακτήρα, καθώς οι Βρετανοί δεν διέθεταν τα στρατεύματα και το πολεμικό υλικό που ήταν απαραίτητα ώστε να προβάλουν αποτελεσματική αντίσταση. Οι Βρετανοί επιθυμούσαν την παροχή βοήθειας σε κάθε περίπτωση, αλλά οι Έλληνες ενέμεναν στην άποψή τους ότι μια τέτοια βρετανική βοήθεια θα εξόργιζε απλώς τη Γερμανία, χωρίς να εξυπηρετεί καμία στρατιωτική επιδίωξη· τελικά, συμφωνήθηκε να αναβληθεί

η μεταφορά βρετανικών ενισχύσεων στην Ελλάδα μέχρι να διαβούν οι γερμανικές δυνάμεις τον Δούναβη και να δώσουν ένα αδιαμφισβήτητο δείγμα των προθέσεών τους. Η απόφαση διαβιβάστηκε στο Βερολίνο μέσω του Βελιγραδίου.

Ωστόσο, ο Χίτλερ θεωρούσε αναγκαία τη διασφάλιση του πλευρού των δυνάμεών του πριν επιτεθεί στη Ρωσία και δεν μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την έκβαση της σύγκρουσης για την ηγεμονία στην Ευρώπη δίνοντας βάση σε μια ελληνοβρετανική εξαγγελία. Ως εκ τούτου, διέταξε τα στρατεύματά του να εισβάλουν στη Βουλγαρία στις 2 Μαρτίου. Πέντε ημέρες αργότερα άρχισαν να αποβιβάζονται στον Πειραιά οι πρώτες μονάδες μιας βρετανικής δύναμης που αριθμούσε συνολικά περί τις τρεις μεραρχίες. Η άφιξη των βρετανικών

μονάδων στον Πειραιά επαλήθευσε αυτό που ο Χίτλερ θεωρούσε εξαρχής πιθανό: μόνο μια γερμανική στρατιωτική δύναμη θα μπορούσε να εκδιώξει τους Βρετανούς από την Ελλάδα.

Τα επακόλουθα της βρετανικής απόβασης στην Ελλάδα ήταν διττά. Από τη μια πλευρά, το Βερολίνο απέρριψε πλέον κατηγορηματικά όλες τις εξ Αθηνών βολιδοσκοπήσεις για ενδεχόμενη ειρήνευση – κι αυτές ήταν πολλές, καθώς διάφοροι ελληνικοί κύκλοι, μολονότι αρνούσαν να απεμπολήσουν οποιοδήποτε τμήμα της ελληνικής επικράτειας, επεδίωκαν απεγνωσμένα μια διπλωματική λύση που θα απέτρεπε την επαπειλούμενη καταστροφή. Στις 6 Μαρτίου ο πρώην δικτάτορας Πάγκαλος προσέγγισε τον Έρμπαχ (Erbach) εξ ονόματος «εξεχουσών προσωπικοτήτων»

Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Άντονι Ήντεν συνοδευόμενος από τον αρχιστράτηγο Τζων Ντιλ επισκέπτονται την Ακρόπολη τον Φεβρουάριο του 1941.

Ο Ιταλός στρατηγός Αλφρέντο Γκουτσόνι (1877-1965). ΔΕΞΙΑ: Ο Γκουτσόνι επιθεωρεί ιταλικά και αλβανικά στρατιωτικά τμήματα.

κομίζοντας το ακόλουθο σχέδιο: διενέργεια πραξικοπήματος, άνοδος στην εξουσία μιας κυβέρνησης που θα τασσόταν στο πλευρό του Άξονα, προσχώρηση της Ελλάδας στο Τριμερές Σύμφωνο και τερματισμός του πολέμου με την Ιταλία στη βάση μιας συμφωνίας που θα προέβλεπε την επιστροφή των δύο χωρών στο status quo. Στις 11 Μαρτίου ο Μαυρουδής ρώτησε τον Έρμπαχ πώς θα μπορούσε να αποτραπεί η εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα. Την επομένη προσέγγισαν ανεπισημώς τη γερμανική πλευρά στελέχη του Ελληνικού Στρατού, που πρόσφεραν ως αντάλλαγμα για την κατάπαυση του πυρός στην Αλβανία και τη διακοπή της γερμανικής προέλασης στη Βουλγαρία την εκδίωξη των βρετανικών δυνάμεων από την Ελλάδα. Στις 15 Μαρτίου ο Γερμανός στρατιωτικός ακόλουθος Κλεμ φον Χόχενμπεργκ (Clemm von Hohenberg) συνομίλησε με τον Μαυρουδή, ο οποίος δήλωσε ότι «η ελληνική κυβέρνηση επιθυμύσε όσο τίποτα άλλο την άμεση κατάπαυση των εκθροπραξιών στην Αλβανία, σε συνδυασμό με τη διάσωση της τιμής των ελληνικών όπλων και την αποχώρηση των Άγγλων από την ηπειρωτική Ευρώπη». Στις 18 Μαρτίου ο Έλληνας πρεσβευτής στο Βερολίνο Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής προσπάθησε να γείρει το εν λόγω ζήτημα, αλλά ο

Βάιτσαικερ (Weizsacker) ανέτρεψε τα σχέδιά του λέγοντας ότι το μοιραίο σφάλμα της Ελλάδας ήταν η αποδοχή της βρετανικής εγγύησης το 1939. Την ίδια ημέρα ο Ρίμπεντροπ, αποβλέποντας ολοφάνερα στον τερματισμό των προσεγγίσεων από ελληνικής πλευράς, συνέταξε το προσχέδιο ενός τηλεγραφήματος στο οποίο υποστήριζε ότι «η ελληνική κυβέρνηση κάνει λάθος εάν υποθέτει ότι μπορεί να μεταθέσει σε εμάς την ευθύνη για την ανάληψη πρωτοβουλίας αναφορικά με τον τερματισμό του πολέμου. Μάλιστα, φαίνεται ότι τρέφει ψευδαισθήσεις σε ό,τι αφορά το τμήμα που θα έπρεπε να καταβάλει για τον τερματισμό της σύρραξης». Κατά τα φαινόμενα, ο Ρίμπεντροπ αναθεώρησε τις απόψεις του, και το εν λόγω τηλεγράφημα δεν στάλθηκε ποτέ από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών.

Τα στρατιωτικά επακόλουθα της βρετανικής απόβασης στην Ελλάδα ήταν ακόμη πιο σημαντικά. Μολονότι στην υπ' αριθμόν 20 κατευθυντήρια οδηγία αναφερόταν το ενδεχόμενο να παραταθεί η διάρκεια της Επιχείρησης Μαρίτα, ώστε να συμπεριληφθούν στις προς κατάληψη περιοχές περισσότερα ελληνικά εδάφη από αυτά που εκτεινόταν έως την ακτογραμμή του Αιγαίου, όλες οι προετοιμασίες έως εκείνη τη χρονική στιγμή εκκινούσαν από την παραδοχή ότι δεν θα εξελισσόταν έτσι η κατά-

Ο στρατάρχης Βάλτερ φον Μπράουκνιτς με τον στρατηγό Γκέοργκ Στούμπε κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων εισβολής στην Ελλάδα. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Ελλάδα την περίοδο 1933-1941 Λίνκολν ΜακΒή (1890-1972).

σταση. Κατά συνέπεια, το σχέδιο της Ανωτάτης Διοικήσεως του Γερμανικού Στρατού Ξηράς στις 14 Φεβρουαρίου προέβλεπε τη διεξαγωγή της όλης επιχειρήσεως εντός μίας και μόνον εβδομάδας· μόλις στις 8 Μαρτίου ο Βάρλιμοντ εξέφρασε τη δυσaréσκεία του για το γεγονός ότι δεν ήταν σαφές πόσο θα έπρεπε να επεκταθεί το χρονικό πλαίσιο της επιχειρήσεως κατάληψης των ελληνικών εδαφών. Δεδομένης της απόβασης βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα, το εν λόγω ζήτημα κατέστη ακόμη πιο πιεστικό· στις 17 Μαρτίου ο Χίτλερ απάντησε με αποφασιστικότητα στο ερώτημα: η επιχείρηση, διέταξε, θα έπρεπε να συνεχιστεί μέχρι να εκδιωχθούν οι Βρετανοί από ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένης της Πελοποννήσου.

Σε ό,τι αφορούσε τον συντονισμό των Επιχειρήσεων Μαρίτα και Μπαρμπαρόσσα, η προαναφερθείσα απόφαση του Χίτλερ είχε ολέθριες επιπτώσεις. Οι πολυάριθμες καθυστερήσεις στην έναρξη της πρώτης επιχειρήσεως, καθώς και η συνεχής αύξηση του αριθμού των στρατευμάτων που θα συμμετείχαν σε αυτήν, είχαν εξελιχθεί σε πονοκέφαλο για την Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς

κατά τη διάρκεια του χειμώνα· η απόφαση του Χίτλερ ανέτρεψε εξ ολοκλήρου τα χρονοδιαγράμματα που καθόριζαν τη σχέση μεταξύ των δύο επιχειρήσεων. Εν πρώτοις, το χρονικό πλαίσιο της Μαρίτα –της επιχείρησής αυτής καθ'αυτήν, αλλά και της επιστροφής των στρατευμάτων στη Ρουμανία– επεκτεινόταν σε πολύ σημαντικό βαθμό. Συνεπεία τούτου, ο Αρχηγός του Επιτελείου της 12ης Στρατιάς δήλωσε στην Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς ότι δεν ήταν πλέον δυνατόν να υπολογίζονται οι μονάδες της εν λόγω στρατιάς στις δυνάμεις που θα συμμετείχαν στην Επιχείρηση Μπαρμπαρόσσα. Ο ίδιος ο Χάλντερ δεν προέβη σε μια ανάλογη δήλωση· ύστερα από μια σύσκεψη με τον Χούζινγκερ (Heusinger) εξέφρασε την ελπίδα ότι θα ήταν ακόμη εφικτή η έγκαιρη συγκέντρωση των ταχυκίνητων –δηλαδή, των τεθωρακισμένων και των μηχανοκίνητων– μεραρχιών της 12ης Στρατιάς, ώστε να λάβουν μέρος στην επίθεση της Ομάδας Στρατιών Νότου, όπως προέβλεπε ο επιχειρησιακός σχεδιασμός. Από την άλλη πλευρά, ο Χάλντερ παραδέχτηκε ότι οι μεραρχίες Πεζικού, όπως και αυτό καθ'αυτό το Επιτελείο της 12ης Στρατιάς, που

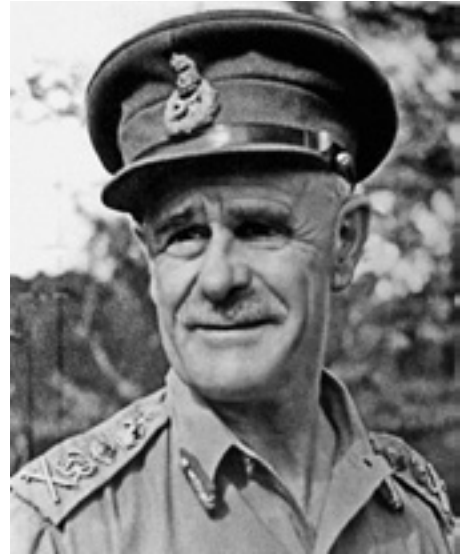

θα έπρεπε να ασκήσουν καθήκοντα κατοχικών δυνάμεων στον διευρυμένο εδαφικό χώρο της Ελλάδας, δεν θα ήταν σε θέση να συγκεντρωθούν εγκαίρως στη Ρουμανία και να λάβουν μέρος στην Επιχείρηση Μπαρμπαρόσσα.

Η διαπίστωση αυτή επέφερε σημαντικές μεταβολές στα σχέδια που είχαν καταρτιστεί για την ίδια την Επιχείρηση Μπαρμπαρόσσα. Σύμφωνα με τον αρχικό επιχειρησιακό σχεδιασμό, η 12η Στρατιά, μετά την ολοκλήρωση της αποστολής της στην Ελλάδα, θα επέστρεφε στη Ρουμανία, προκειμένου να αποτελέσει τον νότιο κλάδο της Ομάδας Στρατιών Νότου. Αποστολή της 12ης Στρατιάς θα ήταν η εισβολή στη Ρωσία από τη Βλαχία και η περικύκλωση, σε συνδυασμό με τον βόρειο κλάδο της Ομάδας Στρατιών Νότου –θα τον συγκροτούσαν η 6η και η 17η Στρατιά–, των ρωσικών δυνάμεων στην Ουκρανία, πριν αυτές καταφέρουν να διαφύγουν διασχίζοντας τον ποταμό Ντον. Ωστόσο, ο Χίτλερ ήταν πλέον της γνώμης ότι ο ποταμός Προύθος αποτελούσε σοβαρότατο εμπόδιο για τη 12η Στρατιά, η οποία, επιπροσθέτως, μπορούσε να υπολογίζει μόνο σε ένα μέρος των δυνάμεων που προορίζονταν γι' αυτή σύμφωνα

με τον αρχικό επιχειρησιακό σχεδιασμό. Κατά συνέπεια, ο Φύρερ αποφάσισε, παρά τις έντονες αντιδράσεις της Ανωτάτης Διοικήσεως του Γερμανικού Στρατού Ξηράς, να εγκαταλείψει εξ ολοκλήρου το σχέδιο για τη συγκρότηση του νότιου κλάδου της Ομάδας Στρατιών Νότου και να δώσει εντολή στην Ομάδα Panzer (Panzerguppe) Kleist –σύμφωνα με τον αρχικό επιχειρησιακό σχεδιασμό, θα αποτελούσε τη θωρακισμένη αιχμή της 12ης Στρατιάς, ενόσω αυτή θα προήλαυνε εντός των ρωσικών εδαφών– να αναπτυχθεί σε διάταξη μάχης βορειώς των Καρπαθίων. Στη Ρουμανία θα παρέμεναν σχετικά περιορισμένες ισχύος δυνάμεις της 11ης Στρατιάς, που θα επαρκούσαν για την προστασία των πετρελαιοπηγών από ενδεχόμενη αιφνιδιαστική επίθεση της Σοβιετικής Ένωσης· οι μονάδες της 12ης Στρατιάς θα παρέμεναν στην Ελλάδα, προκειμένου να ασκήσουν καθήκοντα κατοχικής δύναμης. Η όλη μεταβολή του αρχικού επιχειρησιακού σχεδιασμού είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της επιθετικής ισχύος της Ομάδας Στρατιών Νότου, η οποία είδε τις μεραρχίες πεζικού που θα είχε στη διάθεσή της για την επίθεση να μειώνονται κατά έξι. Η εν λόγω μείωση της επιθετικής ισχύος της Ομάδας Στρατιών Νότου αποδειχτηκε τελικά καθοριστικής σημασίας.

Η διαταγή του Χίτλερ να καταληφθεί ολόκληρη η ηπειρωτική Ελλάδα είχε ένα ακόμη επακόλουθο. Παρ' όλες τις προαναφερθείσες αλλαγές, ο Χάλντερ ήλπιζε ακόμη στις 16 Μαρτίου ότι θα ήταν εφικτή η έναρξη της Επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα –χωρίς τη συμμετοχή των μεραρχιών Πεζικού της 12ης Στρατιάς– στην αρχικώς προβλεφθείσα ημερομηνία, υπό τον όρο ότι ο Χίτλερ θα αποδεχόταν το αίτημα της Ανωτάτης Διοικήσεως του Γερμανικού Στρατού Ξηράς για την εγκατάλειψη του σχεδίου μεταφοράς των δυνάμεων του τρίτου σταδίου στη Βουλγαρία· εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, οι δυνάμεις του τρίτου σταδίου θα μπορούσαν να αρχίσουν να αναπτύσσονται σε διάταξη μάχης ενόψει της Επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα στις 10 Απριλίου. Εντού-

Ο Ιταλός διπλωμάτης, πολιτικός και συγγραφέας Φίλιππο Ανφούζο (1901-1963). ΔΕΞΙΑ: Ο Βρετανός αρχιστράτηγος Μέσης Ανατολής Άρτσιμπαλντ Ουέιβελ (1883-1950).

τοίς, η απόφαση του Χίτλερ κατέστησε αναγκαία τη συμμετοχή ισχυρότερων δυνάμεων από τις αρχικώς προβλεφθείσες στην Επιχείρηση Μαρίτα, κι αυτό επέφερε αναπόφευκτα καθυστέρηση στην έναρξη της Επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα. Στις 12 Μαρτίου ξέσπασε διαμάχη μεταξύ της Ανωτάτης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων και της Ανωτάτης Διοικήσεως του Γερμανικού Στρατού Ξηράς για το ποια από τις δυνάμεις του 3ου σταδίου θα έπρεπε, εάν αυτό κρινόταν αναγκαίο, να εισέλθει στη Βουλγαρία: η 183η Μεραρχία Πεζικού ή η 4η Ορεινή Μεραρχία. Μολονότι ο Χάλντερ ισχυρίστηκε ότι η επιλογή της 4ης Ορεινής Μεραρχίας, σύμφωνα με την πρόταση της Ανωτάτης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων, θα είχε ως αποτέλεσμα την καθυστερημένη έναρξη της Επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα, ο Χίτλερ προέκρινε την εισήγηση της Ανωτάτης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων και έδωσε εντολή στην 4η Ορεινή Μεραρχία να εισέλθει στη Βουλγαρία στις 19 Μαρτίου. Η διαταγή του Χίτλερ να καταληφθεί ολόκληρη η ηπειρωτική Ελλάδα φαίνεται ότι έκανε την Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων να αντιληφθεί το σφάλμα της, καθώς

ο Βάρλιμοντ εισηγήθηκε την υπαγωγή μόνον της 4ης Ορεινής Μεραρχίας στη 12η Στρατιά και την παραμονή των υπόλοιπων δυνάμεων του 3ου σταδίου στη Ρουμανία.

Ωστόσο, οι ρόλοι είχαν πλέον αντιστραφεί. Ο Μπράουκνιτς υποστήριξε ότι χρειαζόταν πρόσθετες δυνάμεις, για να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις της Επιχείρησης Μαρίτα, και στις 22 Μαρτίου το αίτημά του ικανοποιήθηκε. Τα Επιτελεία του XI και του L Σώματος Στρατού, καθώς και η 46η, η 294η και η 76η Μεραρχία Πεζικού, έλαβαν εντολή να διαβούν τον Δούναβη και να ενωθούν με την 4η Ορεινή Μεραρχία. Οι λοιπές δυνάμεις του τρίτου σταδίου θα παρέμεναν στη Ρουμανία· ορισμένες από αυτές θα αναπτύσσονταν στο Ρωσικό Μέτωπο και οι υπόλοιπες θα ενίσχυαν τη Γερμανική Στρατιωτική Αποστολή. Εν αναμονή των διαταγών αυτών, η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς είχε ήδη δώσει εντολή στις δυνάμεις του τρίτου σταδίου που προοριζόνταν για τη Βουλγαρία να μην προωθηθούν προς την περιοχή της Δοβρουτσάς –σύμφωνα με τον αρχικό επιχειρησιακό σχεδιασμό, θα εξορμούσαν από εκεί, για να λάβουν θέσεις μάχης κατά μήκος των βουλγαροτουρκικών συνόρων–, αλλά να συγκεντρωθούν στην

Ο Βάλτερ Βάρλιμοντ (1894-1976), αξιωματικός προσωπικού του Γερμανικού Στρατού, διετέλεσε αναπληρωτής επικεφαλής στην Ανώτερη Διοίκηση της ναζιστικής Γερμανίας. ΔΕΞΙΑ: Γερμανοί στρατιώτες στην Ελλάδα, Απρίλιος 1941.

περιοχή Κοράμπτια - Κραϊόβα - Σλάτινα - Βουκουρέστι - Ολτένιτα· εκκινώντας από εκεί, θα διέβαιναν αρχικά τον Δούναβη μέσω των γεφυρών στο Τούρνου Μαγκουρέλε και στο Τζούρτζου, ακολούθως δε θα έφταναν στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο ακολουθώντας τις υπ' αριθμόν 2 και 3 διαδρομές.

Ο Λιστ, ο οποίος έως εκείνη τη στιγμή πρέπει να βρισκόταν σε απόλυτη σύγχυση, έλαβε στις 22 Μαρτίου μια λίστα των μονάδων που θα είχε στη διάθεσή του για την επίθεση εναντίον της Ελλάδας. Στη λίστα αυτή συγκαταλέγονταν τα Επιτελεία του XXXX, του XVIII, του XXX και του L Σώματος Στρατού, η 2α και η 9η Τεθωρακισμένη Μεραρχία, η 46η, η 50ή, η 73η, η 164η και η 294η Μεραρχία Πεζικού, η 4η, η 5η και η 6η Ορεινή Μεραρχία, καθώς και το 125ο Σύνταγμα Πεζικού. Στο πλαίσιο του νέου επιχειρησιακού σχεδιασμού για την Επιχείρηση Μπαρμπαρόσσα, το Επιτελείο της Ομάδας Panzer (Panzergruppe) Kleist, που κατέστη υπεύθυνο για την εκτέλεση νέων αποστολών, έλαβε εντολή να επιστρέψει στο Βουκουρέστι. Αποστολή της ανωτάτης διοικήσεως του XIV Σώματος Στρατού, καθώς και της 5ης και της 11ης Τεθωρακισμένης Μεραρχίας, ήταν η κάλυψη έναντι της Τουρκίας «για περιορισμένο χρονικό

διάστημα»· οι δυνάμεις αυτές θα έπρεπε να επιστρέψουν στη Ρουμανία μεταξύ 10ης και 18ης Απριλίου. Εξάλλου, η Μεραρχία των SS «Άντολφ Χίτλερ» θα έπρεπε να επιστρέψει στη Ρουμανία έως τις 3 Μαΐου, κάτι που σήμαινε ότι θα μπορούσε να λάβει μέρος στα πρώτα στάδια της Επιχείρησης Μαρίτα. Τέλος, το αναθεωρημένο σχέδιο της Επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα δεν προέβλεπε την ανάληψη επιθετικής δραστηριότητας στη Ρουμανία από τη 16η Τεθωρακισμένη Μεραρχία· η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς ήλπιζε ότι έως τις 25 Μαρτίου θα πετύχαινε την αποδέσμευση της μεραρχίας αυτής.

Οι προαναφερθείσες διαταγές κατέστησαν ξεκάθαρο το τοπίο. Μολονότι η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς κατέβαλλε κάθε δυνατή προσπάθεια για την αποδέσμευση των τεθωρακισμένων μεραρχιών της 12ης Στρατιάς, ήταν πλέον γνωστό ότι ήταν ανέφικτη η συμμετοχή της εν λόγω στρατιάς και των μεραρχιών πεζικού που υπάγονταν σε αυτήν στο πρώτο στάδιο της Επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα, ανεξαρτήτως της ημερομηνίας ενάρξεως της επιχείρησης. Συνεπεία τούτου, ακολούθησε την ύστατη στιγμή μια σειρά απεγνωσμένων κινήσεων, που αποσκοπού-

σαν στην επίσπευση του τερματισμού της Επιχείρησης Μαρίτα· οι ενέργειες αυτές δεν ήταν επιτυχείς στο σύνολό τους. Στο πλαίσιο των εν λόγω κινήσεων, η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς ζήτησε από τη 12η Στρατιά την παραχώρηση ορισμένων μονάδων της· το αίτημα αυτό ικανοποιήθηκε μόνον εν μέρει, δεδομένου ότι οι περισσότερες από τις εν λόγω μονάδες είχαν ήδη αφιχθεί στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο και δεν ήταν δυνατή η επιστροφή τους διαμέσου των στενών δρόμων της Βουλγαρίας, καθώς κάτι τέτοιο θα αποτελούσε τρομερό εμπόδιο στη διαδικασία συγκέντρωσης των δυνάμεων του 3ου σταδίου. Επιτυχέστερη ήταν η προσπάθεια να επισπευσθεί η έναρξη της επιχείρησης. Σύμφωνα με το πλέον πρόσφατο χρονοδιάγραμμα, η επίθεση θα έπρεπε να αρχίσει την 7η Απριλίου, τριάντα έξι ημέρες μετά τη διάβαση του Δούναβη. Ωστόσο, συνέπεια της αποφάσεως του Χίτλερ να καταληφθεί ολόκληρη η ηπειρωτική Ελλάδα, η Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων θεώρησε πλέον «ευκαταία» την έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων την 1η Απριλίου. Στις 22 Μαρτίου η 12η Στρατιά έλαβε σχετική κατευθυντήρια οδηγία, που έβριθε από «schnell» (γρήγορα) και «rasch» (ταχέως). Μολονότι η διαδικασία ανάπτυξης των δυνάμεών του δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη, ο Λιστ συμμορφώθηκε εύκολα προς τις οδηγίες και όρισε ως ημερομηνία ενάρξεως της Επιχείρησης Μαρίτα την 1η Απριλίου.

Εν κατακλείδι, η απόφαση του Χίτλερ ώθησε τη γερμανική στρατιωτική ηγεσία σε μια ύστατη προσπάθεια να εξασφαλιστεί έναντι οποιουδήποτε τιμήματος η χρησιμοποίηση του γιουγκοσλαβικού σιδηροδρομικού δικτύου. Το σημαντικό πρόβλημα της μεταφοράς πολεμοφοδίων είχε αποκτήσει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις. Από τις 128 αμαξοστοιχίες μεταφοράς πολεμοφοδίων που –σύμφωνα με τον επιχειρησιακό σχεδιασμό– θα έπρεπε να εκτελέσουν δρομολόγια εντός της βουλγαρικής επικράτειας πριν από την ημερομηνία διάβασης του Δούναβη, μόλις 80 είχαν αφι-

χθεί εξαιτίας της αδυναμίας των Βουλγάρων να αντεπεξέλθουν στον συγκοινωνιακό φόρτο· το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία σοβαρών εκκρεμοτήτων αναφορικά με τον εφοδιασμό των γερμανικών στρατευμάτων. Αμέσως μόλις τα γερμανικά στρατεύματα διέβησαν τον Δούναβη, στην περιοχή της Δοβρουτσάς προκλήθηκε έντονη κυκλοφοριακή συμφόρηση, επειδή οι Βούλγαροι ήταν εντελώς ανίκανοι να δρομολογήσουν τις 8 έως 12 αμαξοστοιχίες που χρειάζονταν καθημερινά για τον εφοδιασμό της 12ης Στρατιάς. Εξάλλου, οι βουλγαρικοί σιδηρόδρομοι αδυνατούσαν να ικανοποιήσουν έστω και σε περιορισμένο βαθμό τις απαιτήσεις της 12ης Στρατιάς και του VIII Αεροπορικού Σώματος· το κύριο εμπόδιο ήταν η έλλειψη ικανού αριθμού ατμομηχανών. Όλα τα ανωτέρω καθιστούσαν εξαιρετικά δυσχερή τον εφοδιασμό των γερμανικών στρατευμάτων· ο Γκράιφφεκμπεργκ ευλόγως υποστήριξε ότι ο μόνος τρόπος βελτίωσης της κατάστασης ήταν η εκτέλεση σιδηροδρομικών δρομολογίων από τη Βιέννη προς τη Σόφια διαμέσου Γιουγκοσλαβίας.

Το πρόβλημα του εφοδιασμού της 12ης Στρατιάς δεν ήταν το μόνο για το οποίο ήταν σχεδόν αδύνατο να βρεθεί λύση χωρίς τη χρησιμοποίηση του γιουγκοσλαβικού σιδηροδρομικού δικτύου. Ακόμη σημαντικότερο, δεδομένου του εξαιρετικά σφικτού χρονοδιαγράμματος αναφορικά με την απόσυρση των μονάδων της 12ης Στρατιάς ενόψει της Επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα, ήταν το ζήτημα της διέλευσης των γερμανικών στρατευμάτων από τη Γιουγκοσλαβία κατά την επιστροφή τους από την Ελλάδα. Αν και είχαν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι «οι μεταφορές διαμέσου της Γιουγκοσλαβίας είχαν απορριφθεί εντελώς στις διαπραγματεύσεις με αυτή τη χώρα», οι Γερμανοί στρατηγοί επανέρχονταν ξανά και ξανά στην ιδέα αυτή με αξιοσημείωτη επιμονή.

Στις 13 Μαρτίου ο Βάρλιμοντ έθεσε το εν λόγω ζήτημα στον Ρίττερ, τον διευθυντή του γραφείου του Ρίμπεντροπ: *«Τίθεται το ερώτημα εάν πρέπει να θεωρηθεί δεσμευτική η διαβεβαίωση που έχει δοθεί στη*

Γερμανικά στρατεύματα μπαίνουν στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941. ΔΕΞΙΑ: Γερμανικά βομβαρδιστικά πετούν πάνω από την Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941.

Γιουγκοσλαβία ότι δεν πρόκειται να μεταφερθούν στρατεύματα διαμέσου της Γιουγκοσλαβίας αμέσως μετά την προσχώρησή της στο Τριμερές Σύμφωνο. Ο Αρχηγός του Επιτελείου των Μονάδων Εσωτερικού (Εθνοφυλακής) επισημαίνει την εξαιρετική σπουδαιότητα των μεταφορών αυτών ενόψει της ταχείας ανασύνταξης των δυνάμεων που θα εμπλακούν στην Επιχείρηση Μαρίτα, προκειμένου να λάβουν μέρος στην Επιχείρηση Μπαρμπαρόσσα».

Ο Ρίττερ απάντησε ότι κατά την άποψή του δεν μπορεί να τεθεί εν αμφιβόλω η δεσμευτική ισχύς των διαβεβαιώσεων για αποχή από μεταφορές στρατευμάτων διαμέσου της Γιουγκοσλαβίας και δίδεται έμφαση στο γεγονός ότι δεν θα πραγματοποιηθούν μεταφορές στρατευμάτων. Αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα μιας κατοπινής συμφωνίας αναφορικά με τη μεταφορά εφοδίων και πολεμικού υλικού.

Ευθύς αμέσως ο Βάρλιμοντ ανέλαβε να ενημερώσει την Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς, και το έπραξε με επιστολή του δύο ημέρες αργότερα. Εντούτοις, η σπουδαιότητα του ζητήματος ήταν

τέτοια, που οι Γερμανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν την προσπάθειά τους στο σημείο αυτό. Παρά την κατευθυντήρια οδηγία της Ανωτάτης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων στις 16 Μαρτίου, ο Χάλντερ συνέχισε να θέτει το ζήτημα της χρησιμοποίησης του γιουγκοσλαβικού σιδηροδρομικού δικτύου κατά την επιστροφή των γερμανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα. Το εν λόγω ζήτημα είχε γίνει ακόμη πιο πιεστικό ύστερα από την απόφαση του Χίτλερ για τη διεύρυνση των στρατιωτικών στόχων στην Ελλάδα· αν και η γερμανική ραδιοφωνία προέβη στη δεσμευτική δήλωση ότι η Γερμανία δεν θα ζητούσε δικαιώματα διέλευσης είτε στρατευμάτων είτε πολεμικού υλικού, η Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων ζήτησε στις 21 Μαρτίου «να τεθεί το ζήτημα των μεταφορών διαμέσου της Γιουγκοσλαβίας αμέσως μετά την προσχώρησή της εν λόγω χώρας στο Τριμερές Σύμφωνο, καθώς δεν υφίσταται σιδηροδρομική σύνδεση μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδας». Παρ' όλες τις δυσκολίες, ο Βάρλιμοντ εξακολουθούσε να ελπίζει στις 24

Μαρτίου ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί κάποια συμφωνία· δύο ημέρες αργότερα ο Χάλντερ σημείωσε ότι χωρίς τη χρήση του γιουγκοσλαβικού σιδηροδρομικού δικτύου η Επιχείρηση Μαρίτα θα ήταν «εξαιρετικά δυσχερής».

Τα στελέχη της Ανωτάτης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων και της Ανωτάτης Διοικήσεως του Γερμανικού Στρατού Ήφρας έπραξαν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να πείσουν το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών για τη σπουδαιότητα της χρησιμοποίησης του γιουγκοσλαβικού σιδηροδρομικού δικτύου, αλλά στις 25 Μαρτίου αναγκάστηκαν να παραδεχτούν την ήττα τους. Την ημέρα εκείνη η Γιουγκοσλαβία προσχώρησε επισήμως στο Τριμερές Σύμφωνο, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα την έγγραφη διαβεβαίωση των Γερμανών ότι δεν θα ζητούσαν τη διέλευση ή τη μεταφορά στρατευμάτων διαμέσου των εδαφών της κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ήταν πια αργά για την παροχή οποιασδήποτε βοήθειας στη 12η Στρατιά, καθώς επέκειτο πλέον η έναρξη της γερμανικής επίθεσης. Το μόνο που θα μπορούσε –ίσως– να αναμένει η γερμανική πλευρά ήταν η μεταφορά πολεμικού υλικού διαμέσου της Γιουγκοσλαβίας κατά την επιστροφή των γερμανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα.

Έως τις 25 Μαρτίου 1941 η ανάπτυξη των μονάδων της 12ης Στρατιάς και του VIII Αεροπορικού Σώματος στη Βουλγαρία είχε ολοκληρωθεί από πάσης απόψεως. Ο Λιστ είχε εγκαταστήσει το αρχηγείο του στην Τσαμκόρια, ο δε Ρίχτχοφεν στην Τζουμάτσα (Μπλαγκόεφγκραντ). Κατά μήκος της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου, εκ δυσμών προς ανατολάς, είχαν παραταχθεί οι ακόλουθες δυνάμεις: η 6η Ορεινή Μεραρχία στο νοτιοδυτικό άκρο της Βουλγαρίας· η 5η Ορεινή Μεραρχία μαζί με το 125ο Σύνταγμα Πεζικού στην περιοχή Μενλίκ (Μελενίκου)· η 72α Μεραρχία Πεζικού πλησίον του σημείου όπου ο ποταμός Νέστος

εισέρχεται στην Ελλάδα. Όλες αυτές οι δυνάμεις τελούσαν υπό τη διοίκηση του XVIII Ορεινού Σώματος Στρατού. Ανατολικότερα, και πάλι κατά μήκος της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου, είχαν λάβει θέσεις μάχης η 164η και η 50ή Μεραρχία Πεζικού, που τελούσαν υπό τη διοίκηση του XXX Σώματος Στρατού – το αρχηγείο του ήταν εγκατεστημένο στο Χάσκοβο. Ακολουθώντας την υπ' αριθμόν 1 διαδρομή, η 4η Ορεινή Μεραρχία βρισκόταν καθ' οδόν προς τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, όπου θα ενωνόταν με την 5η Ορεινή Μεραρχία. Η 2α Τεθωρακισμένη Μεραρχία και η Μεραρχία των SS «Αντολφ Χίτλερ» ήταν παρατεταγμένες στα σύνορα της Βουλγαρίας με τη Γιουγκοσλαβία, η μια στην περιοχή Κούστεντιλ και η άλλη βορειότερα, στην περιοχή Σόφιας-Ντιμιτρόφγκραντ. Η 73η Μεραρχία Πεζικού και η 60ή Μηχανοκίνητη Μεραρχία, που υπάγονταν στο XXXX Σώμα Στρατού, είχαν συγκεντρωθεί πλησίον του Πλόφντιφ (Φιλιππούπολης), προκειμένου να διαδραματίσουν ρόλο στρατηγικής εφεδρείας. Η 9η Τεθωρακισμένη Μεραρχία, που τελούσε υπό τη διοίκηση του XIV Σώματος Στρατού, είχε σταθμεύσει ανατολικότερα, πλησίον της Στάρα Ζαγόρα. Ακόμη ανατολικότερα βρίσκονταν οι δύο μεραρχίες που θα προστάτευαν τις δυνάμεις που συμμετείχαν στην Επιχείρηση Μαρίτα από ενδεχόμενη τουρκική επέμβαση: η 11η Τεθωρακισμένη Μεραρχία στην περιοχή Σλίβεν-Γιάμπολ, η δε 5η Τεθωρακισμένη Μεραρχία πλησίον του Πύργου (Μπουργκάς). Καθ' οδόν, από βορρά προς νότο, βρίσκονταν η 294η, η 46η και η 76η Μεραρχία Πεζικού – όλες ανήκαν στο τρίτο στάδιο συγκέντρωσης των γερμανικών δυνάμεων. Τα πάντα εξελίσσονταν ομαλά για τους Γερμανούς, όταν ένα δραματικό γεγονός επέφερε αντιστροφή των δεδομένων: τη νύχτα της 26ης προς την 27η Μαρτίου εκδηλώθηκε στη Γιουγκοσλαβία στρατιωτικό πραξικόπημα, που ανέτρεψε την κυβέρνηση του Βελιγραδίου.

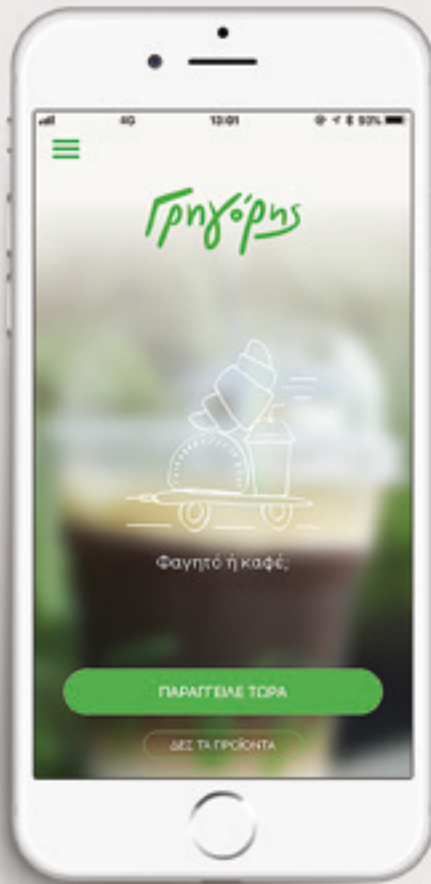

Ο Μάρτιν βαν Κρέβελντ είναι καθηγητής Ιστορίας στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Βαγγέλης Στεργιόπουλος.

Γρηγόρης E-ORDER

Κλικ, ταπ, έφτασε!

Τώρα παραγγέλνω online...ή μέσω app

www.gregorys.gr

Ο ΚΟΚΚΙΝΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ (1944-1945)

Τα εγκλήματα πολέμου και
η συμπεριφορά του Κόκκινου Στρατού
στους Γερμανούς στο τελευταίο μέρος του πολέμου

ΜΕΡΟΣ Β'

ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ-ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΛΕΣΣΙΑΔΑ

Ο «σοβιετικός χείμαρρος» του 1944-1945 αποτελούνταν από άνδρες που είχαν επιστρατευθεί για να υπερασπιστούν τη Μητέρα-Πατρίδα απέναντι στον εισβολέα που στις 22 Ιουνίου 1941 εισέβαλε ώστε να τους υποδουλώσει. Πολλοί από αυτούς τους άνδρες έλειπαν από τα σπίτια τους περισσότερα από δύο χρόνια. Τα ένστικτά τους είχαν αγριέψει και η λογική τους είχε ταυτιστεί με την παράλογη αίσθηση του πολέμου. «Πάνω απ' όλα η επιβίωση και η καθημερινότητα», έγραφε ένας Σοβιετικός λοχίας στην οικογένειά του.

Μα τώρα, στα γερμανικά εδάφη, ως εκδικητής, ο Κόκκινος Στρατός εξαπέλυσε τη θηριώδη μάνητά του χωρίς καμία διάκριση. Άνδρες, γυναίκες, παιδιά, πρόσφυγες, πολίτες, στρατιώτες, ιερείς, αρτιμελείς και τραυματίες αντιμετωπίστηκαν εξίσου άγρια από τους «εκδικητές» του Κόκκινου Στρατού. Ακόμα και οι Πολωνοί, που «απελευθερώθηκαν» από τον γερμανικό ζυγό, σύντομα διαπίστωσαν ότι και οι Σοβιετικοί «απελευθερωτές» τους δεν υστερούσαν σε αγριότητα απέναντί τους. Σε αυτό το άρθρο θα φωτιστούν κάποιες σκιώδεις σελίδες μιας ιστορίας γεμάτης συναισθήματα και πάθη, αγριότητα και φρίκη.

ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Από τη μεγάλη προέλαση των σοβιετικών στρατευμάτων προς το Βερολίνο. Η πρωτεύουσα του Ράιχ ήταν πλέον μία πόλη άθυρμα των επιθετικών διαθέσεων των εισβολέων.

Σοβιετική προπαγανδιστική φωτογραφία που παρουσιάζει στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού να συναγελάζονται με νεαρές Γερμανίδες. Στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων η αλήθεια ήταν διαφορετική.

Ένας διωγμός δίχως προηγούμενο.

Θάνατος στα παγωμένα νερά της Βαλτικής:
Επιχείρηση «Αννίβας»

Στα μέσα Ιανουαρίου του 1945 εκδηλώθηκε η μεγάλη σοβιετική επίθεση εναντίον της Ανατολικής Πρωσίας. Στα τέλη Ιανουαρίου ως και τα μέσα Φεβρουαρίου η Ανατολική Πρωσία είχε διαχωριστεί από τον γερμανικό εθνικό κορμό. Τότε, το γερμανικό ναυτικό αποφάσισε την εκτέλεση της επιχειρήσης «Αννίβας», την εκκένωση, δηλαδή, του πληθυσμού και του στρατεύματος από τις πολιορκημένες περιοχές και τη μεταφορά τους στη Γερμανία ή την κατεχόμενη Δανία διαπλέοντας τη Βαλτική Θάλασσα.

Το γερμανικό ναυτικό, εγκλωβισμένο, ουσιαστικά, στη Βαλτική Θάλασσα και στη γερμανική πλευρά της Βόρειας Θάλασσας, είχε αδρανήσει εξαιτίας της στρατηγικής του να δώσει βάρος στον υποβρυχιακό πόλεμο. Μεγάλος αριθμός των ανδρών του υπηρετούσαν σε παράκτιες φρουρές και πυροβολαρχίες, ενώ το μεγαλύτερο μέρος

του στόλου επιφανείας ήταν ανεπηρέαστο από την έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων. Ο διοικητής του γερμανικού πολεμικού ναυτικού, αρχιναύαρχος Καρλ Νταϊνιτς (Karl Dönitz), έδωσε διαταγή στον διοικητή του στόλου της Βαλτικής ναύαρχο Όσκαρ Κούμμετς (Oskar Kummetz) και στον αρχηγό του τμήματος μεταγωγικών πλοίων υποναύαρχο Κόνραντ Ένγκελχαρντ (Konrad Engelhardt) να σχεδιάσουν και να εκτελέσουν την «Επιχείρηση Εκκένωσης» με αντικειμενικό σκοπό την εκκένωση όσων περισσότερων Γερμανών από τη σοβιετική μέγγενη που έκλεινε ασφυκτικά. Καταδρομικά, αντιτορπιλικά πλάι σε μεταγωγικά, θαλαμηγοί, ψαρόβαρκες, ναρκαλιευτικά και κάθε λογής πλεούμενο έσπευσαν προς τα λιμάνια της Ανατολικής Πρωσίας. Τα κομβία αυτά θύμιζαν τη βρετανική κινητοποίηση για την εκκένωση της Δουνκέρκης το 1940. Αλλά η γερμανική εκδοχή, σε κάθε περίπτωση, ήταν πιο τραγική και θα αποδεικνυόταν τραγικότερη.

Ο σοβιετικός στόλος της Βαλτικής είχε

λάβει διαταγές να καταστρέψει οποιοδήποτε πλοίο επιφανείας. Περιπολικά σκάφη εντόπιζαν τα κομβία και έδιναν τα στοιχεία στην αεροπορία και στα υποβρύχια, και εκείνα, ανάλογα με την προστασία του κομβίου, επιτίθονταν. Κάποια από τα μεγαλύτερα ναυάγια της ιστορίας συνέβησαν στη Βαλτική του 1945. Μαζί και η μεγαλύτερη ναυτική τραγωδία της ιστορίας: ο τορπιλισμός του μεταγωγικού πλοίου «Βίλχελμ Γκούστλοφ» από το σοβιετικό υποβρύχιο S-13, που παρέσυρε στον υγρό τάφο περισσότερους από 9.000 ανθρώπους. Το ίδιο υποβρύχιο ευθύνεται και για τον τορπιλισμό του μεταγωγικού «Στρατηγός των SS φον Στόμπεν», με περισσότερους από 4.000 νεκρούς αυτή τη φορά. Άλλη μεγάλη τραγωδία ήταν ο τορπιλισμός από το σοβιετικό υποβρύχιο L-3 του μεταγωγικού «Γκόγια», με 6.700 νεκρούς πρόσφυγες και άνδρες της Βέρμαχτ που είχαν εκκενωθεί από διάφορους πολιορκημένους θυλάκους κατά μήκος της ακτής στη Βαλτική Θάλασσα.

Αναντίρρητα, οι αριθμοί των νεκρών αυξάνονται κατά πολλές ακόμα χιλιάδες αν συνυπολογίσει κανείς και τα αναρίθμητα μικρότερα ναυάγια κατά τις ξαφνικές εξόδους της σοβιετικής αεροπορίας και των περιπολικών σκαφών εναντίον των μικρότερων σκαφών που συμμετείχαν στην

εκκένωση των προσφύγων και των στρατευμάτων προς το εσωτερικό της Γερμανίας ή την κατεχόμενη, ακόμα, Δανία. Με ακριβή αριθμό δεν μπορεί κανείς να εξακριβώσει πόσοι Γερμανοί πνίγηκαν στη Βαλτική, αν ήταν πολίτες ή στρατιώτες. Η επιχείρηση «Αννίβας», πάντως, αποτελεί μια κολοσσιαία επιχείρηση. Ο αριθμός των Γερμανών που εκκενώθηκαν κυμαίνεται, σύμφωνα με ιστορικούς, από 1 εκατομμύριο πολίτες και μισό εκατομμύριο στρατιώτες, σε 2 εκατομμύρια πολίτες και 400.000 στρατιώτες. Αριθμός υπερπολλαπλάσιος των ανδρών που εκκενώθηκαν στη Δουνκέρκη.

Η έλλειψη κάρβουνου (η μεγαλύτερη έλλειψη από την έναρξη του πολέμου) για τα πλοία περιόρισε από ένα σημείο και ύστερα τις μετακινήσεις των κομβίων, η έλλειψη φαρμάκων και τροφίμων για τους πρόσφυγες είχαν ως αποτέλεσμα τον θάνατο χιλιάδων ακόμα ηλικιωμένων, παιδιών και νεογνών πάνω στα πλοία εξαιτίας των κακουχιών, των χαμηλών θερμοκρασιών και της ολοκληρωτικής έλλειψης υγιεινής.

Η αυτοθυσία του γερμανικού ναυτικού που χωρίς καμία αεροπορική υποστήριξη, χωρίς καμία, σχεδόν, προστασία απέναντι στα υποβρύχια του σοβιετικού στόλου, ανέλαβε και περάτωσε μία τόσο κρίσιμη και δύσκολη αποστολή, αποτέλεσε απά-

Πτώματα βιασμένων Γερμανίδων σε πόλη της Γερμανίας.

Σοβιετικοί στρατιώτες καπνίζουν και γελούν όσο πίσω τους στον τοίχο είναι γραμμένη η χιλιομετρική απόσταση από το Βερολίνο, τη «φωλιά του φασιστικού φιδιού». ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Σοβιετικοί αξιωματικοί παρενοχλούν Γερμανίδα στο Βερολίνο.

ντηση στους επικριτές του στο επιτελείο της Βέρμαχτ, καθώς έδωσε μια ευκαιρία ζωής σε εκατοντάδες χιλιάδες Γερμανούς οι οποίοι θα παρέμεναν εγκλωβισμένοι με αμφίβολη μοίρα.

Πομερανία, Σιλεσία και Πολωνία
Ο Κόκκινος Στρατός είχε αποσαθρώσει κάθε άμυνα στην Ανατολική Πρωσία. Μόνο οι πολιορκημένες πόλεις του Πιλάου, της Καινιξβέργης, της Γκντύνια, με κάποιους αυτόνομους θύλακες αντίστασης, είχαν απομείνει από τη γερμανική παρουσία στην περιοχή. Οι δρόμοι ήταν γεμάτοι παγωμένα και διαμελισμένα πτώματα, οι πυροβολισμοί δεν σταματούσαν σχεδόν ποτέ και συναντούσε κανείς κινήσεις μοναχά κατά τη νύχτα. Οι πρόσφυγες και οι Γερμανοί στρατιώτες προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να φτάσουν στην Πομερανία και τη Σιλεσία. Ελάχιστοι το κατάφεραν. Οι ίδιες τραγικές σκηνές με τους πρόσφυγες της Ανατολικής Πρωσίας διαδραματίστηκαν, καθώς εκατοντάδες χιλιάδες από εκείνους είχαν καταφύγει στην Πομερανία και την Άνω Σιλεσία στην προσπάθειά τους να σωθούν από τον Κόκκινο Στρατό. Μέσα στον άγριο χειμώνα, ο δρόμος προς δυτικά για όσους πρόλαβαν ήταν και ο δρόμος της σωτηρίας, καθώς περιοχές με έντονο το γερμανικό στοιχείο

εκκενώνονταν, κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή, εξαιτίας των κυβερνητικών στελεχών, μετατρέποντας τους πολίτες σε άθυρμα του καιρού και των Σοβιετικών.

Ταυτόχρονα, και όσο προήλαυε προς τα δυτικά η σοβιετική πλημμυρίδα, τόσο οι στρατάρχες Ζούκοφ, Κόνιεφ και Ροκοσόφσκι κατάλαβαν πως η γραμμή της προέλασης των μετώπων τους δεν ήταν ενιαία και αυτό εγκυμονούσε κινδύνους, οπότε αναγκαστικά έπρεπε να κατακτηθεί η Πομερανία και η Σιλεσία ώστε να αποφύγουν τον κίνδυνο μιας γερμανικής αντεπίθεσης στα χάσματα αναμεταξύ των μονάδων τους. Αυτό φυσικά θα έδινε και τον απαραίτητο χρόνο στις μονάδες των μετόπισθεν να οργανωθούν καλύτερα, καθώς και να λάβουν μια παράλληλη αποστολή, εξίσου πολύτιμη με την αποστολή των μονάδων πρώτης γραμμής, για τη Μόσχα: την εκκαθάριση των μετόπισθεν από «αντιδραστικά στοιχεία».

Η τακτική της Μόσχας, διαχρονικά, στον τρόπο αναφοράς των πεπραγμένων και των συμβάντων στις επίσημες εκθέσεις της, ήταν η χρήση ευφημισμών που επέτρεπαν τη διαστρέβλωση της πραγματικότητας προς επίρρωση των πολιτικών της και των τακτικών που ακολούθως θα χρησιμοποιούσε. Στην περίπτωση των Πολωνών ή των άτυχων Γερμανών που είχαν αποκοπεί

και είχαν μείνει πίσω από τις σοβιετικές γραμμές, ήταν ο ευφημισμός και παράλληλα κατηγορία των «πρακτόρων». Όποια γερμανική περιπόλος της Βέρμαχτ ή της Φόλκστουρμ είχε μείνει πίσω και τύχαινε να συναντήσει μια σοβιετική περιπόλο και να ανταλλάξουν πυρά, τότε οι εκθέσεις έγραφαν για την ύπαρξη «πρακτόρων του εχθρού». Φυσικά, σε αυτό βοήθησε και η γερμανική προπαγάνδα για την έναρξη ανταρτικού αγώνα στα μετόπισθεν των συμμαχικών δυνάμεων, καθώς και η δημιουργία μιας αμφιλεγόμενης ανταρτικής

ομάδας προερχόμενης από τη Χιτλερική Νεολαία, των «Λυκανθρώπων». Σαφέστατα, πέρα από τις μυστικιστικές υπερβολές των ναζί, οι Πολωνοί παρέταξαν ένα ρεαλιστικότερο μέτωπο αντίστασης εναντίον του Κόκκινου Στρατού. Οι προδομένοι Πολωνοί, ενώ στα τέλη του 1944 παρέιχαν υποστηρικτικούς ρόλους στον Κόκκινο Στρατό, όπως περιπόλους αναγνώρισης και τη συνεχή όχληση της Βέρμαχτ, συνάντησαν την άλλη όψη του νομίσματος και κατάλαβαν την εξαπάτηση από πλευράς του Στάλιν, όταν οι Σοβιετικοί άρchiσαν

να συλλαμβάνουν τους άνδρες και τις γυναίκες που υπηρετούσαν στον Ελεύθερο Πολωνικό Στρατό. Σε πολλές περιπτώσεις, οι Πολωνοί εκτελέστηκαν εν ψυχρώ.

Στις αρχές του 1945, όμως, τα πράγματα ήταν περισσότερο ξεκάθαρα από πλευράς Σοβιετικών. Ο Στάλιν και ο Μπέρια, με τις ευλογίες του οποίου οι ταξιαρχίες της NKVD είχαν αναλάβει τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στα μετόπισθεν των μετώπων, προχώρησαν στην πλήρη αποσάθρωση των αντικομμουνιστικών στοιχείων και εν γένει του ΑΚ (Πολωνικού Αντιστασιακού Στρατού) με τον αφοπλισμό των ομάδων, τη σύλληψη και εξορία των ηγητόρων τους και, με πολλές επιφάσεις, τις εκτελέσεις επιφανών στελεχών τους.

Η αντιστασιακή οργάνωση που είχε προσφέρει τόσα πολλά στον αγώνα εναντίον της ναζιστικής τυραννίας διαλύθηκε στις 19 Ιανουαρίου του ίδιου έτους μέσα σε διώξεις, μάχες και τρόμο. Τη θέση της πήραν «οι καταραμένοι στρατιώτες», όπως ονομάστηκαν. Άνδρες που επέλεξαν ξανά τον δρόμο της ανταρτικής ζωής, των διώξεων και των μαχών,

αυτή τη φορά εναντίον του σοβιετικού καθεστώτος, που υπάκουαν στα διαταγές της εξόριστης πολωνικής κυβέρνησης στο Λονδίνο. Πολλές ανταρτικές ομάδες από το 1945 ως το 1963 πολέμησαν εναντίον των Σοβιετικών. Στην προσπάθεια υποταγής των Πολωνών αντικομμουνιστών, το 1945, ο Κόκκινος Στρατός και, κυρίως, η NKVD χρεώνονται τους θανάτους τουλάχιστον 30.000 Πολωνών.

Παράλληλα με τις πολιτικές διώξεις, η συμπεριφορά των απλών στρατιωτών απέναντι στους Πολωνούς δεν ήταν η ενδεδειγμένη ενός απελευθερωτή. Εκατοντάδες γυναίκες βιάστηκαν, χιλιάδες περιουσίες λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν, οδηγώντας την προαιώνια διχόνοια μεταξύ των δύο λαών σε ακόμα μεγαλύτερο τέλμα. Με την είσοδο των σοβιετικών στρατευμάτων σε γερμανικό έδαφος, οι Πολωνοί μπορεί να ξέφυγαν από τις κακουχίες εξαιτίας των σοβιετικών στρατευμάτων αλλά έχασαν κάθε εσωτερη ελπίδα σωτηρίας από τον σοβιετικό ζυγό, και στη συνείδηση πολλών Πολωνών η κατοχή διήρκησε από το 1939 ως και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991.

Σοβιετικοί στρατιώτες προσπερνούν τρέχοντας το πτώμα ενός Γερμανού στρατιώτη σε κάποιον δρόμο του Βερολίνου, κατά τη μάχη μέσα στην πόλη.

Αυστριακές έχουν αυτοκτονήσει με δηλητήριο προτού καταφθάσει ο Κόκκινος Στρατός. Η γερμανική προπαγάνδα ακόμα και τις τελευταίες μέρες του πολέμου διατυμπάνιζε τη φρικτή μοίρα εκατοντάδων χιλιάδων Γερμανίδων και προέτρεπε την «αξιοπρεπή αυτοκτονία».

«Οι ευγενείς εκδικητές που τιμωρούν τους φασίστες κατακτητές για τις τερατώδεις θηριωδίες και τις διαβολικές πράξεις τους»

Η ψυχολογία που οδήγησε στη βία απέναντι στους αιχμαλώτους πολέμου

Η συμπεριφορά απέναντι στους αιχμαλώτους πολέμου αναμεταξύ των αντιμαχόμενων στρατών, κατά τις φονικές μάχες στο Ανατολικό Μέτωπο, υπήρξε, τουλάχιστον, βάνουση. Από γερμανικής πλευράς, εξαιτίας του «φυλετικού πολέμου» του οποίου η γερμανική προπαγάνδα εστάθη δημιουργός και αρωγός. Αυτό, μαζί με το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση δεν είχε υπογράψει τη Συνθήκη της Γενεύης που, μαζί με άλλα, όριζε και τη συμπεριφορά απέναντι στους αιχμαλώτους πολέμου, διαμόρφωσαν την τελική συμπεριφορά των Γερμανών απέναντι στους Σοβιετικούς.

Την ίδια στιγμή, η εκδίκηση που πήγαζε στα στήθη των ανδρών του Κόκκινου Στρατού για τα δεινά που είχαν συμβεί στη χώρα τους ήταν τόση που ακόμα και τα ευγενέστερα ένστικτα θα υποτάσσονταν στη βαρβαρότητα. Και, όπως και στη γερμα-

νική περίπτωση, το μίσος καλλιεργήθηκε από τα Πολιτικά Τμήματα και τις ντιρεκτίβες (οδηγίες) του ίδιου του Στάλιν και του καθεστώτος.

Τα περιστατικά που θα παρατεθούν είναι ενδεικτικά του φανατισμού με τον οποίο οι αρχές θέλησαν να διαποτίσουν τους στρατιώτες τους ώστε να μη δείχνουν κανένα έλεος στους Γερμανούς στη μάχη και να «χαλυβδώσουν» τη θέλησή τους και να απεμπολήσουν κάθε ίχνος οίκτου. Ακόμα και σε τραυματίες ή αιχμαλώτους: *«Σύμφωνα με έναν Γάλλο πληροφοριοδότη, οι αρχές του Κόκκινου Στρατού ξέθαψαν τα πτώματα 65.000 Εβραίων που σφαγιάστηκαν κοντά στο Νικολάγιεφ και την Οδησό και διέταξαν να τοποθετηθούν στα πλαϊνά του δρόμου από τον οποίο περνούσαν τα περισσότερα στρατεύματα. Κάθε διακόσια μέτρα μία ταμπέλα έγραφε: “Κοιτάξτε πώς μεταχειρίζονται οι Γερμανοί τους Σοβιετικούς πολίτες”.» «Προσπαθούμε συνεχώς να αυξήσουμε το μίσος εναντίον των Γερμανών και να αναζωπυρώσουμε το πάθος για εκδίκηση.»*

Μέσα, λοιπόν από τα αρχεία και τα έγγραφα των Πολιτικών Τμημάτων των σο-

βιαιτικών μετώπων αντιλαμβάνεται κανείς τη μεγάλη προσπάθεια που κατέβαλλαν αυτά τα τμήματα ώστε να διεγείρουν το μίσος των απλών στρατιωτών απέναντι στον εχθρό τους. Γράμματα από απελευθερωμένους εργάτες-σκλάβους που καλούσαν για εκδίκηση. Επιτολές που ανέφεραν με κάθε φρικτή λεπτομέρεια τις σφαγές σε εκατοντάδες χωριά της επικράτειας διαβάζονταν από τους καθοδηγητές παρουσία των μονάδων.

Ένα άλλο μέσο που χρησιμοποίησαν οι καθοδηγητές ώστε να ξυπνήσουν την οργή των απλών στρατιωτών ήταν οι επονομαζόμενες «εκκρεμότητες εκδίκησης». Οι πολιτικοί αξιωματικοί έπαιρναν συνεντεύξεις από κάθε στρατιώτη, υπαξιωματικό και αξιωματικό του Συντάγματος και τους ζητούσαν να τους αφηγηθούν όσα ήξεραν από προσωπική πείρα για κτηνωδίες, φόνους, εκπατρισμούς, ξυλοδαρμούς, κακομεταχείριση αθώων συγγενών, φίλων και οικείων προσώπων τους, ακόμα και των καμένων οπιτών τους και της περιουσίας τους που είχε καταστραφεί. Τότε καταρτιζόταν μια λίστα με τους αριθμούς η οποία αναρτιόταν σε μια αφίσα και συνόδευε τη μονάδα με την ένδειξη της βίας ως «εκδίκησης» για όλα όσα είχαν συμβεί στην πατρίδα τους. Οι στρατιώτες με μεγάλο ενθουσιασμό συμμετείχαν σε τέτοιες εκδηλώσεις βίας καθώς η ατιμωρησία ήταν ωσει άτυπης αμνηστίας σε κάθε, σχεδόν, έγκλημα. Την ίδια στιγμή που οι σοβιετικές στρατιωτικές αρχές καλλιεργούσαν το μένος των ανδρών τους, η σοβιετική προπαγάνδα απέναντι στους Γερμανούς στρατιώτες ανέφερε πως θα τύχαιναν της καλύτερης μεταχείρισης σε περίπτωση που παραδίνονταν.

Στη μέση όλων αυτών, ένας Γερμανός στρατιώτης με ελάχιστα πυρομαχικά διαθέσιμα ώστε να πολεμήσει, με την καθημερινή μερίδα συσσιτίου ολοένα και μικρότερη και αβέβαιη, με τη στρατονομία να παραφυλάει στα σταυροδρόμια ώστε να εκτελέσει εν ψυχρώ κάθε κίνηση προς τα πίσω και τα μάτια του στυλωμένα στη γραμμή του μετώπου. Ενός μετώπου που θα λάμβανε τον χαρακτήρα ενός καλύβδι-

νου τείχους που θα τους συνέτριβε, καθώς οι προπαρασκευές για την τελευταία επίθεση προς τα περίχωρα της πρωτεύουσας του Ράιχ και την ίδια την πρωτεύουσα ήταν κάτι περισσότερο από ορατές...

«Τα λάφυρα του πολέμου»: Τα σεξουαλικά εγκλήματα του Κόκκινου Στρατού

~ *Νύχτες της Πρωσίας* ~

*Αριθμός 22, Οδός Χέρινγκ-
δεν είν' καμένη, απλώς λεηλατημένη,
πυροβολημένη
ένας ήχος βαρύς, σαν βογκητό,
ο τοίχος έχει καλυφθεί
η μητέρα είναι τραυματισμένη·
κι όμως ακόμα ζει.*

*Και η κόρη η μικρή στο στρώμα απάνω
πεθαμένη.
Πόσοι άραγε στο στρώμα αυτό
να 'ταν γερμένοι;
Μία διμοιρία; Ένας λόχος ίσως;*

*Είναι το κορίτσι που έγινε γυναίκα
και η γυναίκα που έγινε άψυχο σώμα.
Όλα συνοψίζονται σε φράσεις απλές:
Μη συγχωρείς και μην ξεχνάς ποτέ!
Αίμα για το αίμα,
οδόντας αντί οδόντος!*

*Και η μητέρα ικετεύει:
«Στρατιώτη, σκότωσέ με!»
τα ομιχλώδη της μάτια,
τα αιματοβαμμένα,
έρεβος πάνω της και
δεν μπορεί να δει.*

*Ειμ' ένας απ' Αυτούς; Από ποιους;
Γιατρούς ή Νοσοκόμους; Όχι για σένα.
Στο μέρος που 'ταν φάρμακα,
έλιωσε το γυαλί καυτό
Και η μέρα έγινε γκριζα,
το χιόνι έλιωσε κι αυτό.*

Ποίηση: Αλεξάντρ Σολζενίτιν
Μετάφραση-Απόδοση: Α.Σ. Μαλεσιάδας

Σοβιετικοί στρατιώτες ποζάρουν στον Reichsadler (Αετό του Ράιχ), Βερολίνο, 1945. ΚΑΤΩ: Φάλαγγα προσφύγων επιστρέφουν στη Γερμανία. Οι Γερμανοί πρόσφυγες άφησαν την Πομερανία, τη Σιλεσία και τη Σουδητία με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως οι συμπολίτες τους από την Ανατολική Πρωσία: με τα πόδια.

Άνδρες και τεθωρακισμένα του Κόκκινου Στρατού προελαύνουν μέσα από γερμανική πόλη. Στο πλάι του δρόμου οι μπόγοι από τους ανθρώπους που έτρεξαν να σωθούν... ή μήπως από λεηλασίες; ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Γερμανίδα έφηβη βιασμένη και εκτελεσμένη από Σοβιετικούς στρατιώτες.

Στην εισαγωγή του άρθρου αναφέρθηκε πως πολλοί, αν όχι οι περισσότεροι, στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού έλειπαν από τα σπίτια τους ένα, δύο ή και περισσότερα χρόνια. Τα ένστικτά τους διαμορφώθηκαν και αγρίεψαν στη σκληρή καθημερινότητα του πολέμου. Το πρόσκαιρο της ζωής ενός στρατιώτη στο πεδίο της μάχης, μαζί με την εκδικητική μανία των ανδρών για τα δεινά που προκλήθηκαν στην πατρίδα τους, διέγειραν το μίσος απέναντι σε κάθε γερμανική υπόσταση. Αυτό, φυσικά, δεν δικαιολογεί, σε καμία περίπτωση, τον βιασμό αθώων γυναικών (είτε σωματικά είτε ψυχικά), αλλά το να εντυπώσει κανείς στις περιπτώσεις βιασμών, μέσα από προσωπικές μαρτυρίες και κρατικά έγγραφα, και να τα αναλύσει, να τα συγκρίνει και να τα αντιπαραθέσει, δύναται να δώσει μία ή και περισσότερες εξηγήσεις όσον αφορά τη συμπεριφορά των Σοβιετικών στρατιωτών απέναντι στις γυναίκες που συνάντησαν στον δρόμο τους.

Σε όσα έργα ιστορικά, επιστολές, απομνημονεύματα και ντοκιμαντέρ έχουν εκδοθεί, έχουν ερευνηθεί και έχουν δημοσιευθεί υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής που συγκαλύπτει την αυθύπαρκτη βιαιότητα

του πολέμου: η εκδίκηση. «*Ήμασταν νέοι, δυνατοί και τέσσερα χρόνια χωρίς γυναίκα. Έτσι, προσπαθήσαμε να πιάσουμε Γερμανίδες και... δέκα άνδρες βίασαν ένα κορίτσι. Δεν υπήρχαν αρκετές γυναίκες· ολόκληρος ο πληθυσμός έφυγε μακριά από τον Σοβιετικό Στρατό. Έτσι, αναγκαστήκαμε να πάρουμε νεαρές, δώδεκα ή δεκατριών ετών... Αν έκλαιγε, της βάζαμε κάτι στο στόμα. Νομιζαμε ότι ήταν κάτι αστείο. Τώρα πια, δεν μπορώ να κατανοήσω το πώς το έκανα. Ένα αγόρι από μια καλή οικογένεια... ναι, αλλά ήμουν αυτός που το έκανε*», αυτά είναι τα λόγια ενός τότε νεαρού ανθυπολοχαγού στη Σβετλάνα Αλεξίεβιτς, σε ένα βιβλίο γεμάτο μαρτυρίες.

Στις επόμενες σελίδες συναντάται η μαρτυρία μιας γυναίκας που υπηρετούσε στις Διαβιβάσεις του Κόκκινου Στρατού: «*Όταν καταλαβάναμε μία γερμανική πόλη, είχαμε τρεις μέρες ώστε να λεηλατήσουμε και να βιάσουν οι άνδρες τις γυναίκες. Αυτό, φυσικά, ήταν ανεπίσημο. Μετά το πέρας των τριών ημερών, ο οποιοσδήποτε θα μπορούσε να περάσει στρατοδικείο για τις πράξεις αυτές. Θυμάμαι μια Γερμανίδα να κάθεται ξαπλωμένη γυμνή, στην άκρη ενός δρόμου, με μια χειροβομβίδα στα χέρια*

ανάμεσα από τα πόδια της. Τώρα νιρέπομαι, μα τότε δεν είχα καμία αίσθηση της ντροπής... Νομίζεις ότι είναι εύκολο να συγχωρήσεις τους Γερμανούς; Αισθανόμασταν μίσος σαν βλέπαμε τα καθαρά και ακέραια αβυσσώδη σπιτία τους. Με τριαντάφυλλα στους κήπους, στα παράθυρα... Ήθελα να υποφέρουν. Ήθελα να δω τα δάκρυά τους... Πέρασαν πολλές δεκαετίες ώσπου να αρχίσω να νιώθω κάποιου είδους λύπη για εκείνους».

Σαφέστατα, η εκδίκηση αποτελεί μία και μοναδική δικαιολογία από τους λόγους τους οποίους οι σοβιετικοί στρατιώτες βίαζαν. Η δικαιολογία αυτή επέζησε όμως του πολέμου και καταπώς βλέπουμε στις μαρτυρίες είναι και ο θεμελιώδης λίθος της σκέψης των συμμετεχόντων και των μαρτύρων. Ένας ακόμα λόγος, περισσότερο πρακτικός, έρχεται στην επιφάνεια. Το αλκοόλ. Οι γερμανικές αρχές δεν κατέστρεψαν το απόθεμα του αλκοόλ που

άφηναν πίσω τους υποχωρώντας, κάνοντας τη λανθασμένη εκτίμηση (ή διατηρώντας μία ακόμα αιθεροβάμονα πεποίθηση) πως ένας στρατός μεθυσμένος δεν μπορεί να πολεμήσει. Αυτό δεν ίσχυσε για τον Κόκκινο Στρατό. Το αλκοόλ συνέτριψε κάθε ηθικό φραγμό των ανδρών και οδήγησε στις βίαιες και προκλητικές συμπεριφορές και σε έναν φαύλο κύκλο, καθώς, όταν οι στρατιώτες συνειδητοποιούσαν τις πράξεις τους, κατέφευγαν ξανά στο αλκοόλ ώστε να τις ξεχάσουν. Το αλκοόλ θόλωνε τον νου με τέτοιο τρόπο που δεν άφηνε κανέναν ενδοιασμό ούτε εθνικές προκαταλήψεις. Χιλιάδες Πολωνές βιάστηκαν μαζί με τις Γερμανίδες. Ακόμα και απελευθερωμένες εργάτριες από τα γερμανικά εργοστάσια και αγροκτήματα, σοβιετικής καταγωγής, έπεσαν θύματα των μεθυσμένων στρατιωτών.

Την ίδια στιγμή, μια μερίδα βετεράνων του πολέμου παρέμεινε και παραμένει απολύτως αμετανόητη για τα εγκλήματα τα

Το πορτρέτο του Σοβιετικού στρατάρχη Κωνσταντίν Ροκοσόφσκι. Ο Ροκοσόφσκι ήταν ο μοναδικός στρατάρχη που έδωσε γραπτή εντολή στα στρατεύματά του να παύσουν τις λεηλασίες, τους βιασμούς και την εν γένει επιθετική και βίαια συμπεριφορά εναντίον των Γερμανών. Οι διαταγές του έπεσαν στο κενό, ακόμα και μετά από στρατοδικεία κατηγορουμένων οπλιτών, υπαξιωματικών και αξιωματικών.

οποία διέπραξε. Με υπερηφάνεια ένας επικεφαλής της Κομμουνιστικής Νεολαίας, στο μέτωπο, ανέφερε πως: «Οι Γερμανίδες μόλις μας δουν σηκώνουν από μόνες τους τις φούστες τους» και συνέχισε λέγοντας με περισσότερο στόμφο: «Δύο εκατομμύρια παιδιά μας γεννήθηκαν στη Γερμανία».

Στην Ανατολική Πρωσία, στην Καινιξβέργη, δεκάδες γυναίκες που είχαν βιαστεί κατέφυγαν στον διοικητή ενός τάγματος και του ζήτησαν να τις εκτελέσει ώστε να μην υποφέρουν από αυτή τη μοίρα και πως δεν αντέχουν να ζουν χωρίς αξιοπρέπεια. Ο διοικητής απάντησε κυνικά: «Οι Σοβιετικοί στρατιώτες δεν πυροβολούν γυναίκες. Μόνο οι Γερμανοί το έκαναν αυτό», και γελώντας τις άφησε να κλαίνε. Οι περισσότερες από αυτές τις γυναίκες αυτοκτόνησαν.

Με την προέλαση των Σοβιετικών στρατευμάτων ως και το Βερολίνο, η επιβολή εξευτελισμών στους Γερμανούς πολίτες, ιδίως στις γυναίκες, αποτέλεσε καθημερινή ενασχόληση των ανδρών που στη συνείδησή τους είχε υφανθεί τεχνηέντως από τους μηχανισμούς προπαγάνδας πως ήταν οι απελευθερωτές της Ευρώπης. Σταδιακά οι βιασμοί λιγότεσαν και τη θέση τους πήραν οι ξυλοδαρμοί, οι κλοπές και οι λεηλασίες όλων εκείνων των αγαθών που είχαν καταφέρει να σωθούν από το πρώτο κύμα των στρατευμάτων (βλ. *Α' μέρος για περισσότερες λεπτομέρειες*). Οι Γερμανίδες, όπως και οι άνδρες Γερμανοί, όπως ένα τραπέζι, ένα τραπεζομάντιλο, μία κιθάρα ή μία φουσαρμόνικα, είχαν καταλήξει να θεωρούνται το ίδιο: κτήματα των Σοβιετικών κατα-

κτητών-απελευθερωτών. Ένα φυσιολογικό δικαίωμα κατοχής αντιστοιχούσε σε κάθε ένα από τα ανωτέρω, όταν το μίσος είχε καταλαγιάσει. Ενδεχομένως και μία διέξοδος από την καταπίεση των σοβιετικών αρχών. Το καθεστώς ατιμωρησίας επέτρεπε κάθε παρεκτροπή.

Είναι δύσκολο, ακόμα και για τους ιστορικούς, να υπολογίσουν τον ακριβή αριθμό των γυναικών που βιάστηκαν από τον Κόκκινο Στρατό στην Ανατολική Πρωσία και τη Γερμανία. Υπολογίζονται από 300.000 μέχρι και 2 εκατομμύρια. Δεν υπήρξε ουδεμία διάκριση σε ηλικίες. Είτε μικρό κορίτσι είτε υπέργερη. Δεν ήταν αυστηρά και μόνο η σεξουαλική ικανοποίηση των στερημένων από ηδονές, ανδρών, αλλά κάτι βαθύτερο. Κάτι βαθύτερο από μίσος, εκδίκηση, κάτι που μαζί με το αλκοόλ και τη ζώδη φύση του πολέμου διέγειρε την εσωτερική –και ίσως αληθινή– φύση του ανθρώπου.

Ο πόλεμος τελείωσε τον Μάιο του 1945, επίσημα, ανατρέποντας κάθε τι προηγούμενο που θεωρούνταν κατεστημένο. Οι σοβιετικές στρατιές στρατοπέδευσαν στην Κεντρική Ευρώπη και αναδιαμόρφωσαν τον πολιτικό και γεωγραφικό χάρτη της περιοχής μαζί με τους Δυτικούς Συμμάχους. Ανατολική Πρωσία δεν υπάρχει πια. Μόνο κάποια ίχνη μεσαιωνικής ιστορίας και αρχιτεκτονικής θυμίζουν την παρουσία των Γερμανών στην περιοχή. Όλα τα ονόματα των περιοχών έχουν λάβει πολωνικές και ρωσικές ονομασίες. Η Καινίτςβέργη λέγεται πια Καλίνινγκραντ, το Ντάντσικ λέγεται Γκντανσκ. Για πολλές δεκαετίες θεωρείτο ιστορικά σκαίο σημείο η συμφορά των απλών ανθρώπων που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρώες εστίες και να μετοικήσουν στην κυρίως Γερμανία. Όπως εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι εξορίστηκαν και έχασαν τις εστίες τους εξαιτίας των Γερμανών.

Η ιστορία, λένε, γράφεται από τους νικητές. Είναι λάθος. Γράφεται και από τους νικητές και από τους ηττημένους. Η ιστορία

γράφεται από τους ανθρώπους και τώρα, στις μέρες μας, 73 έτη από τη λήξη του καταστροφικότερου πολέμου της ανθρωπότητας, οι ιστορικοί μπορούν να ξεκινήσουν να αναδιατυπώνουν την ιστορική πραγματικότητα και να φωτίζουν τις πτυχές της ανθρώπινης υπόστασης χωρίς να είναι δέσμιοι προκαταλήψεων και στεγανών. Η παρούσα ανάλυση δεν είχε κανέναν στόχο να «αγιοποιήσει» ή να «δικαιολογήσει» στα μάτια των αναγνωστών τους Γερμανούς ούτε να στηλιτεύσει τη σημασία της συμμαχικής νίκης στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στόχος της ανάλυσης ήταν και είναι η ιστορική αλήθεια. Η αλήθεια πέρα από πολιτικές και δογματικές ιδεοληψίες και συμφέροντα.

Η ιστορία είναι επιστήμη ανθρωπιστική γιατί υπηρετεί τον άνθρωπο. Και ο άνθρωπος είναι όλα τα μεγάλα και φωτεινά παραδείγματα πάνω στη γη και συνάμα όλα εκείνα τα σκοτεινά και επαίσχυντα. Καθήκον του ιστορικού είναι να κρίνει και να παραθέτει. Μήτε μοναχά το ένα, μήτε το άλλο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Svetlana Alexievich, *War's Unwomanly Face*, Μόσχα 1988.

Antony Beevor, *Βερολίνο: Η πτώση, 1945*, Γκοβόστης 2004.

David M. Glantz, *Jonathan House, When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler*, Modern War Studies, University of Kansas, Revised and Expanded Version, 2015.

Max Hastings, *Armageddon: The Battle for Germany, 1944-1945*, Macmillan 2005.

Sir Ian Kersaw, *The End*, Penguin Books 2012.

Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation 1945-1949*, Belknap Press 1997.

Richard Overy, *Russia's War: A History of the Soviet War Effort 1941-1945*, Penguin Books 1998.

Alfred-Maurice de Zayas, *A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of East European Germans*, St. Martin's Press 1994.

Ο Αναστάσιος-Σπυρίδων Μαλεσιάδης είναι ιστορικός ερευνητής.

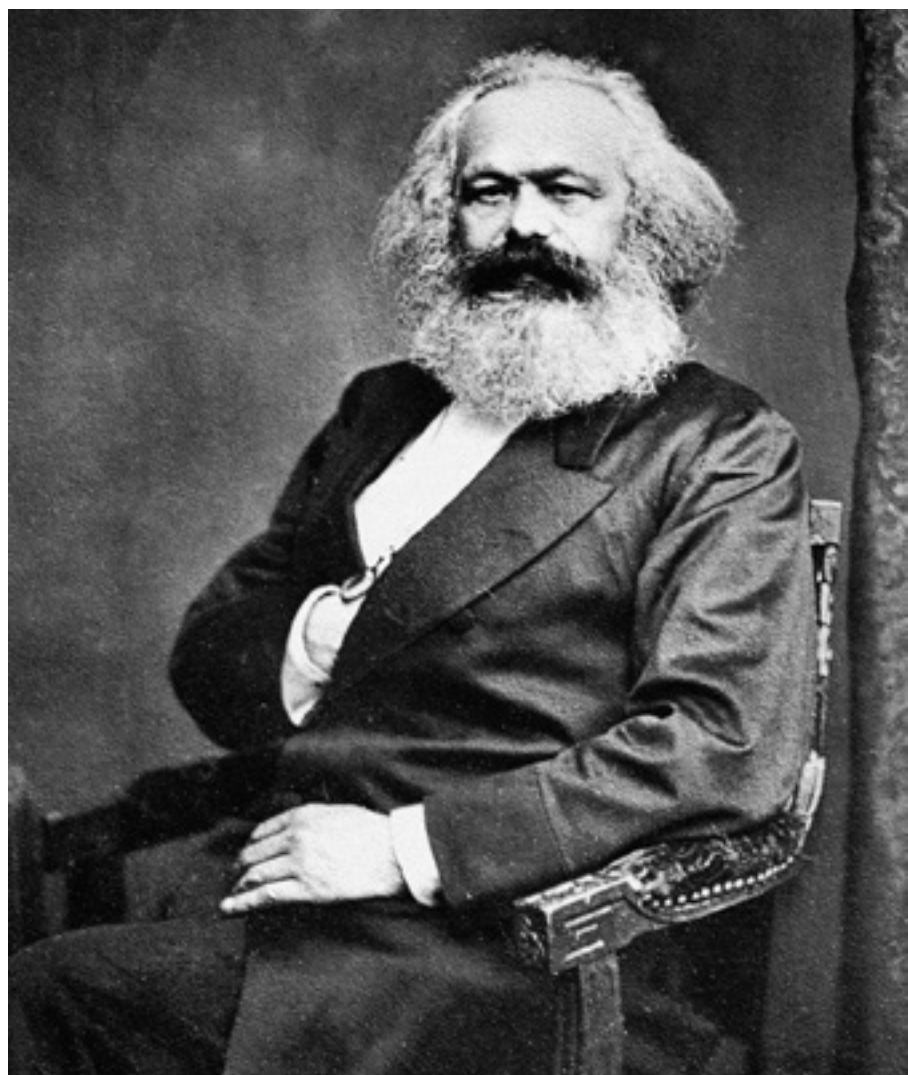
Ο ΤΑΡΑΧΩΔΗΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ. ΖΩΗ ΣΑΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΑΣΑΜΠΑΛΑΚΟΥ

Με αφορμή τα 200 χρόνια από τη γέννησή του, γνωστές και άγνωστες πτυχές της ζωής και του έργου του.

Ο Κάρολος Μαρξ δεν ήταν μόνο ο άνθρωπος που ανέλυσε τους ιστορικούς νόμους και τους οικονομικούς όρους της παραγωγής και της κίνησης της κοινωνίας, αυτός που επαληθεύτηκε, διαψεύστηκε, έγινε αντικείμενο ιδεολογικής αποδοχής και απόρριψης περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο, στα χρόνια του καπιταλισμού. Ήταν μια ιδιαίτερα καλλιεργημένη προσωπικότητα, ένας στοργικός πατέρας και ερωτευμένος σύζυγος, του οποίου η ζωή καθρεφτίζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον 19ο αιώνα, μια από τις επαναστατικότερες και ριζοσπαστικότερες εποχές, της οποίας πολλά επιτεύγματα για πολλούς δεν έχουν ακόμα ξεπεραστεί.

ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Ο Καρλ Μαρξ (1818-1883), υπήρξε από τους κορυφαίους διανοητές της εποχής του κι ένας από τους μεγαλύτερους της παγκόσμιας ιστορίας. ΚΑΤΩ: Το σπίτι όπου έμενε ο Μαρξ στο Λονδίνο.

Ο Καρλ Χάινριχ Μαρξ (Karl Heinrich Marx) γεννήθηκε στις 5 Μάη του 1818, στην πόλη Τρην της Ρηνανίας. Η καταγωγή του ήταν εβραϊκή. Ο παππούς του, Μαρξ Λεβί, ραβίνος στην πόλη, είχε πεθάνει οκτώ χρόνια πριν από τη γέννηση του διάσημου εγγονού του. Ο πατέρας του Καρλ, Χίρσελ, ήταν δικηγόρος και στη συνέχεια δικαστικός. Η μητέρα του, Εριέττα Πρέσμπουργκ, καταγόταν από εβραϊκή οικογένεια της Ολλανδίας. Ο Καρλ είχε τρεις αδερφές, τη Σόφι, την Εμίλια και τη Λουίζ.

Ευτυχισμένα παιδικά χρόνια

Μεγαλώνοντας σε μια αρμονική και γαλήνια ατμόσφαιρα, τα τέσσερα αδέρφια είχαν μια μάλλον αβασάνιστη παιδική ηλικία. Οι γονείς του άρχισαν να καταλαβαίνουν έγκαιρα τα μεγάλα ταλέντα του μικρού Καρλ, όμως τους ανησυχούσε ο ιδιαίτερα δυναμικός χαρακτήρας του, που ερχόταν σε τεράστια αντίθεση με το μειλίχιο πνεύμα του δικαστικού πατέρα.

Ο Χίρσελ ασπάστηκε τον προτεσταντισμό το 1816, βαπτίζοντας στη συνέχεια τα παιδιά του το 1824, ενώ η μητέρα Εριέττα έγινε λουθηρανή το 1825. Οι λόγοι της αλλαγής της πίστης της οικογένειας μάλλον ήταν απλοί: η επαγγελματική ανάδειξη του πατέρα (ο οποίος βαπτιζόμενος ονομάστηκε Χάινριχ) και η είσοδος του μικρού Καρλ στη σχολική ηλικία. Ας μην ξεχνάμε ότι οι Εβραίοι της Ρηνανίας και της Βεστφαλίας, λόγω του ναπολεόντειου κατοχικού καθεστώτος που τους επέτρεψε να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους κατοίκους, μετέφεραν τότε το «στιγμα» ότι είχαν αγοράσει τεράστιες εκτάσεις γης, κάτι που έκανε πολλούς φτωχούς ακτήμονες να τους κοιτάζουν με μισό μάτι.

Ο «Μαύρος», όπως ήταν το παρατσούκλι του Μαρξ λόγω του σκούρου χρώματος του δέρματός του, τελειώσε το λύκειο τον Σεπτέμβρη του 1835. Ακόμα όμως και στο δίπλωμα αποφοίτησης υπήρχαν αναφορές στην εκπληκτική του ευχέρεια στη χρήση λατινικών και αρχαίων ελληνικών. Την άνοιξη που ακολούθησε ξεκίνησε τη φοίτησή του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου

της Βόννης. Όπως φαίνεται όμως από επιστολές του πατέρα του, κατά το πρώτο διάστημα της φοιτητικής ζωής του ο Μαρξ έζησε μια μάλλον ξέφρενη ζωή, ξοδεύοντας πολύ περισσότερα χρήματα από αυτά που προέβλεπε ο οικογενειακός προϋπολογισμός.

Τζένη φον Βεστφάλεν

Μετά από την ανέμελο πρώτο φοιτητικό του έτος, αρραβωνιάστηκε με την Τζένη φον Βεστφάλεν (Jenny von Westphalen), κόρη του Λούντβιχ φον Βεστφάλεν, γόνου αριστοκρατικής οικογένειας που, παραδόξως, χαρακτηριζόταν από ανοικτό μυαλό και ευρυμάθεια. Η ομορφιά της Τζένης ήταν ονομαστή, τα επόμενα χρόνια όμως αποκαλύφθηκαν και άλλες αρετές της προσωπικότητάς της. Ακόμα και ο πατέρας Χάινριχ, που δύσκολα αποδέχτηκε αρχικά τον αρραβώνα, βλέποντάς τον σαν μια ακόμα φοιτητική απειρκεψία, σύντομα εκτίμησε ότι η λαμπερή και περιτριγυρισμένη από υποψήφιους μνηστήρες Τζένη δύσκολα θα είχε το μέλλον που της άξιζε στο πλευρό του γιου του. Ο Καρλ δεν έκρυψε τον βαθύ του έρωτα για την Τζένη, τον οποίο αποτύπωνε συνήθως σε ρομαντικά ποιήματα. Ακόμα και δεκαετίες αργότερα, το 1863, έγραφε σε επιστολή του προς αυτήν: *«Άλλωστε καθημερινά ερωτώμαι από τον κόσμο τι κάνει το πιο όμορφο κορίτσι της Τρην, η βασίλισσα των χοροεσπεριδών. Είναι διαβολικά ευχάριστο για έναν άντρα να βλέπει ότι η σύζυγός του συνεχίζει να ζει ως μια μαγευτική πριγκίπισσα στη φαντασία μιας ολόκληρης πόλης»*.

Η σχέση του Μαρξ με τον πατέρα της Τζένης φον Βεστφάλεν ήταν σίγουρα στενότερη, τουλάχιστον στα φοιτητικά του χρόνια, από τη σχέση του με τον ίδιο τον πατέρα του. Τους ένωνε το πάθος για τον Όμηρο, αλλά σημαντικό ρόλο στην οικειότητά τους έπαιξε το γεγονός ότι ο Λούντβιχ φον Βεστφάλεν αποδέχτηκε τον γάμο της κόρης του. Ας μην ξεχνάμε ότι για την κυρίαρχη κοινή γνώμη στην Πρωσία του 19ου αιώνα επρόκειτο για την ένωση μιας κόρης από οικογένεια βαρόνων με έναν αστικής καταγωγής άστατο νεαρό. Ο γάμος

Η πρώτη περίοδος της φοιτητικής ζωής του «Μαύρου» (όπως ήταν το παρατσούλι του Μαρξ) ήταν ξενοιαστή και ανέμελη, αν και τα ταλέντα του είχαν ήδη φανεί. ΔΕΞΙΑ: Η Τζένη φον Βεσπφάλεν, αν και αριστοκρατικής καταγωγής, στάθηκε δίπλα στον άντρα που επέλεξε, με το αποφασιστικό κουράγιο που τη χαρακτήριζε.

πραγματοποιήθηκε στις 12 Ιουνίου 1843 στο Κρότσναχ. Απέκτησαν έξι παιδιά, την Τζένη (1844), τη Λάουρα και τον Έντγκαρ (1847), τον Γκουίντο (1949), τη Φρανσίσκα (1951) και την Ελεανόρ (1955). Οι δύο γιοι του, Γκουίντο και Έντγκαρ, πέθαναν νωρίς (1,5 και 8 χρονών αντίστοιχα), ενώ η Φρανσίσκα έζησε λίγους μήνες.

Από μποέμ φοιτητής-ποιητής, εργασιομανής φιλόσοφος

Με τις ευλογίες το πατέρα του, ο Καρλ άλλαξε τόπο σπουδών: μετεγκαταστάθηκε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Σύμφωνα με τον γνωστό φιλόσοφο Λούντβιχ Φόουερμπαχ, μετέπειτα αντίπαλο του Μαρξ: «Μπροστά σε αυτό το ίδρυμα το αφιερωμένο στην εργασία, τα άλλα πανεπιστήμια είναι απλά ταβέρνες». Η εγγραφή του έγινε στις 22 Οκτωβρίου του 1836. Τον πρώτο καιρό,

ωστόσο, η βασική του ασχολία παρέμεινε η συγγραφή ποιημάτων με θέμα τον έρωτα. Δεν παρακολουθούσε φανατικά τις παραδόσεις, παρά μόνο εκείνες του αντικειμένου του, του Δικαίου. Ο αγαπημένος του καθηγητής ήταν ο Έντουαρντ Γκανς, που διδασκε ποινικό και πρωσικό πολιτικό δίκαιο.

Αυτό όμως άλλαξε γρήγορα. Ο Καρλ ήταν ένας αποφασιστικός και ορμητικός χαρακτήρας, με ό,τι κι αν καταπιάνονταν. Έτσι, όταν αποφάσισε να αναμετρηθεί με τη φιλοσοφία, μέσα σε ένα εξάμηνο διάβασε Λέσσιγκ, Σόλγκερ, Βίνκελμαν, τη *Γερμανία* του Τάκιτου και τα *Χρονικά* του Κλάιν, αφοσιώθηκε στα γραπτά του ιεροκήρυκα Εϊνέκιου. Ό,τι διάβαζε, το αποτιμούσε σε διόλου σύντομες περιλήψεις. Η εντατική μελέτη τον οδήγησε, κατόπιν συμβουλής γιατρών, στο τότε φαροχώρι Στράλαου, για να ξεκουραστεί.

Η επίδραση του Χέγκελ

Η ροπή του προς τη φιλοσοφία τον οδήγησε στη μελέτη του Χέγκελ, του μεγάλου φιλοσόφου που, παρότι πολιτικά παρέμεινε συντηρητικός, πρώτος μίλησε για διαλεκτική, εισάγοντας την έννοια του «μη είναι» δίπλα σε εκείνη του «είναι» και ισχυριζόμενος ότι από την πάλη αυτών των δύο γεννιέται το «γίνεσθαι». Ο Μαρξ επηρεάστηκε βαθιά από τον Χέγκελ, παρότι αργότερα έλεγε γι' αυτόν: *«Στον Χέγκελ η διαλεκτική βρίσκεται με το κεφάλι κάτω. Χρειάζεται να την αναποδογυρίσουμε και να τη στηρίξουμε στα πόδια της για να αποκαλύψουμε τον ορθολογικό πυρήνα μέσα στο μυστικιστικό περίβλημα»*. Στο πανεπιστήμιο, ήρθε σε επαφή με νέους εγελιανούς φιλοσόφους μέσω της «λέσχης των διδασκτόρων», μιας ομάδας επίτιμων υφηγητών, καθηγητών λυκείου και συγγραφέων, με ενεργή δραστηριότητα στη συγγραφή άρθρων και την έκδοση περιοδικών που προπαγάνδιζαν τις απόψεις τους. Ιδιαίτερη ήταν η επίδραση που του ασκήθηκε από τον Ρούγκε, εκδότη των *Χρονικών της Χάλλης*. Οι απόψεις των εγελιανών αυτών φιλοσόφων, που προεκτείνονταν σε ζητήματα θρησκείας και κράτους και διαμόρφωναν σε πολλές περιπτώσεις οξεία κριτική σε κατεστημένες αντιλήψεις, χαρακτηρίστηκαν δημαγωγικές και πολεμήθηκαν από το επίσημο καθεστώς. Όμως ο εγελιανός φιλόσοφος που έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογίας του Μαρξ ήταν ο Μπρούνο Μπάουερ (Bruno Bauer), υφηγητής του Πανεπιστημίου της Βόννης, ο οποίος εισήγαγε τη θεωρία της αυτοσυνείδησης, επηρεασμένη σαφώς από τους αρχαίους προσωκρατικούς φιλοσόφους, ιδιαίτερα τον Δημόκριτο και τον Ηράκλειτο.

Ταυτόχρονα, ο Μαρξ διαμόρφωνε τον τόσο ιδιαίτερο τρόπο δουλειάς του, που τον χαρακτήριζε σε όλο το υπόλοιπο έργο του. Όταν καταπιανόταν με κάτι, παθιαζόταν και αφιέρωνε σε αυτό όλο του το 24ωρο, απορροφημένος ολοκληρωτικά σε μια απίστευτη δημιουργικότητα. Ήταν όμως και άνθρωπος με ισχυρή τάση για αυτοκριτική, η οποία συχνά τον οδηγούσε σε ατελείωτες

αναθεωρήσεις της όποιας εργασίας του, η οποία με τη σειρά της τον ανάγκαζε να ξεκινήσει νέα έρευνα. Τα αποτελέσματα αυτού του τρόπου δουλειάς ήταν εντυπωσιακά, δεν έλειπαν όμως οι διαμαρτυρίες από εκδότες ή συλλογικότητες για τις τεράστιες καθυστερήσεις και το γεγονός ότι οι εργασίες του ήταν μονίμως εκπρόθεσμες.

Η Εφημερίδα του Ρήνου και τα Γαλλογερμανικά Χρονικά

Όσο έμεινε στη Γερμανία, ο Μαρξ ασχολήθηκε με την κυκλοφορία της *Εφημερίδας του Ρήνου*, μιας εφημερίδας που ξεκίνησε να κυκλοφορεί στις αρχές του 1942 και προπαγάνδιζε τις αντιπολιτευόμενες στην πρωσική μοναρχία ιδέες. Ανέλαβε μάλιστα τη διεύθυνση της εφημερίδας, το φθινόπωρο του 1842. Η λογοκρισία που ασκούσαν την εποχή εκείνη σε κάθε αντιπολιτευόμενη εφημερίδα, αστική ή φιλεργατική, δεν επέτρεψε στον Μαρξ να μακροημερεύσει σε αυτή τη θέση, μετά από μια σειρά άρθρων για το αγροτικό ζήτημα, στα οποία έπαιρνε θέση υπέρ των εξεγερμένων αγροτών της κοιλάδας του Μοζέλα. Όπως γράφει ο ίδιος, σε επιστολή του προς τον Ρούγκε: *«Όταν είναι υπό έκδοση, η εφημερίδα μας πρέπει να παρουσιαστεί στην αστυνομία για να τη μυρίσουν, κι αν αυτή οσμιστεί κάτι το μη χριστιανικό, το μη πρωσικό, η εφημερίδα δεν θα έχει πια την άδεια να κυκλοφορεί»*.

Αντιλαμβανόμενος ότι δεν είχε τίποτα πια να προσφέρει στη Γερμανία, ο Μαρξ μετακόμισε στο Παρίσι, όπου πάλι σε συνεργασία με τον Ρούγκε εξέδωσε τα *Γαλλογερμανικά Χρονικά*, στα τέλη Φλεβάρη του 1844. Ανάμεσα στα πολλά λαμπερά ονόματα της εποχής που αποτελούσαν το επιτελείο των συνεργατών της επιθεώρησης αυτής, ήταν και ο Φρειδερίκος Ένγκελς (Friedrich Engels), του οποίου η γνωριμία με τον Μαρξ ήταν καταλυτική για τη συνείδηση και των δύο.

Φρειδερίκος Ένγκελς

Ο Ένγκελς, γιος βιομήχανου, ασχολήθηκε με τις οικογενειακές επιχειρήσεις ως τα

Η Εφημερίδα του Ρήνου αποτελούσε όργανο της αντιπολίτευσης όταν ξεκίνησε να γράφει σε αυτή, το 1842. ΚΑΤΩ: Στα οδοφράγματα της Παρισινής Κομμούνας δεν ηττήθηκαν μόνο οι Γάλλοι εξεγερμένοι, αλλά και οι ελπίδες όλων όσοι θεωρούσαν μια προλεταριακή επανάσταση ως δεδομένη.

δεκαοκτώ του, όταν τον συνεπήρε πρώτα η ποίηση και μετά η φιλοσοφία. Η πρώτη επαφή του με τον Μαρξ είχε γίνει κατά τη διάρκεια της θητείας του Μαρξ στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, μάλιστα ήταν αρκετά ψυχρή. Αυτή τη φορά, τα πράγματα εξελίχτηκαν διαφορετικά: αφορμή ήταν το πρώτο άρθρο του Ένγκελς στα *Γαλλογερμανικά Χρονικά*, μια κριτική της πολιτικής οικονομίας, την οποία ο Μαρξ χαρακτήρισε «μεγαλοφύες σχέδιο». Συνδέθηκαν με πολύ στενή φιλία, την οποία αποτύπωσαν δημιουργικά στην υπόλοιπη ζωή τους. Επιπλέον, ο Ένγκελς έσωσε από οικονομική κατάρρευση αρκετές φορές τον φίλο του, παρότι και ο ίδιος δεν διέθετε πάντα οικονομική ευρωστία, λόγω της «αποστασίας» του από τις οικογενειακές επιχειρήσεις. Πρώτη κοινή τους εργασία ήταν η *Αγία Οικογένεια*, με την οποία επέκριναν τον Μπρούνο Μπάουερ και τις νεοεγγελιανές του πεποιθήσεις. Αυτό το σημείο ήταν κομβικό στην πορεία του Μαρξ, γιατί ξεκαθάρισε τους λογαριασμούς του με παλιές του αντιλήψεις και προδιέγραψε την υλιστική κατεύθυνση προς την οποία θα κινούνταν στο εξής. Την ώρα που ο Ένγκελς πήρε στα χέρια του το πρώτο αντίτυπο της *Αγίας Οικογένειας*, ολοκλήρωνε το μνημειώδες έργο του: *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*. Η αποτύπωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από τον 24χρονο πρώην έμπορο ήταν μοναδική πηγή έμπνευσης για τον Μαρξ, που σε όλη την υπόλοιπη ζωή του διατυμπάνιζε τον τρόπο με τον οποίο το έργο αυτό διαμόρφωσε οριστικά την ιδεολογία του.

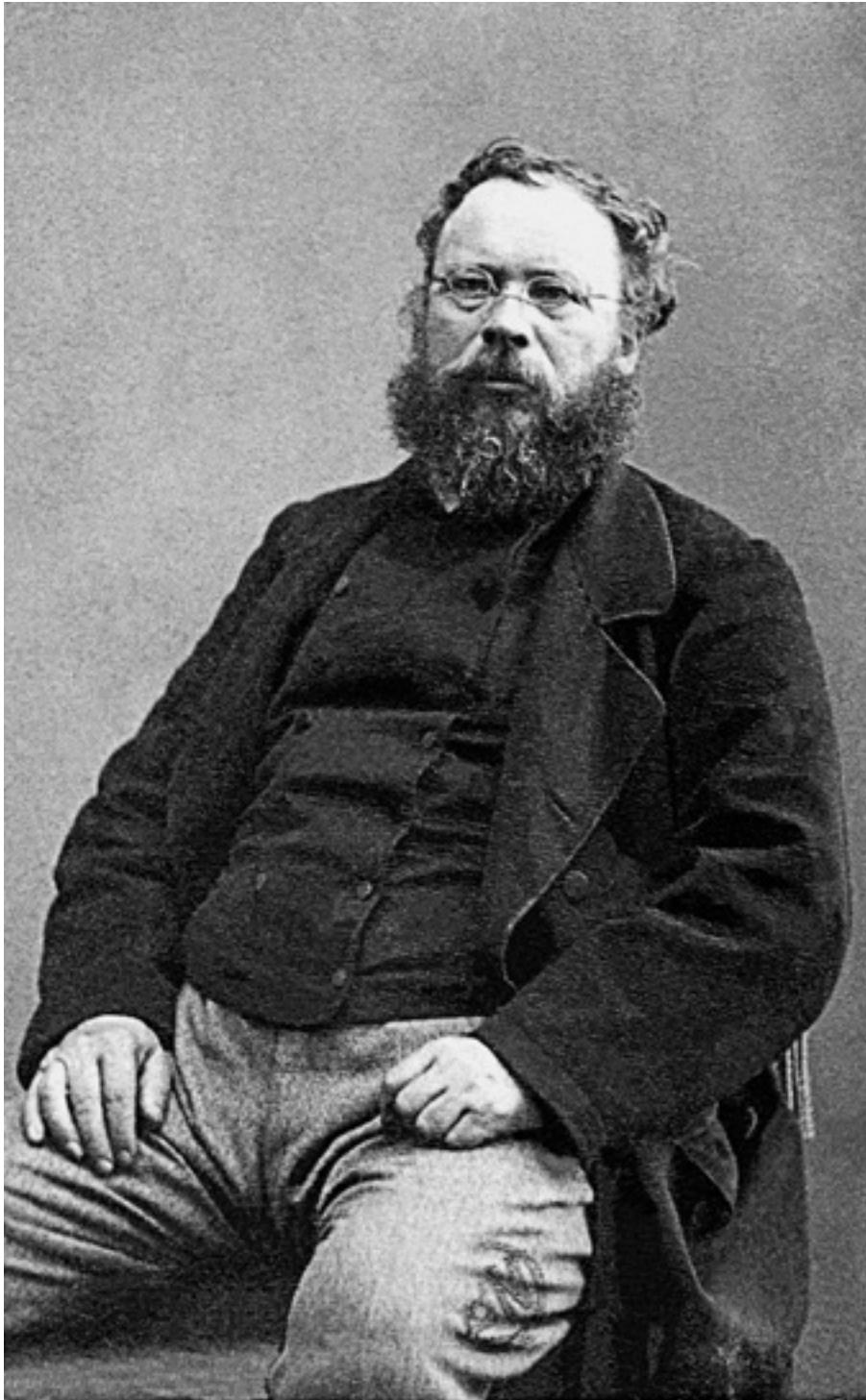
Ωστόσο, το πρωσικό καθεστώς δεν είχε ξεχάσει τον Μαρξ, ασκώντας πίεση στην κυβέρνηση Γκιζό της Γαλλίας και πετυχαίνοντας την απέλαση του Μαρξ, που μετεγκαταστάθηκε στις Βρυξέλλες. Την άνοιξη του 1845, μετά και τον ερχομό του Ένγκελς, οι δυο φίλοι έκαναν ένα ταξίδι έξι εβδομάδων στην Αγγλία. Ο Μαρξ, που είχε ήδη αρχίσει τη μελέτη των οικονομικών θεωριών του Ρικάρντο και του ΜακΚάλλοκ, εμβάθυνε στις αντιλήψεις του για την πολιτική οικονομία. Παράλληλα, μέσω της

συνεργασίας του Ένγκελς με την εφημερίδα των καρτιστών *Northern Star* αλλά και με τη *New Moral World*, την επιθεώρηση που εξέδιδε ο διάσημος ουτοπιστής σοσιαλιστής Όουεν, δημιούργησαν νέες σχέσεις με ανθρώπους του αναπτυσσόμενου εργατικού κινήματος.

Σύγκρουση με Προυντόν

Αμέσως μετά την επιστροφή τους, έγραψαν από κοινού την εργασία *Η γερμανική ιδεολογία. Η κριτική της σύγχρονης γερμανικής φιλοσοφίας στο πρόσωπο των εκφραστών της Φόουερμπαχ, Μπάουερ, Στίρνερ και του γερμανικού σοσιαλισμού στο πρόσωπο των διαφόρων προφητών του*. Η βαθιά μελέτη των αρχών πολιτικής οικονομίας οδήγησε τον Μαρξ στην ιδεολογική και θεωρητική σύγκρουση με τον Προυντόν, με τον οποίο είχε συνεργαστεί αρκετά στο παρελθόν στην εφημερίδα *Vorwärts* (Εμπρός) και μάλιστα τον είχε εγκωμιάσει όσο κανένας άλλος, όταν εκείνος ξεκινούσε τη δραστηριοποίησή του, αν και οι σχέσεις τους είχαν διαταραχτεί. Ο Προυντόν είχε εκδώσει ένα βιβλίο με τίτλο *Το σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων – Η φιλοσοφία της αθλιότητας*, στο οποίο δεν ξέκοβε επαρκώς –κατά τη γνώμη του Μαρξ– με τους ουτοπιστές σοσιαλιστές και διαφωνούσε με την ιδέα της επανάστασης.

Η απάντηση του Μαρξ ήταν μνημειώδης, εκδίδοντας το έργο του *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*. Το έργο αυτό αποτέλεσε έναν συνδυασμό οικονομικής θεωρίας με τις αρχές του ιστορικού υλισμού. Στη θεωρία του Προυντόν, ότι υπάρχει η «στατική» αξία των εμπορευμάτων, βασισμένη στον χρόνο εργασίας που εμπεριέχεται σε αυτά, ο Μαρξ απάντησε ότι είναι πέρα για πέρα αστική αυταπάτη να φαντάζεται κάποιος πως μπορεί να γίνει ανταλλαγή προϊόντων, δηλαδή ίσων ποσοτήτων εργασίας, χωρίς να λάβει υπ' όψιν του τις ταξικές αντιθέσεις, αφού η αξία του πιο πολύτιμου εμπορεύματος, της εργατικής δύναμης, υπολογίζεται από τους ίδιους τους καπιταλιστές, σύμφωνα με τον αναγκαίο χρόνο εργασίας του εργάτη για να συντηρήσει την

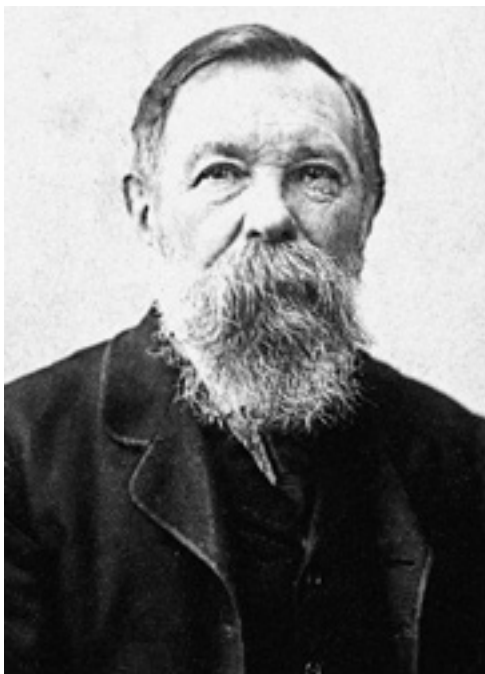

Ο Προυντόν, πρώην τυπογράφος που εξελίχτηκε σε αναρχικό φιλόσοφο και θεωρητικό.

ύπαρξή του και για να διαιωνίσει το είδος. Στον ισχυρισμό του Προυντόν, ότι η λύση στα οικονομικά προβλήματα είναι η δίκαιη αναλογία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση, ο Μαρξ εξήγησε ότι αυτή η συνθήκη ήταν δυνατή μόνο στις εποχές που τα μέσα παραγωγής ήταν περιορισμένα αλλά ήταν ανέφικτη μετά την εμφάνιση της βιομηχανίας, η οποία σηματοδότησε την αύξηση της παραγωγής χωρίς αντίστοιχη αύξηση της ζήτησης, έχοντας σαν αποτέλεσμα την δημιουργία του οικονομικού κύκλου (ευημερία και ανάπτυξη, οικονομική πτώση, στασιμότητα, εκ νέου ευημερία κ.ο.κ.). Η σύγκρουση με τον Προυντόν ήταν στην πραγματικότητα η ωρίμανση των σοσιαλιστικών ιδεών, από το στάδιο του ουτοπικού σοσιαλισμού σε εκείνο του επιστημονικού διαλεκτικού υλισμού.

Ο Φρήντριχ Ένγκελς (1820-1895), φιλόσοφος και θεωρητικός, πιστός φίλος, σύντροφος, χρηματοδότης, συνοδοιπόρος στα εύκολα και κυρίως, στα δύσκολα, στο πλευρό του Μαρξ. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η Ελεονώρα Μαρξ, η μικρότερη κόρη του, ασχολήθηκε ενεργά με τις σοσιαλιστικές ιδέες και τις λογοτεχνικές μεταφράσεις.

Λίγκα των Κομμουνιστών και Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Ο Μαρξ, όμως, δεν ήταν απλά ένας μεγάλος θεωρητικός, αλλά ήταν και ένας γνήσιος επαναστάτης, που, πιστός στις αντιλήψεις του, απαιτούσε να συνδυάζει θεωρία και πράξη, προς την κατεύθυνση της κομμουνιστικής επανάστασης. Έτσι, συνδέθηκε με αρκετά επαναστατικά δίκτυα που δρούσαν στην Ευρώπη, παρευρισκόμενος μάλιστα στο συνέδριο της Λίγκας των Δικαίων στο Λονδίνο, τον Ιούνιο του 1847. Υπό την αποφασιστική επιρροή του, η μυστική αυτή εταιρεία μετονομάστηκε σε Λίγκα των Κομμουνιστών, αλλάζοντας μάλιστα το κεντρικό της σύνθημα, από «Όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια» σε «Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!». Η Λίγκα του ανέθεσε τη συγγραφή ενός δημόσιου μανιφέστου, το οποίο θα αποτελούσε το επίσημο δόγμα της.

Έτσι, μετά από πολύμηνες καθυστερήσεις, γεννήθηκε το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ένα ντοκουμέντο της παγκόσμιας ιστορίας, που μέχρι και σήμερα, συγκλονίζει με τη σαφήνεια, την καθαρότητα και τη ρηξικέλευστη επαναστατικότητα που το διαπνέει. Πρόκειται για ένα ογκώδες έργο, στο οποίο αναπτύχθηκαν οι ιδέες της ταξικής πάλης, ενώ καταπολεμήθηκαν κατεστημένες την εποχή εκείνη αντιλήψεις, όπως η θεωρία του Μάλθους, περί του δήθεν αναπόφευκτου της εξαθλίωσης μεγάλου μέρους του παγκόσμιου πληθυσμού (θεωρία της εξαθλίωσης). Οι ιδέες που περιγράφηκαν στο μανιφέστο, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, ήταν διατυπωμένες από πριν, ήταν όμως η πρώτη φορά που η θεωρία του κομμουνισμού αποκτούσε ένα στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο, δίνοντας στα φτωκά στρώματα τη βεβαιότητα του αναπόφευκτου της ανατροπής της ταξικής εκμετάλλευσης.

Βρυξέλλες, Κολωνία και 18η Μπρυμαίρ

Τα επαναστατικά γεγονότα του Φλεβάρη του 1848 στη Γαλλία οδήγησαν σε αναταραχή και στις Βρυξέλλες. Ο Μαρξ και η Τζένη φυλακίστηκαν για μικρό χρονικό

διάστημα (η Τζένη φον Βεσφάλεν μόνο για μια νύχτα). Έτσι κι αλλιώς, σχεδίαζαν τη μετακόμισή τους στο Παρίσι, και οι εξελίξεις επέσπευσαν τα σχέδιά τους. Μόλις έφτασαν εκεί, ο Μαρξ ξεκίνησε τις επαφές του με το γαλλικό επαναστατικό κίνημα. Αντιτάχθηκε στο τυχοδιωκτικό σχέδιο του Μπακούνιν και άλλων αγωνιστών, για εισβολή στη Γερμανία, ώστε να την οδηγήσουν σε επανάσταση, σχέδιο για το οποίο ο ίδιος ο Μπακούνιν αργότερα έκανε την αυτοκριτική του. Ακολούθησε και νέα μετεγκατάσταση, αυτή τη φορά στην Κολωνία, όπου μπορούσε να εκμεταλλευτεί τον

Ναπολεόντειο Κώδικα, που του εξασφάλιζε μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων από το Πρωσικό Δίκαιο, στο Βερολίνο.

Κατά τη διαμονή του στη Ρηνανία, ο Μαρξ δημοσίευε τις απόψεις του, κυρίως μέσα από τη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*, της οποίας ήταν αρχισυντάκτης, με μέλη της συντακτικής επιτροπής τον Ένγκελς, τον Νιρόνκε, τον Βυρτ και τον Βολφ. Από το καλοκαίρι του 1848, ανέπτυξε στενή σχέση με τον Φερδινάνδο Λασσάλ (Ferdinand Lassale), πρώην εγγεληνό και νυν επαναστάτη κομμουνιστή. Μετά την κυκλοφορία του 4ου τεύχους της, τον Απρίλιο του

1850, η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* σταμάτησε την κανονική κυκλοφορία της, λόγω φυσικά των ριζοσπαστικών απόψεων που δημοσίευε. Οι αρχές της Κολωνίας, απευθυνόμενες στον αστυνομικό διευθυντή της πόλης, ζήτησαν να απελαθεί ο Μαρξ, χαρακτηρίζοντάς τον «επικίνδυνο άτομο».

Έναν περίπου χρόνο μετά, η Λίγκα των Κομμουνιστών διασπάστηκε. Οι πολιτικές διεργασίες του κομμουνιστικού ρεύματος εκείνης της περιόδου μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο αν αναλογιστεί κανείς ότι ήταν αναμενόμενη μια παγκόσμια επανάσταση, ως συνέχεια των αστικών επαναστάσεων και της βιομηχανικής επανάστασης, η οποία βέβαια δεν ήρθε παρά μόνο στην αγροτική και καθυστερημένη Ρωσία, δεκαετίες μετά. Αυτή η στασιμότητα δημιούργησε διαφωνίες και αντεγκλήσεις σε σχέση με τους χειρισμούς και τις τακτικές. Η διάσπαση της Λίγκας ήταν στο βάθος συνέπεια αυτής της κατάστασης.

Όταν ο δημοσιογράφος και επαναστάτης Γιόζεφ Βάνντεμαγιερ (Joseph Weydemeyer) αποφάσισε να εκδώσει στη Νέα Υόρκη ένα επαναστατικό περιοδικό, την *Επανάσταση*, κάλεσε τον Μαρξ να του στείλει άρθρα με φλέγοντα θέματα της εποχής. Ο Μαρξ απάντησε, στέλνοντάς του μια μελέτη πάνω στο βοναπαριστικό πραξικόπημα της 2ας Δεκεμβρίου, που ήταν τότε το σημαντικότερο πολιτικό θέμα της διεθνούς επικαιρότητας. Η μελέτη μετατράπηκε σε βιβλίο, που εκδόθηκε με τον τίτλο *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*.

Φτώχεια και οικογενειακά δράματα

Την ίδια περίοδο, ο Μαρξ βίωσε το προσωπικό του δράμα, λόγω του θανάτου του ούτε δύο ετών γιου του, Γκουίντο. Η θλίψη στην οικογένεια ήταν διάχυτη. Όπως έγραψε η Τζένη φον Βεστφάλεν σε γράμμα προς τον Γιόζεφ Βάνντεμαγιερ, ηγέτη της Λίγκας στη Φρανκφούρτη, «*Το κακόμοιρο το αγγελούδι μου, ήταν πάντα άρρωστο, από τότε που γεννήθηκε δεν κοιμήθηκε ποτέ πάνω από 2-3 ώρες κάθε νύχτα*».

Η συνεχής εργασία, οι οικονομικές δυ-

σκολίες και οι οικογενειακές απογοητεύσεις έριξαν τον Μαρξ στο κρεβάτι, στις αρχές του 1852. Σαν να μην έφταναν όλα αυτά, η λίγων μηνών κορούλα του, Φρανσισκα, πέθανε το Πάσχα του 1852 από βαριά βρογχίτιδα. Σύμφωνα με το ημερολόγιο της Τζένης φον Βεστφάλεν: «*Υπέφερε φρικτά ... Ο θάνατος του παιδιού συνέβη στη διάρκεια της πιο σκληρής φτώχειας στη ζωή μας ... Έτρεξα τότε σε ένα Γάλλο πρόσφυγα που κατοικούσε κοντά μας, μου έδωσε δύο λίρες στεργλίνες, μ' αυτά τα χρήματα πληρώσαμε το μικρό φέρετρο στο οποίο κοιμάται τώρα ήσυχο το άμοιρο παιδί μου*». Εκείνη η περίοδος ήταν μεγάλη δοκιμασία στη σχέση του Μαρξ με την Τζένη. Εκείνος ανησυχούσε πολύ για την υγεία της κι εκείνη ανησυχούσε για το ότι ο Μαρξ, τα τελευταία δύο χρόνια, είχε έρθει αντιμέτωπος με διάφορες αποτυχίες. Εξαντλημένος και πάμφτωχος, μετά από σειρά μαχών στις δικαστικές αιθουσες απέναντι σε πλαστογραφημένες κατηγορίες εναντίον του για δήθεν συνομοσίες κατά του κράτους στις οποίες δικαιώθηκε, αναγκάστηκε να μετακομίσει και πάλι, αυτή τη φορά στο Λονδίνο.

Τον Γενάρη του 1855, η γέννηση της Ελεανόρ έφερε τη χαρά και την ευτυχία στην οικογένεια Μαρξ. Ο Καρλ Μαρξ σαν πατέρας ήταν ιδιαίτερα στοργικός. Τα παιδιά του ήταν ο μόνος λόγος για τον οποίο διέκοπτε την εργασία του, άλλωστε αυτά του είχαν επιβάλει να μη δουλεύει τις Κυριακές. Η οικογενειακή ευτυχία όμως κράτησε λίγο, μιας και ο μικρός Έντγκαρ πέθανε σε ηλικία μόλις 8 χρονών, δημιουργώντας νέο ψυχικό κλονισμό στην αγαπημένη του Τζένη.

Η οικογένεια προσπάθησε να αναρρώσει από τα τόσα δεινά, ο Μαρξ διοχέτευσε όπως πάντα δημιουργικά την πίκρα του και το αποτέλεσμα ήταν η έκδοση ενός ακόμα μεγάλου έργου του: *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Στο βιβλίο αυτό φάνηκε η πρόοδος που είχε κάνει ο συγγραφέας κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Λονδίνο, ξεπερνώντας την αστική οικονομία, όπως την είχαν επεξεργαστεί ο Άνταμ Σμιθ και ο Ρικάρντο.

Ο Καρλ και η κόρη του Τζένη. Η Τζένη πέθανε από καρκίνο στους πνεύμονες, δύο μήνες πριν από τον θάνατο του πατέρα της. ΔΕΞΙΑ: Ο Καρλ Μαρξ και ο Φρήντριχ Ένγκελς με τις τρεις κόρες του Μαρξ, Τζένη, Λάουρα και Ελεονώρα το 1864.

Η γέννηση της Διεθνούς των Εργατών (Α' Διεθνούς) – Το Κεφάλαιο

Στις 28 Σεπτεμβρίου 1864, στο Λονδίνο, ιδρύθηκε η Διεθνής Ένωση των Εργατών, γνωστή και ως Α' Διεθνής. Ο Μαρξ έπαιξε καθοδηγητικό ρόλο, η συνύπαρξη όμως με τους αναρχικούς αποδείχτηκε δύσκολη εξαρχής. Το 1866, όταν θα πραγματοποιούνταν το συνέδριο της Διεθνούς, εκείνος αποφάσισε να μην παρευρεθεί αλλά να ξεκινήσει τη συγγραφή του έργου του που άφησε την μεγαλύτερη παρακαταθήκη, έτσι γεννήθηκε *Το Κεφάλαιο*. Στις 16 Αυγούστου του 1867, στις 2 τα ξημερώματα, έγραψε περιχαρής στον Ένγκελς: «*Δίχως την αυταπάτη σου απέναντί μου, δεν θα μπορούσα σε καμία περίπτωση να κάνω όλη την τεράστια εργασία*». Το τρίτομο έργο ανέπτυξε αναλυτικά και με σαφήνεια τους νόμους λειτουργίας της αγοράς, της αξίας και της υπεραξίας, τους νόμους ύπαρξης και

αναπαραγωγής του κεφαλαίου, τους όρους παραγωγής και συσσώρευσης. *Το Κεφάλαιο* αποτελεί ακόμα και σήμερα βασικό εργαλείο των οικονομολόγων, όποια κι αν είναι η ιδεολογική αφετηρία τους.

Ακολούθησαν ευτυχισμένες οικογενειακές στιγμές, με αποκορύφωμα τον γάμο της δεύτερης κόρης του, Λάουρας, με τον Πωλ Λαφάργκ, έναν ευγενικό νέο και μετέπειτα μεγάλο επαναστάτη και συγγραφέα, που ξεκίνησε να επισκέπτεται τον Μαρξ για πολιτικούς λόγους, αλλά σύντομα έστρεψε το ενδιαφέρον του στη Λάουρα.

Παρισινή Κομμούνια και διάσπαση Διεθνούς

Η Διεθνής έδειχνε να πορεύεται με σταθερά βήματα για μερικά χρόνια, όμως μετά το 1870 ξεκίνησε η φθορά της. Το 1871 συνέβη το ανεπανάληπτο ιστορικό γεγονός της πρώτης προλεταριακής επανάστασης, της Παρισινής Κομμούνιας. Αν και κάτοικος

2 June, 1851
41, Wiltshire Park Road
London, W.

Dear Mr. Lincoln

I need hardly remind you the names of these ladies, my excellent friend, Mrs. Leadbeater. I send you through her a photograph of mine, it is rather bad, but the only one left home. As to the book of Mrs. Henry George, I consider it as a last attempt — to save the capitalist regime. Of course, this is not the meaning of the author, but the idle disciples of Ricardo — the radical ones — forced already that by the public appropriation of the rent of land every thing would be right. I have referred to this issue in the "Revue de la Philosophie" (published in 1847, against Proudhon).

Mrs. Marx sends you her best compliments. Unfortunately her illness assumes more and more a fatal character.

Believe me, Dear Sir,

Yours most sincerely

Karl Marx

The "Revue" was written (and at his request in the U.S.) that he confounded my friend Engels with myself, and transformed my compliments to you in those of Engels; he did the same with regard to another American friend of mine for whose letter I was informed of the *quis pro quo*.

Χειρόγραφο (επιστολή) του Μαρξ. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο οικογενειακός τάφος των Μαρξ, της Τζένης φον Βεστφάλεν και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας, στο κοιμητήριο Χάιγκεϊτ, στο βόρειο Λονδίνο.

Χάγης, τον Σεπτέμβριο του 1872, οι Μαρξ και Ένγκελς, πρότειναν την μεταφορά της έδρας της Διεθνούς στη Νέα Υόρκη. Στην πραγματικότητα, αυτό ήταν το τέλος της.

Καρλ και Τζένη: μαζί στη ζωή και στον θάνατο

Στις 2 Δεκεμβρίου του 1881 η Τζένη φον Βεσπφάλεν πέθανε από καρκίνο. Το χτύπημα για τον 60χρονο πια Καρλ ήταν βαρύ. Έγραψε στην κόρη του Τζένη: *«Είναι μια μεγάλη παρηγοριά για μένα ότι οι δυνάμεις της έπεσαν τόσο γρήγορα ... Ακόμη και τις τελευταίες ώρες της, τα μάτια της ήταν μεγαλύτερα, πιο ωραία, πιο λαμπερά από κάθε άλλη φορά»*. Τη μέρα του θανάτου της, ο Ένγκελς ανέφερε ότι ο «Μαύρος» πέθανε κι αυτός. Στους δεκαπέντε μήνες που μεσολάβησαν μέχρι τον θάνατό του, στις 14 Μαρτίου 1883, ο Μαρξ ήταν άρρωστος, συγκλονισμένος κι από τον θάνατο της μεγάλης του κόρης, Τζένης, από καρκίνο στους πνεύμονες. Πέθανε, χωρίς να φαντάζεται τον αντίκτυπο που θα είχε το έργο του, τα επόμενα χρόνια.

Λονδίνου, ο Μαρξ επικείμενη να καθοδηγήσει πολιτικά και ιδεολογικά τους επαναστάτες, είχε όμως έγκαιρα διαβλέψει την ήττα της. Όπως ανέφερε σε επιστολή του προς τους Φράνκελ και Βαρλέν, στις 13 Μάη του 1871, δεκαπέντε μέρες πριν από την οριστική πτώση της, *«Η Κομμούνια χάνει, καθώς φαίνεται, πάρα πολύ καιρό με ασήμαντα πράγματα και προσωπικούς καβγάδες»*. Παρ' όλα αυτά, στις αρχές Ιούνη του 1871, με αφορμή τα γεγονότα, ολοκλήρωσε το έργο του *Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*.

Οι συνέπειες της ήττας έπεσαν βαριές και πάνω στη Διεθνή. Αναρίθμητες διαφωνίες ανάμεσα σε κομμουνιστές, αναρχικούς, Άγγλους τρεϊντιγουνιονιστές, οδήγησαν την πάλαι ποτέ σημαία των επαναστατικών ιδεών σε βαθιά δίνη. Ακολούθησε η διάσπαση, με το σύνολο του αστικού τύπου να πανηγυρίζει για τις εξελίξεις. Κατά τη διάρκεια του Γενικού Συμβουλίου της

Το αφιέρωμα αυτό στη ζωή του Μαρξ, δε μπορεί παρά να κλείσει με κομμάτι από τον επικήδειο λόγο του Ένγκελς: *«Ο Μαρξ ήταν ο πιο μισητός και πιο συκοφαντημένος άνθρωπος της εποχής του. ... Και πέθανε, τιμημένος, αγαπημένος και τον έκλαψαν εκατομμύρια επαναστάτες σύντροφοι, εκατομμύρια επαναστάτες σύντροφοι, από τα ορυχεία της Σιβηρίας μέχρι την Καλιφόρνια. Και τολμώ να πω: ίσως ο Μαρξ είχε πολλούς αντιπάλους, αλλά δεν είχε ούτε έναν προσωπικό εχθρό. Το όνομα και το έργο του θα ζουν, διαβαίνοντας τους αιώνες!»*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Φρίντριχ Ένγκελς, *Αντι-ντύρινγκ*, εκδ. Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963.

Β.Ι. Λένιν, *Ο Καρλ Μαρξ και η θεωρία του*, εκδ. Γνώσεις.

Φραντς Μέρινγκ, *Καρλ Μαρξ – Η ιστορία της ζωής του*, εκδ. Redmarks, Αθήνα 2017.

Ο Γιώργος Κασαμπαλάκος είναι δημοσιογράφος.

2 Δέκα ημέρες πριν από την επίσημη έναρξη των 19ων Θερινών Ολυμπιακών Αγώνων του Μεξικού, η Πόλη του Μεξικού συγκλονίζεται από τη «Σφαγή του Τλατελόλκο» στη διάρκεια της οποίας βαριά οπλισμένοι στρατιώτες διαλύουν διά της βίας στην Πλατεία των Τριών Πολιτισμών συγκέντρωση φοιτητών που ετοιμάζονταν να κάνουν πορεία διαμαρτυρίας για την κατάληψη του Εθνικού Πολυτεχνικού Ινστιτούτου από τον Στρατό. Σύμφωνα με κυβερνητική ανακοίνωση, οι νεκροί ήταν 32 και είχαν σκοτωθεί κυρίως από πυρά φοιτητών με πολυβόλα από τις γύρω ταράτσες (!) Αντίθετα, ξένοι δημοσιογράφοι υπολόγιζαν τα θύματα σε 150-500 διαδηλωτές.

■ Εκδίδεται το πόρισμα της προανάκρισης για την απόπειρα δολοφονίας του Γεωργίου Παπαδόπουλου, το οποίο δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες στις 20 Οκτωβρίου. Σε αυτό ο συντάκτης του, ταγματάρχης Θεόδωρος Θεοφιλογιαννάκος (γνωστός βασανιστής της Χούντας) κατονόμαζε ως ενεργό υποστηρικτή της συνωμοσίας τον υπουργό Εσωτερικών και Άμυνας της Κύπρου Πολύκαρπο Γιωρκά-

τση. Κατόπιν τούτου, ο Γιωρκάτσης υπέβαλε την παραίτησή του στον αρχιεπίσκοπο Μακάριο, η οποία όμως δεν έγινε δεκτή (μετά από πιέσεις της Χούντας στον Μακάριο ο Γιωρκάτσης αναγκάστηκε να αναχωρήσει στις 27 Οκτωβρίου για το Λονδίνο, απ' όπου υπέβαλε και πάλι την παραίτησή του, που τελικά έγινε δεκτή την 1η Νοεμβρίου).

■ Πεθαίνει σε ηλικία 81 ετών ο διάσημος Γάλλος ζωγράφος και γλύπτης Μαρσέλ Ντυσάν, θεμελιωτής του κινήματος του ντανταϊσμού και ένας από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες του 20ού αιώνα.

3 Με ένα αναίμακτο πραξικόπημα περουβιανές στρατιωτικές μονάδες υπό τον στρατηγό Χουάν Βελάσκο Αλβαράδο ανατρέπουν τον πρόεδρο της χώρας Φερνάντο Μπελασούντε Τέρου, που αποστέλλεται αεροπορικώς στην Αργεντινή. Στη συνέχεια το νέο δικτατορικό καθεστώς προβαίνει σε αναδοσιαμούς γαιών, που το κατέστησαν ένα από τα πιο φιλολαϊκά στη Λατινική Αμερική.

5 Βορειοϊρλανδοί αστυνομικοί επιτίθενται σε διαδηλωτές που διαμαρτύρονταν για την άνιση μεταχείριση μεταξύ των Καθολικών και των Διαμαρτυρομένων. Το επεισόδιο αυτό υπήρξε η αφετηρία της περιόδου που έγινε γνωστή στη Βόρεια Ιρλανδία ως «Τα προβλήματα» (The Troubles) και διήρκεσε σχεδόν 30 χρόνια.

6 Με εντολή του υπουργού Δημοσίας Τάξεως Ιωάννη Λαδά, έξι νεαροί μακρυμάλληδες μπήνικ που είχαν συλληφθεί στην Πλάκα κουρεύονται με την ψιλή μηχανή, στο πλαίσιο επιχείρησης εξυγίανσης για τη «διαφύλαξη των χρηστών ηθών».

7 Ως συνέπεια της συντριπτικής ήττας της Αριστεράς στις γαλλικές βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου, παραιτείται από την ηγεσία της Ομοσπονδίας της Σοσιαλιστικής και Δημοκρατικής Αριστεράς (του συνασπισμού των αριστερών κομμάτων) ο μέχρι τότε ηγέτης της Φρανσουά Μιτεράν.

9 Στην πρωτεύουσα του Ζαΐρ (σημ. Κονγκό), Κινσάσα, εκτελείται μετά από φρικτά

δημόσια βασανιστήρια ο Πιερ Μουλέλε, υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση του Πατρίς Λουμούμπα (πρώτου ηγέτη του ανεξάρτητου Κονγκό). Το 1964 ο Μουλέλε είχε διαφύγει στην Κίνα, όπου είχε ασπαστεί τον μαοϊσμό και είχε εκπαιδευτεί στον ανταρτοπόλεμο. Το 1968 ο δικτάτορας του Ζαΐρ Μομπούτου τον έπεισε να επιστρέψει με την υπόσχεση αμνηστίας, την οποία όμως αθέτησε, συλλαμβάνοντας τον Μουλέλε και καταδικάζοντάς τον σε θάνατο.

■ Στη Μόσχα ξεσπούν βίαια επεισόδια στη διάρκεια της δίκης τεσσάρων διανοουμένων και ενός εργάτη οι οποίοι στις 25 Αυγούστου είχαν καταδικάσει δημόσια στην Κόκκινη Πλατεία τη σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία.

11 Ο εκλεγμένος πρόεδρος του Παναμά Αρνούλφο Αρίας (που είχε αναλάβει τα καθήκοντά του μόλις 11 ημέρες νωρίτερα) ανατρέπεται με το πρώτο πραξικόπημα στην ιστορία της χώρας. Στη διάρκεια του επόμενου έτους ο ιθύνων νους του πραξικοπήματος, ταγματάρχης Ομάρ Τορρίκος, ανέτρεψε τον πρόεδρο και ανέλαβε την ντε φάκτο εξουσία.

12 Μετά από 182 χρόνια ισπανικής κατοχής η ισπανική Γουινέα γίνεται ανεξάρτητο κράτος, με την ονομασία Γουινέα του Ισημερινού.

■ Γεννιέται ο γνωστός Αυστραλός ηθοποιός Χιου Τζάκμαν.

15 Δύο χρόνια μετά την τελευταία δημόσια εμφάνιση του Λιου Σάο Τσι, προέδρου της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας και εσωκομματικού αντιπάλου του Μάο Τσε-τουνγκ, ανακοινώνεται από την κομματική εφημερίδα *Κόκκινη Σημαία* η επίσημη αποκαθάρσής του από όλες τις θέσεις και τα αξιώματά του στο Κόμμα και την κινεζική κυβέρνηση με τη χαρακτηριστική φράση «Καθαιρέθηκε ο “Χρυσοστόφ” της Κίνας».

16 Οι μαύροι Αμερικανοί δρομείς Τόμμου Σμιθ και Τζων Κάρλος, που είχαν τερματίσει πρώτος και τρίτος, αντίστοιχα, στον αγώνα των 200 μέτρων στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μεξικού, προκαλούν

παγκόσμια αίσθηση υψώνοντας τη γροθιά τους κατά την έπαρση της αμερικανικής σημαίας στη διάρκεια της τελετής της απονομής των μεταλλίων, σε ένδειξη συμπαράστασης στον αγώνα των μαύρων για ίσα δικαιώματα. Αρνούμενοι να απολογηθούν, οι δύο αθλητές αποκλείονται στη συνέχεια από την αμερικανική ολυμπιακή ομάδα και επιστρέφουν στην πατρίδα τους.

18 Ο Αμερικανός άλτης Μπομπ Μπήμον καταρρίπτει το παγκόσμιο ρεκόρ στο άλμα εις μήκος κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες με ένα εκπληκτικό άλμα στα 8,90 μέτρα, μεγαλύτερο κατά 55 εκατοστά από το προηγούμενο παγκόσμιο ρεκόρ. Η επίδοση του Μπήμον διατηρήθηκε επί 23 χρόνια.

20 Ο Αριστοτέλης Ωνάσης και η Τζάκυ Κέννεντυ προκαλούν έκπληξη πρώτου μεγέθους με τον «αιφνιδιαστικό» γάμο τους στο εκκλησάκι του Σκορπιού (του ιδιόκτητου νησιού του Ωνάση), μόλις τέσσερις μήνες μετά τη δολοφονία του Ρόμπερτ Κέννεντυ, αδελφού του πρώην συζύγου της Τζάκυ.

■ Ο Αμερικανός άλτης του ύψους Ντικ Φόσπερπερ κερδίζει το χρυσό μετάλλιο στους Ολυμπιακούς Αγώνες με άλμα στα 2,20 μέτρα καθιερώνοντας ταυτόχρονα την ιδιαίτερη προσωπική του τεχνική, γνωστή έκτοτε ως «Φόσπερπερ φλοπ».

23 Μεγάλη πυρκαγιά διάρκειας δύο ημερών αποτεφρώνει μεγάλο μέρος της (ρωσικής) Μονής Παντελεήμονος στο Άγιο Όρος.

27 Ο παλαιστής Πέτρος Γαλακτόπουλος κερδίζει το χάλκινο μετάλλιο στην κατηγορία των 70 κιλών της ελληνορωμαϊκής πάλης (το τελευταίο ολυμπιακό μετάλλιο για την Ελλάδα ήταν εκείνο του διαδόχου Κωνσταντίνου στην ιστιοπλοΐα, στους Αγώνες της Ρώμης, το 1960).

28 Κατά την 50ή επέτειο της ίδρυσης της Τσεχοσλοβακίας η Εθνοσυνέλευση της χώρας αποφασίζει τη μετατροπή της σε ομοσπονδιακή δημοκρατία από την 1η Ιανουαρίου 1969. Την ίδια ημέρα χιλιάδες διαδηλωτές κατακλύζουν τους δρόμους της Πράγας διαμαρτυρόμενοι για τη συνεχιζόμενη κατοχή της χώρας τους από 650.000 Σοβιετικούς στρατιώτες.

Το μεγαλύτερο αρχαίο νεκροταφείο της Ανατολικής Αφρικής

Το μεγαλύτερο και πρωιμότερο νεκροταφείο σε ολόκληρη την Ανατολική Αφρική ανακάλυψαν στην περιοχή της λίμνης Τουρκάνα στην Κένυα αρχαιολόγοι και ερευνητές από το αμερικανικό Πανεπιστήμιο Stony Brook και το Ινστιτούτο Μαξ Πλανκ. Οι επιστήμονες εκτιμούν ότι το νεκροταφείο κατασκευάστηκε πριν από 5.000 χρόνια από κτηνοτρόφους και βρισκόταν σε λειτουργία για περίπου επτά αιώνες. Στην κεντρική «κοιλότητα», διαμέτρου 30 μέτρων, αλλά και σε ορισμένες περιφερειακές ταφές, εντοπίστηκαν σκελετοί 580 ανδρών, γυναικών και παιδιών, που ανεξάρτητα από την ηλικία ή το φύλο τους είχαν ενταφιαστεί «ισότιμα», ενώ δίπλα σε όλους βρέθηκαν πολύτιμα αντικείμενα (περιδέραια, σπάνια ορυκτά, περίτεχνα σκαλισμένες πέτρες κ.ά.) ίσης αξίας. Πάνω από τους σκεπασμένους τάφους είχαν τοποθετηθεί μεγαλιθικές κολόνες και στην περίμετρο του νεκροταφείου μεγάλοι βράχοι και σωροί από πέτρες σαν μικροί τύμβοι, κάτι που προσέδιδε στη συνολική κατασκευή μνημειακή όψη.

Σύμφωνα με τους ερευνητές, το γεγονός πως οι τάφοι είναι πανομοιότυποι μεταξύ τους υποδηλώνει ότι οι αγροτικοί πληθυσμοί της περιοχής είχαν διαμορφώσει ισότιμη κοινωνία χωρίς εσωτερική ιεραρχική διαστρωμάτωση. Αυτό το εύρημα θεωρείται εξαιρετικά σημαντικό, καθώς έρχεται σε αντίθεση με την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι η κατασκευή μεγάλων δημόσιων

κτιρίων μνημειακού χαρακτήρα ήταν αποτέλεσμα των ιεραρχικών κοινωνιών και αποτελούσε αποκλειστικό «προνόμιο» όσων κατείχαν πλούτο ή εξουσία.

Η μάσκα του βασιλιά των Μάγια Πακάλ του Μεγάλου

Την παλιότερη έως σήμερα απεικόνιση του θρυλικού βασιλιά των Μάγια Πακάλ του Μεγάλου (Pakal El Grande), που ανήλθε στον θρόνο το 615 μ.Χ. σε ηλικία 12 ετών και παρέμεινε σε αυτόν έως τον θάνατό του 68 χρόνια αργότερα, πιστεύουν ότι εντόπισαν αρχαιολόγοι από το Εθνικό Ινστιτούτο Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Μεξικού (INAH) στον αρχαιολογικό χώρο του Παλένκε στο νότιο Μεξικό. Πρόκειται για μια μάσκα από γυψομάρμαρο, που απεικονίζει ένα πρόσωπο σε προχωρημένη ηλικία, το οποίο μοιάζει εξαιρετικά με την απεικόνιση του Πακάλ σε ψηφιδωτό που σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο Ανθρωπολογίας στην Πόλη του Μεξικού.

Η μάσκα ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών αποκατάστασης των βλαβών που έχουν επέλθει εξαιτίας των φυσικών φαινομένων και ιδιαίτερα της βροχής στα πέντε κτίρια της ανατολικής αυλής του βασιλικού συγκροτήματος, ενώ δίπλα σε αυτήν εντοπίστηκαν τελετουργικά αντικείμενα, όπως κεραμικά ειδώλια και δοχεία, σκαλισμένα οστά, πολύτιμοι λίθοι καθώς και οστά από κελώνες, ψάρια, σαύρες, μικρά πουλιά και άλλα ζώα.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Πακάλ, που θεωρείται η μακροβιότερη στο δυτικό ημισφαίριο και η τριακοστή μεγαλύτερη στον κόσμο, η πόλη-κράτος του Παλένκε έφτασε στο πολιτικό, στρατιωτικό, πολιτιστικό και αρχιτεκτονικό της απόγειο. Σήμερα, το Παλένκε συγκαταλέγεται στους δημοφιλέστερους αρχαιολογικούς χώρους της χώρας, με περισσότερους από 1,3 εκ. τουρίστες να τον επισκέπτονται ετησίως.

Ο συντομότερος πόλεμος στην Ιστορία

Συμπληρώθηκαν, πριν από λίγες εβδομάδες, 122 χρόνια από τον πόλεμο μεταξύ της Ζανζιβάρης και της Μεγάλης Βρετανίας, που ξέσπασε το 1896 και θεωρείται ο συντομότερος στην ανθρώπινη ιστορία, αφού διήρκεσε μόνον 38 λεπτά!

Μετά τον ξαφνικό θάνατο του σουλτάνου του νησιού, του Χαμίτ μπιν Τουγουάνι, στις 25 Αυγούστου, διάδοχός του αυτοανακηρύχθηκε ο ανιψιός του Χαλίτ μπιν Μπαργκάς. Καθώς εκείνη την εποχή η Ζανζιβάρη αποτελούσε βρετανικό προτεκτοράτο, ο βρετανός πρόξενος απέστειλε τηλεσίγγραφο στον Χαλίτ να παραιτηθεί, όμως εκείνος σε απάντηση κατέλαβε με 2.800 υποστηρικτές του το παλάτι. Οι Άγγλοι κινητοποίησαν πέντε πολεμικά πλοία τους, 150 πεζοναύτες και 900 στρατιώτες της Ζανζιβάρης, ενώ ο Χαλίτ έστρεψε τον απαρχαιωμένο οπλισμό του εναντίον των βρετανικών δυνάμεων, έτοιμος να αναλάβει δράση. Παρ' όλα αυτά, στις 8 το πρωί της 27ης Αυγούστου, ο Χαλίτ έστειλε μήνυμα για συνάντηση με τις τοπικές βρετανικές αρχές, ωστόσο αυτές αρνήθηκαν κάθε επαφή αν προηγουμένως δεν συμφωνούνταν οι όροι της συμφωνίας. Τελικά, στις 9.02' το πρωί οι Βρετανοί άρχισαν την επίθεση στο παλάτι με αποτέλεσμα την πλήρη καταστροφή του οπλισμού του Χαλίτ, τον θάνατο ή τον τραυματισμό 500 υποστηρικτών του και την παράδοση του ίδιου ακριβώς στις 9.40'. Ο Χαλίτ βρήκε καταφύγιο στο γερμανικό προξενείο και ακολούθως αυτοεξορίστηκε, ενώ το απόγευμα της ίδιας μέρας οι Βρετανοί εγκατέστησαν νέο σουλτάνο.

Χιροχίτο:

Η αγωνία του αυτοκράτορα για τις ιστορικές ευθύνες του

Ο Ιάπωνας αυτοκράτορας Χιροχίτο (Hirohito, 1901-1989) αγωνιούσε έως το τέλος της ζωής του για τις ευθύνες που είχε στην εξέλιξη των γεγονότων σε βάρος της χώρας του κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αποκαλύπτει το ημερολόγιο του επί πολλές δεκαετίες στενού συνεργάτη του Σινόμπου Κομπαγιασί (Shinobu Kobayashi), που έφερε πρόσφατα στο φως της δημοσιότητας το ιαπωνικό πρακτορείο Kyodo News Agency.

Συγκεκριμένα, στην καταχώριση με ημερομηνία 7 Απριλίου 1987 ο Κομπαγιασί σημειώνει πως μετά την πρόταση των υπηρεσιών του Παλατιού για περιορισμό των δραστηριοτήτων του Χιροχίτο λόγω γήρατος, ο ίδιος σχολίασε πως «δεν έχει νόημα να επιμηκύνω τον χρόνο της ζωής μου μειώνοντας τον φόρτο εργασίας μου, αφού αυτό θα αυξήσει μόνο τις πιθανότητες να δω και να ακούσω πράγματα που θα με γεμίσουν αγωνία. Έχω ζήσει τους θανάτους του αδελφού και συγγενών μου και έχω ακούσει πολλά σχετικά με την ευθύνη μου για τον πόλεμο». Σύμφωνα με την ίδια καταχώριση, ο Κομπαγιασί επιχείρησε να παρηγορήσει τον αυτοκράτορα λέγοντας πως πολύ λίγοι άνθρωποι μιλούν αρνητικά για τον ρόλο του στον πόλεμο, καθώς το ιαπωνικό έθνος ενδιαφέρεται πλέον περισσότερο για την θετικότερη ιστορία της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. «Είναι μόνο μια σελίδα της ιστορίας. Δεν χρειάζεται να ανησυχείτε», διαβεβαίωσε τον Χιροχίτο ο Κομπαγιασί.

Oleg V. Khlevniuk

Στάλιν: Μια νέα βιογραφία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Πέτρος Γεωργίου

Εκδόσεις Πατάκη, 2018, ΣΕΛ.: 480, ΤΙΜΗ: 19,90 €

Η αναγωγή της Ιστορίας στην ιστορική αναγκαιότητα αποτελεί τον λιγότερο δημιουργικό τρόπο παρουσίασης του παρελθόντος. Οι ιστορικοί οφείλουν να επικεντρώνονται όχι σε σχηματοποιήσεις και σε πολιτικές εικοτολογίες, αλλά σε αδιάσειστα γεγονότα. Η μελέτη των εγγράφων καθιστά έκδηλη την επίδραση ανάμεσα σε αντικειμενικούς παράγοντες και σε προσωπικότητες, ή ανάμεσα σε επαναλαμβανόμενα μοτίβα και σε τυχαία συμβάντα. Στο πλαίσιο μιας δικτατορίας ο ρόλος που παίζουν οι προσωπικές προτιμήσεις, οι προκαταλήψεις και οι εμμονές του δικτάτορα γίνεται ιδιαίτερα μεγάλος. Δεν είναι άραγε η βιογραφία η καλύτερη μέθοδος για να λυθεί αυτό το κουβάρι προβλημάτων;

Η βιβλιογραφία γύρω από τον Στάλιν και την εποχή του είναι πολύ μεγάλη. Ακόμη και μελετητές του σταλινισμού, ομολογούν χωρίς περιστροφές ότι δεν μπορούν να έχουν άποψη, παρά μόνο για ένα τμήμα αυτής. Όσον αφορά τις επιστημονικές βιογραφίες, αυτές έχουν διανύσει τα ίδια στάδια με την ιστοριογραφία για τη σοβιετική περίοδο συνολικά. Η ανεπάρκεια τεκμηρίων, λόγω των κλειστών αρχείων, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990 εμπόδιζε τη συγγραφή επιστημονικών βιογραφιών για τον Στάλιν και το πολιτικό του σύστημα. Το άνοιγμα των κρατικών αρχείων μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης παρέχει τη δυνατότητα στους ιστορικούς να συμβουλευονται τα αρχικά, τα πρωτότυπα έγγραφα, κάτι που στο παρελθόν δεν ήταν εφικτό εφόσον ήταν αναγκασμένοι να επιδίδονται σε «ανασκαφές» προκειμένου να διαπερνούν τα παραμορφωτικά στρώματα

που συσώρευσαν πάνω σε αυτά οι διάφορες επίσημες εκδόσεις.

Σε αυτή τη νέα βιογραφία του Ιωσήφ Στάλιν, ο Όλεγκ Χλεβνιούκ δίνει τεκμηριωμένες απαντήσεις σε ερωτήματα που επί δεκαετίες έχουν προβληματίσει ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες, αλλά και το ευρύ κοινό. Πώς ο Στάλιν εξελίχθηκε από ασήμαντο επαναστάτη σε έναν από τους πιο ισχυρούς ανθρώπους στην ιστορία; Πώς κατόρθωσε πρώτα να καπιτούσει των ανταγωνιστών του στους κόλπους της σοβιετικής ηγεσίας, έπειτα να υποτάξει το Κομμουνιστικό Κόμμα και τον Κόκκινο Στρατό στην προσωπική του εξουσία, για να οικοδομήσει τελικά μια αυτοκρατορία της οποίας το φάσμα εξακολουθεί να στοιχειώνει μέχρι σήμερα την Ανατολική Ευρώπη; Και –το πιο κρίσιμο ερώτημα– γιατί δεν τον σταμάτησε κανένας προτού να είναι πολύ αργά;

Ο Χλεβνιούκ, βαθύς γνώστης των τεράστιων αρχείων της σοβιετικής περιόδου που ήρθαν στην επιφάνεια τα τελευταία 25 χρόνια, προσφέρει ένα νέο, αποκαλυπτικό πορτρέτο του Στάλιν. Χωρίς να τον μυθοποιεί, είτε ως χαρισματική είτε ως σατανική μεγαλοφυΐα, ρίχνει φως σε πολλά επίμαχα ζητήματα σχετικά με γεγονότα της ζωής του. Απέφυγε να κάνει εκτενή χρήση αυτοβιογραφικών κειμένων συνεργατών του, κρίνοντας τα επαρκώς αναξιόπιστα, παρά το γεγονός ότι οι αναγνώστες θα τα έβρισκαν ασφαλώς ενδιαφέροντα. Αποκλείοντας εξαντλητικές λεπτομέρειες, αξιοποίησε εκατοντάδες επιστολές, υπομνήματα, εκθέσεις και ημερολόγια, με αποτέλεσμα να συνθέσει μια περιεκτική, επιβλητική αφήγηση του βίου ενός ανθρώπου που έχει αφήσει διαχρονικές πληγές στους λαούς που κυβέρνησε και ο οποίος άλλαξε τον ρου της παγκόσμιας Ιστορίας.

Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης Οι σχέσεις της Ελλάδας με τον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο, 1974-1981

University Studio Press, 2017, ΣΕΛ.: 536, ΤΙΜΗ: 33,00 €

Ο Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης στη μελέτη του για την ελληνική εξωτερική πολιτική με τον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο μεταξύ 1974 και 1981, πραγματεύεται τις διμερείς σχέσεις της Ελλάδας με τα κράτη της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής. Οι κυβερνήσεις της περιόδου 1974-1981 στόχευαν σε δύο πράγματα τόσο στη γεωπολιτική ενίσχυση της χώρας, ιδίως έναντι της Τουρκίας, όσο και στην ανάπτυξη και ενίσχυση της οικονομίας. Οι στόχοι αυτοί θα υλοποιούνταν μέσω της αναζήτησης ερεισμάτων, δηλαδή της βελτίωσης των διμερών σχέσεων, με κράτη της ευρύτερης περιφέρειας της Ελλάδος όπως στα Βαλκάνια ή στη Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική. Τα αποτελέσματα των προθέσεων και επιλογών των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου αυτής είναι που μελετώνται, ώστε να κριθεί τελικά η επιτυχία της ασκούμενης πολιτικής.

Η έρευνα του Εμμανουήλ Εμμανουηλίδη βασίστηκε σε μελέτη πρωτογενών πηγών, όπως το Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο ημερήσιος Τύπος της εποχής, στατιστικά για τις οικονομικές επαφές, δημοσιευμένα διπλωματικά έγγραφα τρίτων χωρών που ασκούσαν επιρροή στην περιοχή, καθώς και από απομνημονεύματα κυβερνητικών και διπλωματικών στελεχών της περιόδου.

Θα επισημάνουμε την απουσία των αρχείων του Υπουργείου Εξωτερικών, τα οποία είναι βέβαιο ότι θα προσέφεραν πολλές ουσιαστικές πληροφορίες, αλλά δεν έχουν αποκαταστηθεί και παραμένουν απόρρητα. Επίσης η μελέτη των διπλωματικών αρχείων αραβικών χωρών ήταν δυσχερέστετη, λόγω της πολιτικής ασάφειας και των ένοπλων συγκρούσεων.

Ο Εμμανουηλίδης χωρίζει το βιβλίο του σε δύο μέρη, το πρώτο από τα οποία αρχίζει με την πτώση της δικτατορίας και εκτείνεται στην περίοδο της πρώτης μεταπολιτευτικής κυβέρνησης του Καραμανλή. Το δεύτερο αφορά τη διακυβέρνηση της χώρας από τους Καραμανλή και Ράλλη, δηλαδή, την περίοδο από το 1977 ως το 1981. Στα υπό μελέτη κράτη περιλαμβάνονται τα αραβικά αλλά και μουσουλμανικές χώρες, όπως το Ιράν και το Πακιστάν. Η γνώση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο την περίοδο 1974-1981 αποτελεί εφόδιο που μπορεί να διευκολύνει την κατανόηση και προώθηση των ελληνικών συμφερόντων στο σημερινό ρευστό – και συνάμα εκρηκτικό τοπίο στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική. Τη δεκαετία του 1970 η Ελλάδα προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τις ιστορικά καλές σχέσεις της με τον αραβικό κόσμο. Τις θερμές σχέσεις που ανέπτυξε την επταετία 1974-1981 θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί και σήμερα για να προστατέψει και να προωθήσει περαιτέρω τα συμφέρόντά της.

Το βιβλίο που καταθέτει ο Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης αποτελεί αφορμή για να κατανοήσει κανείς την εξωτερική πολιτική μιας μικρής δύναμης, που προσπάθησε να ασκήσει πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική. Οι απαντήσεις που δίνονται στα ερωτήματα συνιστούν αφορμή για περαιτέρω αναλύσεις από πλευράς ερευνητών, αλλά και μελέτης από πλευράς αναγνωστών. Η εξέταση των διμερών σχέσεων, ξεχωριστά σε ορισμένες χώρες ή ομάδες κρατών ή η σύγκριση με τις σχέσεις της Τουρκίας με τις χώρες αυτές θα μπορούσε να βασιστεί στην έρευνα αυτή. Επιπρόσθετα θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς ως εφευκτικό της ανάδειξης των σχέσεων της Κύπρου με τα κράτη της περιοχής.

Χρίστος Κ. Χριστοδούλου

Ο Έλληνας Τούρκος

Εκδόσεις Επίκεντρο, 2016, ΣΕΛ.: 320, ΤΙΜΗ: 16,00 €

Στη νέα του μυθιστορηματική βιογραφία ο Χρίστος Χριστοδούλου αφηγείται την άγνωστη ιστορία ενός Έλληνα από τη

Χίο, την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ξεκίνησε ως σκλάβος και έγινε Μεγάλος Βεζίρης. Ο κεντρικός ήρωας του βιβλίου υπήρξε μια υπαρκτή, προβληματική αλλά διαφορούμενη ιστορική προσωπικότητα. Ήταν πρώην σκλάβος, πρώην Έλληνας και πρώην χριστιανός. Το τούρκικο όνομα του Μεγάλου Βεζίρη ήταν Ιμπραήμ Εντχέμ Πασάς (1818-1893). Κατά μια κιάτικη, καλά τεκμηριωμένη εκδοχή, το ελληνικό οικογενειακό επίθετο του Εντχέμ Πασά ήταν Πυρίκης, με αγροτική καταγωγή από το χωριό Βέσσα, ένα από τα ακμαία Μαστιχοχώρια. Πολλά μέλη της οικογένειας Πυρίκη εξοντώθηκαν στην σφαγή. Ένας κλάδος φέρεται να μετανάστευσε στην Άνδρο, πριν την καταστροφή της Χίου, όπου το επίθετο έγινε από Πυρίκος Εμπειρικός και δέσποσε στον ελληνικό εφοπλισμό, στις επιχειρήσεις και στα γράμματα. Υπάρχει και μια άλλη άποψη από την Κωνσταντινούπολη, που θέλει τον Πασά να κατάγεται από τη δυναστεία των Σκαραμαγκαδών, επίσης από την Χίο. Τέλος υπάρχει και μια τρίτη άποψη, ότι ήταν μουσουλμάνος Κιρκάσιος, δηλαδή ούτε Έλληνας, ούτε Τούρκος, αλλά Τσερκέζος από τον Καύκασο. Για τον ίδιο, η τελευταία, πρέπει να ήταν και η πιο βολική εκδοχή εφόσον “τακτοποιούσε” την εθνική και θρησκευτική πλευρά του ζητήματος της καταγωγής του, χωρίς να δημιουργεί συνειρμούς και αντιδράσεις στους φανατικούς Τούρκους.

Πρέπει να επισημανθεί ότι το πλούσιο βιογραφικό υλικό που υπάρχει αμετάφραστο στην τουρκική γλώσσα, η ισόβια εσωστρέφεια του ίδιου, η αποστροφή του για

δημοσιότητα και κατάχρηση εξουσίας, η προφανής συσκοτίση της καταγωγής του, η μονομερής αξιολόγηση των πεπραγμένων του από τους τούρκους μελετητές (και τους απογόνους του), δυσκολεύουν αρκετά την ενδελεχή προσέγγιση της περίπτωσης του. Θα σημειώσουμε εδώ, ότι ο μεγάλος γιός του Οσμάν Χαμντι Μπέης, δεν ήταν μόνο ο δημιουργός του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης, της σχολής Καλών Τεχνών, και η ενσάρκωση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Αυτοκρατορίας, αλλά υπήρξε, και παραμένει ο μεγαλύτερος ζωγράφος της Τουρκίας.

Ο Εντχέμ Πασάς, δίπλα στα πεπραγμένα του, είχε και τη συνέργεια της ιστορικής έρευνας που σε μεγάλο βαθμό τον δικαίωσε. Είχε όμως τη διάπλαση του μύθου του και την υποστήριξη της ευρύτερης οικογένειας του που του ανταπέδωσε την ποιότητα των αρχών, με τις οποίες την οικογένειά του.

Η περίπτωση του, που παραμένει ελάχιστα γνωστή στη χώρα μας, δεν απασχόλησε παρά κάποιους ερευνητές στη Χίο όπου γεννήθηκε και τους συγγενείς του στην Κωνσταντινούπολη όπου εν συνεχεία έζησε και αναδείχτηκε.

Οι επιλογές αυτού του ανθρώπου δεν καθόρισαν μόνο την προσωπική του μοίρα αλλά και τις συνέπειες τους πάνω στο σώμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ζωή του, ζωή ενός πολύ ευφυούς ριζοσπάστη αλλά και πολύ τυχερού ανθρώπου, δοκιμάστηκε μέσα σε ένα πλαίσιο όπου κυριάρχησαν πόλεμοι, σφαγές, πολιτικές συνωμοσίες, διεθνείς ίντριγκες, οικονομικές κρίσεις και μαζί ο απάραμιλλος κοσμοπολιτισμός της Κωνσταντινούπολης.

Ο συναρπαστικός αλλά και μυστικοπαθής βίος του Ιμπραήμ Εντχέμ Πασά, καλλιέργησε από την πρώτη στιγμή θεωρίες, ερωτηματικά, μύθους... Ακόμα και θρησκευτικά πάθη.

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ

- 1 Πολεμιστής του 1821, δήμαρχος Λειβαδιάς και πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων
- 2 Εφημερίδα των Δωδεκανήσων – Διπλασιαζόμενο ελβετική πόλη όπου έζησε ο Τσάρλι Τσάπλιν
- 3 Ομηρική ημέρα – Η πρώτη γυναίκα δημοσιογράφος μέλος του ΔΣ της ΕΣΗΕΑ
- 4 Σχετικός με ιό – Αιγυπτιακή θεότητα
- 5 Γερμανός εφευρέτης φυσικός – Κοινοπολιτεία μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ (αρχικά) – Την κυπριακή αμφισβητούν οι Τούρκοι
- 6 Γνωστή εκκλησιαστική σχολή
- 7 Τελικός σύνδεσμος – Προβοκάτορες των Σόσιαλ Μίντια (ξεν.)
- 8 Αρχή και τέλος με γράμματα – Χάικο ..., υπουργός Εξωτερικών της Μέρκελ – Άρθρο δοτικής
- 9 Αρχαίος δαυλός – Συνεχόμενα στο αλφάβητο – Προσωνύμιο διάσημου επαναστάτη
- 10 Κατάληξη αρσενικών ουσιαστικών – Έλεγχος της πορείας εμπορικού πλοίου
- 11 Μυθικός ήρωας γιος του Γραικού

1	2	3	4	5	6	7		9	10
2									
3									
		4							
5							8		
6									
7									
8									
9									
10									
		11							

ΚΑΘΕΤΑ

- 1 Νεόκοσμος ..., συνιδρυτής του κόμματος Αριστερών Φιλελευθέρων
- 2 Αρχικά ομοσπονδίας του μπριτζ – Σύζυγος της Πασιφάης
- 3 Γνωστές του Κάλβου – Ζα ... Γκαμπόρ, διάσημη ηθοποιός.
- 4 Διάσημο τραγούδι οπερέτας του μεσοπολέμου – Ρουμάνικο όχι
- 5 Βυζαντινή νότα – Κεντροαριστερός πολιτικός από Βολιώτικο τζάκι
- 6 Στοιχείο της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής
- 7 Αρχαία πλοία – Η πατρίδα του φιλικού Σπύρου Βαλέτα – Μισό ψάρι...
- 8 Αρχικά οικογενειακού αρχείου του ζωγράφου Λαμπάκη – ... Σβάιγκερ, κορυφαίος Γερμανός ηθοποιός και σκηνοθέτης
- 9 Ευρασιάτης νομάς – Μπέλα ..., αντάρτικο ιταλικό τραγούδι
- 10 Ενισχυτική λωρίδα οπλισμένου σκυροδέματος (ξεν.) – Πρόεδρος του ήταν ο Κόφι Ανάν

ΛΥΣΗ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΟΥ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ: 1. ΠΑΠΑΤΕΡΠΟΣ 2. ΑΒΕΡΩΦ - ΟΝΕ 3. ΡΑΚΑ - ΤΑΛΙΝ 4. ΤΡΑΓΙΑΣΚΑ 5. ΣΟΝΚΕ - ΦΑΡΑ 6. ΑΙ - ΟΡΘΟ - ΧΙ 7. ΚΝΕ - ΔΕΟΝ 8. ΙΔΕ - ΜΠΕ - ΣΕ 9. ΔΑ - ΚΙΕΛΟ 10. ΗΚΑΤΑΛΟΝΙΑ 11. ΣΕΛΕΣ - ΙΑ
ΚΑΘΕΤΑ: 1. ΠΑΡΤΣΑΛΙΔΗΣ 2. ΑΒΑΡΟΙ - ΔΑΚΕ 3. ΠΕΚΑΝ - ΚΕ - ΑΛ 4. ΑΡΑΓΚΟΝ - ΚΤΕ 5. ΤΩ - ΙΕΡΕΜΙΑΣ 6. ΕΦΤΑ - ΠΕΛ 7. ΑΣΦΟΔΕΛΟΙ 8. ΠΟΛΚΑ - ΟΝΑ 9. ΟΝΙΑΡΧΟΣ 10. ΣΕΝ - ΑΙΝΕΙΑΣ

- ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ
- Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (1913)

- ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΙΤΑΛΟΙ ΤΟ 1940, Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ, Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΚΑΙ Η ΝΕΜΕΣΗ ΕΝΟΣ ΑΜΕΤΑΝΟΗΤΟΥ ΔΩΣΙΛΟΓΟΥ
- Ο ΔΡΑΚΟΣ ΤΟΥ ΣΕΙΧ ΣΟΥ

Οι συνεργάτες - συγγραφείς φέρουν την ευθύνη των κειμένων τους. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του περιοδικού με οποιοδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του Εκδότη. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ: Με τα αρχικά GNU δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη φωτογραφία διέπεται από τη Γενική Άδεια Δημόσιας Χρήσης GNU (GNU Free Documentation License), αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.gnu.org/copyleft/fdl.txt. Με τα αρχικά CCPL δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη φωτογραφία υπάγεται στην άδεια χρήσης Creative Commons (Creative Commons Public License/CC-by-sa), αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.creativecommons.org/licenses/by.2.5/legalcode.